

Київський університет імені Бориса Грінченка

Київські
історичні студії
Київ Historical Studies

Науковий журнал № 2 (5), 2017

Київ — 2017

УДК 94(477-25)
ББК 63/3(4Укр-2Київ)
К38

Засновник:

Київський університет імені Бориса Грінченка

Засновано у 2015 році. Виходить двічі на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р від 23.02.2016 р, видане Міністерством юстиції України

Рекомендовано до друку Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 11 від 23.11.2017 р.)

Науковий журнал «Київські історичні студії»
внесено до переліку фахових видань з історичних наук
(наказ Міністерства освіти і науки України від 13.03.2017 № 374)

Головний редактор:

Віталій Щербак, доктор історичних наук.

Редакційна колегія:

Валентин Голубев, доктор історичних наук (Республіка Білорусь);
Василь Марочко, доктор історичних наук;
Віталій Михайловський, доктор історичних наук (*заступник головного редактора*);
Мирослав Нагельський, доктор габілітований (Республіка Польща);
Геннадій Надтока, доктор історичних наук;
Галина Саган, доктор історичних наук;
Оксана Салата, доктор історичних наук (*заступник головного редактора*);
Януш Смолуха, доктор габілітований (Республіка Польща);
Ігор Срібняк, доктор історичних наук;
Ігор Тарнавський, доктор історичних наук;
Сергій Троян, доктор історичних наук;
Олександр Бонь, кандидат історичних наук;
Марина Будзар, кандидат історичних наук (*відповідальний секретар*);
Олена Гуменюк, кандидат історичних наук;
Олег Іванюк, кандидат історичних наук;
Євген Ковальов, кандидат історичних наук.

Рецензенти:

Мордвінцев В.М., доктор історичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гуржій О.І., доктор історичних наук Інституту історії України НАН України.

Київські історичні студії : наук. журнал / Київський університет імені Бориса Грінченка ; редкол.: Щербак В., Голубев В., Марочко В., Михайловський В. [та ін.]. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. — № 2 (5). — 120 с.

ISSN 2524-0749 (Print), ISSN 2524-0757 (Online)

УДК 94(477-25)
ББК 63/3(4Укр-2Київ)

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)

© Автори публікацій, 2017
© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2017

УДК 37.091.4:305]:94(4+7)«16/17»

Оксана Драч

ОСВІТНІЙ ПРОСТІР ЄВРОПИ ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА: ДИСКУСІЇ ЩОДО ГЕНДЕРНИХ ПАРАМЕТРІВ НАВЧАННЯ

У статті досліджено гендерні параметри освітнього простору Європи доби Просвітництва в контексті становлення засад системи освіти сучасної цивілізації Заходу. Висвітлено важливість питань освіти і виховання в ідеології просвітників. Розкрито міркування мислителів і громадськості щодо жіночої освіченості, розглянуто пропоновані проекти навчально-виховної підготовки жіноцтва.

Ключові слова: навчально-виховний процес, освітній простір, гендер, жіноча освіта, Просвітництво.

Проблема виховання і освіти молоді здавна привертає увагу педагогів, мислителів, політиків, державних і громадських діячів. Державці, котрі ввійшли в пантеон світової історії, вважали освіту найважливішим інструментом формування особистості молодих громадян. Традиційно імена реформаторів освіти відомі кожній цивілізованій людині. Незважаючи на епоху, яку вони представляють, їх поєднує прагнення сформувати нові генерації освічених, високоморальних і духовно багатих особистостей. Помітних успіхів у цьому напрямі досягнуто в епохи Відродження і Реформації. Імена Мартіна Лютера, Яна Коменського, Роджера Ешема репрезентують гуманістичну традицію європейської освіти. Вона була підхоплена й отримала подальший розвиток у працях ідеологів просвітницького руху XVII–XVIII ст.

Інтерес вітчизняних і зарубіжних учених до гендерних параметрів навчання зумовлено становленням в останній третині ХХ ст. наукового напрямку «історія жінок» / гендерні студії. Свідченням цього є не лише численні наукові розвідки у провідних часописах, а й поява антологій жіночих текстів, навчальних посібників, хрестоматій¹ та ґрунтовних монографічних досліджень².

¹ Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия / Л.П. Репина. — М. : РОССПЭН, 2002. — 352 с.

² Українки в історії / за заг. ред. В. Борисенко. — К. : Либідь, 2004. — 328 с.

Донині на пострадянському просторі під рубрикою «жіноча історія» видано чимало наукових досліджень, присвячених ретроспективі жіночого соціального досвіду різних історичних періодів і регіонів Європи³. Утім, багато питань, що стосуються соціокультурної проблематики, залишається поза межами уваги вітчизняних науковців, зокрема і питань європейського освітнього простору модерної доби, що актуалізує їх вивчення.

Метою статті є з'ясування гендерних параметрів освітнього простору Європи в добу Просвітництва в контексті становлення засад системи освіти сучасної цивілізації Заходу. Пріоритетним є завдання висвітлення впливу громадської думки на формування освітньої моделі жіноцтва.

Епоха Просвітництва — період між буржуазними революціями в Англії і Франції — в історичній пам'яті Заходу пов'язана зі становленням і розквітом комплексу ідей, суспільних настроїв, поведінкових і культурних пріоритетів, репрезентованих гуманістично-раціоналістичним напрямом. Особливу цінність в ідеології просвітителів набули концепції, що звеличували віру в людину,

³ Лабутина Т.Л. Воспитание и образование англичанки в XVII веке / Т.Л. Лабутина. — СПб. : Алетейя, 2001. — 247 с.; Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під ред. Л. Гентош, О. Кісь. — Л. : ВНТЛ-Класика, 2003. — 250 с.; История женщин на Западе : в 5 т. / Под общ. ред. Ж. Дюби, М. Перро ; пер. с англ.; науч. ред. перевода Н.Л. Пушкарева. — СПб. : Алетейя, 2005–2010.

непереможну силу її розуму, пропагували поширення знання, освіти і культури серед громадян, закликали до формування високої духовності націй і поваги до окремої особистості. Зародившись на Британських островах, ці ідеї досить швидко набули популярності не тільки на європейському континенті — у Франції, Німеччині, Італії, Росії, але і в Америці, отже, Просвітництво набуло статусу міжнародної культури⁴.

Важливе місце в ідеології просвітницького руху відводилося освітній системі. Просвітители виявляли однаковість у тому, що в справі реформування суспільства «старого порядку» першочерговим має стати підвищення освітнього і культурного рівня громадян, щонайперше майбутніх поколінь. Вони переконували, що від хорошого виховання дітей «залежить добробут і процвітання нації»⁵. Найбільш повно програма виховання і освіти юнаків представлена в праці Джона Локка «Думки про виховання». Написана на основі його власних педагогічних спостережень книга мала величезний вплив на сучасників.

У середині XVIII ст. у Франції започатковано громадську дискусію щодо завдань, організації і змісту освіти, яка тривала до початку XIX ст. Наслідком стало не лише публічне виявлення спектру актуальних для французького суспільства питань, а й практичне їх втілення в ході докорінного реформування всієї освітньої системи. Прикметно, що обговорювані під час тієї дискусії проблеми набули злободенності в Російській імперії через сто років — у середині XIX ст. Водночас провідні суб'єкти суспільної полеміки — владні інституції, громадська думка, педагоги-практики, засоби масової інформації — донині вбачають витоки модерної світської школи у вироблених понад двісті років тому фундаментальних основах.

Неабияке зростання зацікавленості суспільства проблематикою навчання і виховання дослідники зазвичай підтверджують збільшенням кількісних параметрів обсягу друкованої продукції, присвяченої цим питанням. Щодо відповідних показників у Франції XVIII ст., то маємо констатувати відповідне зростання в понад три рази за період з 1759 до 1789 рр.⁶. Утім, вагомості дискусії додав факт видання найбільш значущих за змістом педагогічних праць, які жваво обговорювали

і в XIX ст. Зокрема, Жан-Жака Руссо «Еміль, або Про виховання» (1762), де Ла Фара «Гувернер» (1768)⁷, Е. де Кондільяка «Курс навчання» (1758–1767), К.-А. Гельвеція «Про людину, її розумові здібності та її виховання» (1772)⁸. Підвищена увага до питань освіти зумовлена як усуненням єзуїтів із цієї сфери, так і публікацією неординарних робіт («Еміль, або Про виховання» Руссо і «Нарису національного виховання» Ла Шалоте), що стимулювали громадсько-педагогічну полеміку.

Під час громадського обговорення окреслено важливі питання: створення єдиної системи народної освіти, контроль держави над освітою, підготовка вчительських кадрів, зміст навчання, співвідношення загальної освіти і професійної підготовки. Об'єктом запеклої критики став коледж — навчально-виховний заклад загальної гуманітарної і християнської освіти. Дописувачі ратували за модернізацію навчального процесу за рахунок розширення викладання математики, фізики, сучасних мов, історії та географії.

Найбільшу увагу публіки серед праць, присвячених питанням педагогіки, привернув трактат генерального прокурора Ренського парламенту Ла Шалоте «Нарис національного виховання, або План освіти для молоді» (1763), який було видано європейськими мовами, у тому числі й російською⁹. Ла Шалоте підкреслив значущість освіченості нації для її подальших перспектив розвитку, оскільки «той народ у Європі, який буде більш освіченим, завжди матиме переваги»¹⁰. Генеральний прокурор Рена виступав за світську школу, стверджуючи, що «система освіти має готувати громадян для держави, благо суспільства вимагає світського навчання»¹¹. Він пропонував секуляризувати тогочасну систему освіти у Франції. Саме Ла Шалоте запровадив поняття «національного виховання», що було миттєво підхоплене учасниками дискусії і перетворене на домінуюче гасло. Виховання, на думку Ла Шалоте, мало стати національним у трьох аспектах: уніфікованим у масштабах всієї держави та організованим за її керівництва; забезпеченим національними вчительськими кадрами; національним за змістом — пріоритет у викладанні надати французькій мові та літературі, історії і географії Франції.

⁴ Лабутина Т.Л. Английское Просвещение: общественно-политическая и педагогическая мысль / Т.Л. Лабутина, Д.В. Ильин. — СПб.: Алетейя, 2012. — С. 7.

⁵ Локк Д. Мысли о воспитании и о воспитании разума / Д. Локк. — СПб., 1913. — С. 56.

⁶ Підраховано автором на підставі: Пименова Л.А. Магистраты против иезуитов: споры о национальном и религиозно-конфессиональном образовании во Франции в середине XVIII в. / Л.А. Пименова // Одиссей: человек в истории / Ин-т всеобщ. истории РАН; [гл. ред. А.О. Чубарьян]. — М.: Наука, 2010/2011. — С. 74.

⁷ De la Fare. Le Gouverneur: Ou, Essai Sur L'Education, 1768. — 333 p.

⁸ Гельвеций К.А. О человеке, его умственных возможностях и его воспитании [Электронный ресурс] / К.А. Гельвеций. — Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/galag/13.php

⁹ Опыт народного воспитания или чертеж наук, в пользу юношества соч. Людовиком-Ренатом де Карадок де Ла Шалотом; пер. с фр. Р. Гвоздиковской. — СПб., 1770. — 226 с.

¹⁰ Там же. — С. 3.

¹¹ Там же. — С. 7.

Водночас уніфікаторській меті суперечило друге стратегічне завдання — модернізація освіти, яку просвітители вбачали у професіоналізації підготовки, отже, у відмові від традиційного загальноосвітнього, переважно гуманітарного навчання. Проте важливі питання професіоналізації освіти реформатори ґрунтовно не розглядали.

Так, Ла Шалоте наголошував на значущості родинного виховання. Підготовка в навчальному закладі, згідно з його проектом «національного виховання», мала бути вузько елітарною, що означало доступність лише обмеженому колу вихованців. Як зауважив французький історик Даніель Рош, у добу Просвітництва «для більшості населення основним осередком здобуття знань залишалась родина»¹².

Суб'єкти потужного просвітницького руху не тільки вірили в надзвичайні можливості освіти, а й абсолютизували її. Саме в педагогіці вбачали засіб, спроможний сформулювати нового соціального індивіда, вільного від архаїчних забобів, з раціональним мисленням. Утім, поступ просвітництва не може бути всеосяжним, допоки жінки будуть недостатньо освіченими. Традиційно жіноча освіта в Європі мала яскраво виражений прагматичний характер. Позаяк головне призначення дівчат вбачали в подальшому сімейному житті, батьки завчасно турбувалися про вибір для них гідної партії. Важливою запорукою успішності матримоніальних проектів було навчання дівчат насамперед основам християнської віри, грамоті, іноземних мов, музики, танців, а також навичкам домогосподарства. Головну роль у домашній підготовці й вихованні дівчини суспільство відводило матері, від рівня освіченості та педагогічних талантів якої, по суті, залежала якість родинного виховання.

Маємо констатувати, що на початку доби Просвітництва французький священнослужитель і філософ Франсуа Пулен де ла Бар опублікував свою працю «Про рівність статей» (1673)¹³, що стала знаковою подією в історії феміністської думки. Ідеї «найрішучішого фемініста епохи», за словами С. Бовуар¹⁴, набули розвитку в праці «Про дамську освіту» (1674)¹⁵. Концептуальним його досягненням є обґрунтування тотожності здібностей і функцій чоловіків та жінок, що, на думку де ла Бара, вимагало однаковості

освіти¹⁶. У XVIII ст. роботи Пулена де ла Бара вивчали провідні мислителі епохи Монтеск'є — Ш. де Лакло, Гельвецій і Кондорсе. Утім, ідеї мислителя щодо рівності освіти обох статей не стали домінуючими в ідеології епохи Просвітництва.

Реформатори визнавали, що матері «нових чоловіків» є їхніми першими виховательками, завдяки чому зберігають вплив на них протягом життя. Прикметно, що такі міркування поділяли педагоги-практики усіх християнських конфесій. Реаліями доби Просвітництва, яку дослідники окреслюють як епоху педагогічного оптимізму, стає включення дівчат нарівні з хлопцями до реалізації підготовлених освітньо-виховних проектів¹⁷.

Зокрема, до початку загальної дискусії з питань освіти у Франції абат де Сен-П'єр висловив інноваційні ідеї у «Проекті удосконалення виховання дівчат» (1730)¹⁸. Автор запропонував організувати «Постійне бюро народної освіти» — своєрідний прообраз міністерства народної освіти, що мало здійснювати контроль над мережею чоловічих і жіночих коледжів-інтернатів. Провідна ідея абата де Сен-П'єра полягала в навчанні дівчат від 5 до 18 років, яке тривало з першого до тринадцятого класу. Клас комплектували з п'ятнадцяти учениць і трьох учительок. Передбачалася й організація безкоштовних шкіл для екстернів. Навчальна програма дівочих шкіл, запропонована автором проекту, включала оволодіння вихованками основами всіх наук і мистецтв з метою подальшої участі в чоловічих розмовах. Отже, ушляхетнити чоловіче світське товариство мали спеціально і глибоко освічені жінки.

З 1760 р. європейські мислителі ґрунтовно займалися проблемою як чоловічого, так і жіночого виховання. Громадська дискусія щодо стратегії розвитку освіти в державі відображена й на шпальтах тогочасної французької преси. Газети і часописи відводять спеціальні колонки «Критичні звіти» й окремі рубрики «Листи читачів» для обговорення злободенних питань навчання і виховання молоді. Так, у 1768 р. директор пансіону Леру заснував перше спеціальне періодичне видання з проблеми «Газета з виховання». Знаковою подією стала поява рубрики «Виховання» в довіднику по французькій столиці («Картина Парижа»). У виданні зміщено корисну інформацію для зацікавлених батьків / опікунів щодо навчальних закладів Парижа (по

¹² Roche D. La France des Lumières / D. Roche. — P. : Fayard, 1993. — P. 382.

¹³ Трофимова В.С. Философские подходы к «женскому вопросу» у истоков современного феминизма [Електронний ресурс] / В.С. Трофимова. — Режим доступу : http://roii.ru/dialogue/42/roii-dialogue-42_17.pdf

¹⁴ Бовуар С. Второй пол / общ. ред. С.Г. Айвазовой. — М. : Прогресс; СПб. : Алетейя, 1997. — С. 25.

¹⁵ Трофимова В.С. Указ. соч.

¹⁶ Lapid M., Leduc G. Réécritures anglaises au XVIII siècle de l'«égalité des deux sexes» (1673) de François Poulain de la Barre. Du politique au polémique, Annales historiques de la Révolution française, 365, 2011, 206–207.

¹⁷ История женщин на Западе. Т. 3: Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. — СПб. : Алетейя, 2008. — С. 21.

¹⁸ Projet pour perfectionner l'éducation ; avec un Discours sur lagrande uret la sainteté de hommes / par M. l'abbé de Saint-Pierre. — P. 1728. — P. 26.

квартилах) з дотриманням гендерних параметрів (для хлопчиків та дівчаток).

Як тільки в контексті обговорення усвідомили необхідність реформування, точніше формування жіночої освіти, гострота педагогічних дискусій перейшла в організаційно-змістовий аспект, де домінуючими стали питання щодо місця навчання (батьківській дім чи шкільний заклад), вибору вихователок, визначення знанневого компонента підготовки дівчат. Критики зазнали монастирські пансіони (школи), де ізольовані від зовнішнього світу дівчата отримували суворо регламентоване знання. Під сумнів поставлено місію черниць-вихователок, оскільки особам без подружнього досвіду недоцільно довіряти підготовку майбутніх дружин і матерів.

У більшості просвітителі XVIII ст. ратують за домашнє виховання дівчат. Прихильником останнього був і Жан-Жак Руссо, педагогічні ідеї якого послідовно втілюють окремі матері у власних виховних практиках. Приміром, мадам д'Епіне 1774 р. опублікувала працю «Бесіди з Емілією», де у формі виховних бесід матері з дочкою віком від п'яти до десяти років подано рекомендації щодо підготовки дівчат. Цей твір мав великий успіх, був відзначений монтіонівською премією як кращий у сфері моральності й неодноразово перевидавався. Мадам Неккер також особисто контролює виховання своєї дочки Жермени, майбутньої мадам де Сталь. Утім, подібні матері-русоїстки були нечисленними, оскільки жінки з широкою освітньою підготовкою в добу європейського Просвітництва явище нетипове.

Позаяк успішність домашнього навчання зумовлена переважно достатком родини, тому ефективність родинного виховання в неможливих прощарках передбачали компенсувати за рахунок системи народної освіти. Педагогічний потенціал ентузіастів у багатьох країнах Європи втілено у підготовлених ними проектах.

Зокрема, у Франції в передмові до семитомного «Трактату про виховання жінок» мадам де Міремон пропонує проект школи для дівчаток від семи до вісімнадцяти років. Заклад розраховано на два класи: перший для учениць від семи до дванадцяти років, другий — від тринадцяти до вісімнадцяти. Навчальна програма, окрім традиційних предметів (основ закону Божого, танців і музики), включала сучасні іноземні мови й літературу, географію, історію та орфографію. Предметом особливої уваги автора проекту була підготовка вчительок, їхнє фахове навчання тривало шість років.

Водночас суспільне обговорення моделей виховної підготовки нових генерацій актуалізувало дискусію щодо ролі жінки — матері, виховательки і першої вчительки власних нащадків. Зокрема, знаний англійський мислитель Джон Локк ще в XVII ст. висловив ідею щодо

соціальної доцільності матері бути першою вихователькою своїх дітей. Поблажливо поставилися до «другої половини» письменники Даніель Дефо і Джонатан Свіфт¹⁹, які визнали, що освічена жінка становить найкраще товариство для свого чоловіка. Отже, жіноча освіченість підпорядкована винятково утилітарним завданням і скерована передусім на мікро- і макросоціум — родину і загальне суспільне благо. Освіта дівчат має слугувати не розвитку їхньої особистості, а допускається в тій мірі, в якій виконує визначене «соціальне замовлення». Жити і навчатися заради домогосподарств — це природний обов'язок жінки.

Зокрема, впливовий просвітник Ж.-Ж. Руссо наполягає на тому, що жіноче виховання має бути спрямоване насамперед на чоловіків. Подобатися останнім, здобути їхню любов і повагу, бути корисною, виховувати їх, піклуватися про них, давати поради, втішати, підсолоджувати життя — такими є обов'язки жінки, яким потрібно навчати з дитинства²⁰. Домінуючість окресленої соціальної місії «чарівної» статі побутувала досить тривалий час. Приміром, О. Ган у листі (листопад 1838 р.) з сумом зауважує, що прагне здобути ґрунтовні знання, проте це неможливо, оскільки жінка «є домашньою твариною, її життя, почуття, думки не мають виходити за поріг дому, весь світ для неї сконцентрований у родині»²¹.

Загальним досягненням епохи європейського Просвітництва стає визнання доцільності початкового навчання жіноцтва (читати, писати, рахувати) винятково в межах їхніх соціальних, сімейних та домашніх функцій. Утім, включення другої половини людства до розроблюваної в державах освітньої моделі уможливило доступ жіноцтва до нової культури і нових суспільних можливостей, про що вони заявлять у XIX ст.

Щодо освітніх програм і методів навчання жіноцтва просвітителі не були одноставними. Так, глава 36 «Трактату про вибір і методи навчання» (1685) абата Клода Флері стосується жіночої освіти. Зважаючи на впливовість і авторитетність жінок у суспільстві, автор підкреслив необхідність надання їм освіти. Освітня програма для жінок абата Флері включала основи релігії, читання, письмо, основи вміння складання тексту й практичної арифметики, фармакопею, домогосподарство, юриспруденцію²².

¹⁹ Джонатан Свіфт. Дневник для Стеллы / Джонатан Свіфт / Академия наук СССР ; отв. ред. Н.П. Михальская. — М. : Наука, 1981. — 624 с.

²⁰ Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения : в 2 т. Т. 1: Эмиль, или О воспитании / Ж.-Ж. Руссо. — М. : Педагогика, 1981. — 590 с. — С. 431.

²¹ Материалы по истории русской литературы и культуры. Русская женщина 30-х годов (Письма Е.А. Ган) // Русская мысль. — 1911. — № 12. — С. 61.

²² Traité du choix et de la méthode des études / par M. Claude Fleury. — P. 1687.

Запропонована за десять років по тому програма навчання жінок Франсуа Фенелоном містила більш розширений компонент. Прикметно, що Фенелон був педагогом-практиком і виконував обов'язки настоятеля жіночої конгрегації *Nouvelles Catholiques* у Франції, яка опікувалася підготовкою дівчат новонавернених у католицтво. Абат наполягав передусім на принципах раціоналізму, оптимальності при викладанні дисциплін та організації занять, зокрема з літератури, історії, латинської мови, музики і малювання. У «Трактаті про виховання дівчат» (1687) кінцевою ціллю він визнав відповідність здобутих вихованкою знань майбутньому призначенню дівчини: бути хорошою дружиною і доброю християнкою.

Мадам де Ментенон безпосередньо втілює вищезазначені принципи в навчальній програмі школи Сен-Сір, організованої нею в 1686 р. у Франції. Досвід функціонування цього навчального закладу буде покладено в основу майбутніх інститутів шляхетних дівчат у Російській імперії та Україні. По суті, навчальний компонент жіночої освіти, реалізований у добу Просвітництва, підпорядковано виховній меті — повернути дівчину в сім'ю «шанобливою християнкою, вмілою та розумною господинею».

Побоювання і застереження щодо зазіхань жінок на ґрунтовну освіту висловлено на шпальтах тогочасних видань. Приміром, в англійському дамському журналі ("The Lady's Magazine") за 1773 р. від імені сучасників зазначено небажання, щоб «суспільство наповнили вчені в спідницях, які б навчали латиною і грецькою». Навіть у революційній Франції дебати щодо системи народної освіти заходять у глухий кут, коли постає питання

про освіту жінок. За винятком проекту Кондорсе, що передбачав змішане навчання й ідею рівності статей у галузі освіти, решта навчальних реформ обмежувала підготовку дівчат природним призначенням і рамками домашніх знань.

Таким чином, поступальне руйнування попередньої релігійної практики і зростання авторитету мислителів у суспільстві в епоху Просвітництва в Європі зробило виховання модним предметом обговорення. Проблема морального виховання й освіти підростаючого покоління займала в працях ранніх просвітителів важливе місце. Саме в пропаганді та поширенні знань, освіченості, прищепленні високих моральних принципів індивідам ідеологи Просвітництва вбачали шляхи досягнення досконалого суспільства. Вважаючи тогочасну освітню модель недосконалою, просвітителі висували різні проекти її реформування, в яких значне місце було відведено навчально-виховній підготовці обох статей. Просвітники дозволяли жіночу освіченість винятково як засіб, важливий для підготовки нових генерацій чоловіків, як спосіб ушляхетнення моральності чоловічого товариства. Жінки обмежені переважно початковою освітою. Знадобиться ціле століття, щоб вони перейшли на наступний рівень.

Образи й моделі жіночої освіченості зазвичай корелюються з панівними настроями громадської думки щодо цього. По суті, узгодження гендерних параметрів навчання в епоху Просвітництва включало не лише врахування необхідності навчання «другої статі», а й трансформації суспільного ідеалу жіночої освіченості, маркерами чого стає преса, дидактична література, побутові практики.

ДЖЕРЕЛА

1. Бовуар С. Второй пол / общ. ред. С.Г. Айвазовой. — М. : Прогресс; СПб. : Алетейя, 1997. — 832 с.
2. Гельвеций К.А. О человеке, его умственных возможностях и его воспитании [Электронный ресурс] / К.А. Гельвеций. — Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/galag/13.php
3. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під ред. Л. Гентош, О. Кісь. — Л. : ВНТЛ-Класика, 2003. — 250 с.
4. Джонатан Свифт. Дневник для Стеллы / Джонатан Свифт ; отв. ред. Н.П. Михальская. — М. : Наука, 1981. — 624 с.
5. История женщин на Западе : в 5 т. Т. 3: Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения / под. общ. ред. Ж. Дюби, М. Перро; под ред. Н. Земон Дэвис, А. Фарж; пер. с англ. ; науч. ред. перевода Н.Л. Пушкарева. — СПб. : Алетейя, 2008. — 345 с.
6. Лабутина Т.Л. Английское Просвещение: общественно-политическая и педагогическая мысль / Т.Л. Лабутина, Д.В. Ильин. — СПб. : Алетейя, 2012. — 325 с.
7. Лабутина Т.Л. Воспитание и образование англичанки в XVII веке / Т.Л. Лабутина. — СПб. : Алетейя, 2001. — 247 с.
8. Локк Д. Мысли о воспитании и о воспитании разума / Д. Локк. — СПб. : Изд. «Школа и жизнь», 1913. — 347 с.
9. Материалы по истории русской литературы и культуры. Русская женщина 30-х годов (Письма Е.А. Ган) // Русская мысль. — 1911. — № 12. — С. 54–73.
10. Опыт народного воспитания или чертеж наук, в пользу юношества соч. Людовиком-Ренатом де Карадюк де Ла Шалотом ; пер. с фр. Р. Гвоздиковской. — СПб., 1770. — 226 с.

11. Пименова Л.А. Магистраты против иезуитов: споры о национальном и религиозно-конфессиональном образовании во Франции в середине XVIII в. / Л.А. Пименова // *Одиссей: человек в истории* / Ин-т всеобщ. истории РАН ; [гл. ред. А.О. Чубарьян]. — М. : Наука, 2010/2011. — С. 73–89.
12. Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия / Л.П. Репина. — М. : РОССПЭН, 2002. — 352 с.
13. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения : в 2 т. Т. 1: Эмиль, или О воспитании / Ж.-Ж. Руссо. — М. : Педагогика, 1981. — 590 с.
14. Трофимова В.С. Философские подходы к «женскому вопросу» у истоков современного феминизма [Электронный ресурс] / В.С. Трофимова. — Режим доступа : http://roii.ru/dialogue/42/roii-dialogue-42_17.pdf
15. Українки в історії / за заг. ред. В. Борисенко. — К. : Либідь, 2004. — 328 с.
16. *Projet pour perfectionner l'éducation ; avec un Discours sur la grandeur et la sainteté des hommes* / par M. l'abbé de Saint-Pierre. P. 1728. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k82345w>
17. De la Fare. (1768). *Le Gouverneur: Ou, Essai Sur L' Education* . Paris.
18. Lapiéd M., Leduc G. Réécritures anglaises au XVIII siècle de l'«égalité des deux sexes» (1673) de François Poulain de la Barre. *Du politique au polémique, Annales historiques de la Révolution française*. 2011, 206–207.
19. Roche D. (1993). *La France des Lumières*. — P.: Fayard.
20. *Traité du choix et de la méthode des études* / par M. Claude Fleury (1687). URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6242072w>

REFERENCES

1. Bovuar, S. (1997). *Vtoroi pol*. Moskva, Progress; Sankt-Peterburg, Aleteia, p. 832 (in Ukrainian).
2. Gelvetskii, K. A. (1938). *O cheloveke, yego umstvennykh vozmozhnostiakh i yego vospitanii* (in Russian). http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/galag/13.php
3. Hendernyi pidkhdid: istoriia, kultura, suspilstvo. (2003). In edit. by Hentosh, L., Kis, O. Lviv, VNTL-Klasyka, 250 p. (in Ukrainian).
4. Svift, Dzhonatan. (1981). *Dnevnik dlia Stelly*. In edit. by Mikhalskaia N. P. Moskva, 624 p. (in Russian).
5. *Paradoksy epokhi Vozrozhdeniia i Prosveshcheniia*. (2008). In edit. by Diuba Zh., Perro, M., Zemon, Dévys, Farzh, A., translation by Pushkareva, N. L. *Istoriia zhenshchin na Zapade*, v 5 t., T. 3. Sankt-Peterburg, Aleteia, 345 p.
6. Labutina, T. L., Ilin, D. V. (2012). *Angliiskoe Prosveshchenie: obshhestvenno-politicheskaia i pedagogicheskaia mysl*. Sankt-Peterburg, Aleteia, 325 p. (in Russian).
7. Labutina, T. L. (2001). *Vospitanie i obrazovanie anglichanki v XVII veke*. Sankt-Peterburg, Aleteia, 247 p. (in Russian).
8. Lokk, D. (1913). *Mysli o vospitanii i o vospitanii razuma*. Sankt-Peterburg, Shkola i zhizn, 347 p. (in Russian).
9. *Materialy po istorii russkoi literatury i kultury. Russkaia zhenshchina 30-kh godov*. (Pisma Ye. A. Gan). (1911). *Russkaia mysl*, 12, 54–73 (in Russian).
10. La Chalotais, Louis. René de Caradeuc (1770). *Opyt narodnago vospitaniia ili chertezh nauk, v polzu yunoshestva*. Sankt-Peterburg, 226 p. (in Russian).
11. Pimenova, L. A. (2012). *Magistraty protiv iezuitov: spory o natsionalnom i religiozno-konfessionalnom obrazovanii vo Frantsii v seredine XVIII v.* (In edit. by A. O. Chubarian). *Odissei: chelovek v istorii*, 73–89 (in Russian).
12. Repina, L. P. (2002). *Zhenshchiny i muzhchiny v istorii: Novaia kartina yevropeiskogo proshlogo. Ocherki. Khrestomatiia*. Moskva, ROSSPEN, 352 p. (in Russian).
13. Russo, Zh.-Zh. (1981). *Emil, ili o vospitanii. Pedagogicheskie sochineniia*, Vol. 1, Moskva, Pedagogika, 590 p. (in Russian).
14. Trofimova, V. S. (2013). *Filosofskie podkhody k «zhenskomu voprosu» u istokov sovremennogo feminizma* (in Russian). http://roii.ru/dialogue/42/roii-dialogue-42_17.pdf
15. *Ukrainky v istorii*. (2004). In edit. by M. Borysenko. Kyiv, Lybid, 328 p. (in Ukrainian).
16. *Projet pour perfectionner l'éducation ; avec un Discours sur la grandeur et la sainteté des hommes*. Par M. l'abbé de Saint-Pierre. P. 1728. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k82345w>
17. De la Fare. (1768). *Le Gouverneur: Ou, Essai Sur L' Education*. Paris.
18. Lapiéd M., Leduc G. (2011) Réécritures anglaises au XVIII siècle de l'«égalité des deux sexes» de François Poulain de la Barre. *Du politique au polémique, Annales historiques de la Révolution française*, 206–207.
19. Roche D. (1993). *La France des Lumières*. P., Fayard.
20. *Traité du choix et de la méthode des études*, par M. Claude Fleury (1687). <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6242072w>

Oksana Drach

**EUROPEAN EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN THE AGE OF ENLIGHTENMENT:
DISCUSSIONS ON GENDER PARAMETERS OF EDUCATION**

The problem of upbringing and education of the younger generation has been drawing attention of teachers, thinkers, politicians, statesmen, and public figures from the dawn of time. The interest of national and foreign scholars to gender parameters of education is driven by formation of scientific direction "history of women" / gender studios in the last third of the 20th century. However, many social and cultural issues remain out of sight of national scholars, particularly issues of the European educational environment of the modern age, and this makes study of them actual.

The goal of the article is to detect gender parameters of the educational environment of Europe in the Age of Enlightenment in the context of formation of foundations of the education system of the modern civilization of the West.

Gradual destruction of previous religious practices and growing authority of thinkers in society in the Age of Enlightenment in Europe made the topic of education a popular subject of discussion. The problem of moral upbringing and education of the younger generation took an important place in works of enlighteners. Ideologues of the Enlightenment thought that the perfect society could be reached through propaganda and dissemination of knowledge, education, and imposition of high moral principles to individuals. Enlighteners considered the educational model of those times imperfect, and they proposed different reformation projects, in which a significant place was devoted to education and training of males and females. Enlighteners assumed female education exclusively as a mean required for preparation of new male generations, as a way to upgrade morality of a male society. Women were mostly limited to elementary education. It took them a whole century to reach the next level.

Images and models of female education are usually correlated with prevailing attitudes of public opinion about it. In fact, alignment of gender parameters of education in the Age of Enlightenment included not only the need for women to study, but also transformation of social ideal of female education; media, didactic literature, and housekeeping practices became markers of that.

Key words: *educational process, educational space, gender, female education, Enlightenment.*

Дата надходження статті до редакції: 15.11.2017.

Ярослав Попенко

РУМУНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ У БОРОТЬБІ ЗА БЕССАРАБІЮ НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ (СІЧЕНЬ — ТРАВЕНЬ 1919 р.)

У статті проаналізовано діяльність румунського дипломатичного представництва на Паризькій мирній конференції впродовж січня — травня 1919 р. Схарактеризовано головні політичні та військові аргументи, якими оперувала румунська дипломатія у відстоюванні права приєднати землі Бессарабії під юрисдикцію Бухаресту. У контексті визначеної теми проаналізовано й ставлення до «бессарабського питання» з боку лідерів Антанти (Франції, Великобританії та США).

Ключові слова: Паризька мирна конференція, Бессарабія, Антанта, дипломатія, «Велика Румунія».

18 січня 1919 р. у Парижі відкрилася мирна конференція, скликана державами-переможцями у Першій світовій війні для напрацювання системи мирних договорів з переможеними державами. Стратегічно йшлося про перерозподіл сфер політико-економічного та військового впливу й створення нової карти світу та Європи. Вже перші засідання конференції засвідчили таке. Для Франції велике значення мало максимальне ослаблення Німеччини, що давало змогу закріпити французьку гегемонію в Європі та забезпечити її східні кордони. Англія та США були більш зацікавлені у збереженні рівноваги на європейському континенті, що змушувало їх враховувати інтереси Німеччини, яку в умовах розпаду Австро-Угорщини, революції в Росії, загального національно-революційного підйому та більшовицької пропаганди можна було використувати як стабілізуючий фактор. Інші держави, які входили до Антанти, також не хотіли втрачати свого «шансу» розширити території та посилити власну політичну вагу. Однією з них була і Румунія, яка анексувала українські землі Буковини та Бессарабії в 1918 р.

Тема «бессарабського питання» знайшла своє відображення ще в публікаціях безпосередніх учасників тих подій (напр., де Сент-Олера¹ та І. Бретіану²). Військово-політична ситуація навколо територіальної належності Бессарабії відображена у роботах С. Назарія³. Не можна

оминути увагою і науковий доробок І. Левіта⁴, який свою монографію присвятив безпосередньо «бессарабській проблемі». Дослідженню зовнішньополітичної діяльності Румунії впродовж 1919–1920 рр. присвячені також публікації В. Виноградова⁵ та М. Мельтюхова⁶.

Мета статті — здійснити аналіз діяльності румунського представництва на Паризькій конференції впродовж січня — травня 1919 р. Завданнями є характеристика змісту роботи румунських дипломатів у відстоюванні права на Бессарабію та визначення позицій Антанти щодо територіальної належності краю.

Румунський уряд чітко усвідомлював, що лише «дозвіл» керівництва Антанти офіційно закріпить його присутність у регіоні. Тому великі сподівання на позитивне вирішення «бессарабського питання» офіційний Бухарест покладав на конференцію в Парижі. У свою чергу, Антанта неоднозначно ставилася до територіальних прагнень королівської Румунії. По-перше, Бухаресту не забули підписаного сепаратного мирного договору з Четвертим союзом в 1918 р.⁷. По-друге, питання викликала політика терору румунської адміністрації щодо населення в Бессарабії, про що свідчили неодноразові звіти дипломатичних представників⁸. По-третє, практично у переддень

⁴ Левит И.Э. Бессарабский вопрос в контексте международных отношений (1919–1920 гг.). Парижская мирная конференция / И.Э. Левит. — Тирасполь : Литера, 2012. — 240 с.

⁵ За балканскими фронтами Первой мировой войны / отв. ред. В.Н. Виноградов. — М. : Индрик, 2002. — 504 с.

⁶ Мельтюхов М.И. Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917–1940 / М.И. Мельтюхов. — М. : Вече, 2010. — 464 с.

⁷ Попенко Я. Румунія на шляху до Бухарестського миру 1918 року / Я. Попенко // Емінак. — 2016. — № 3, т. 2. — С. 53–59.

⁸ Буле В. Образ румынской администрации и настроения населения Бессарабии, отраженные во фран-

¹ Contele De Saint-Aulaire. Însemnările Unui Diplomat de Altădată în România. 1916–1920 / Traducatori: Ileana Sturdza. 2016. 288 p.

² Brătianu Gh. I. Basarabia. Drepturi naționale și istorice. București, 1995. 148 p.

³ Назария С. Позиция Западных держав в бессарабском вопросе на Парижской мирной конференции [Электронный ресурс] / С. Назария. — Режим доступа : <https://ava.md/2014/01/21/poziciya-zapadnyh-derzhav-v-bessarabskom/> (дата звернення: 24.11.2017).

відкриття конференції на території Хотинщини розпочалося повстання, яке дуже підривало «реноме» Бухаресту як «мирного об'єднувача» краю з «материнською» Румунією. На практиці ж її війська у районах, охоплених повстанням, просто фізично винищували населення⁹. Навіть окремі румунські політики (напр., І. Антонеску) згодом визнавали, що в 1919 р. «ми були на волосок від втрати Бессарабії через генерала Давідоглу, який в помсту за трьох застрелених солдат знищив сім сіл та вбив безліч людей. Паризька конференція тому змінила своє рішення про надання нам Бессарабії, що ми країна дикунів»¹⁰. Четвертим важливим фактором було те, що окремі лідери Антанти підтримували білогвардійський рух та обстоювали необхідність відродження негодної Росії.

У таких політичних обставинах Румунія мала постійно корегувати свою зовнішньополітичну діяльність. Тим паче, що і в таборі країн-переможців єдності щодо принципів нового європейського устрою не було. Вже з перших днів роботи конференції румунські дипломати активно доводили, що Хотинське повстання — це спроба більшовиків дестабілізувати ситуацію в країні та поширити свою ідеологію далі в Європу. На фоні антибільшовицьких настроїв провідних держав таке «тлумачення» подій було надзвичайно вдалим дипломатично-пропагандистським кроком. 22 січня на засіданні Ради Десяти був озвучений текст В. Вільсона, в якому він пропонував провести мирну конференцію на Принцевих островах для всіх воюючих сторін на територіях колишньої Російської імперії¹¹. Конференція мала відбутися 15 лютого. Серед інших намір взяти участь у ній висловив і «Комітет звільнення Бессарабії», який обстоював приналежність краю Росії. Слід віддати належне бухарестському уряду, який вже 27 січня повідомив Антанту про те, що Бессарабія добровільно приєдналася до Румунії і просив не запрошувати жодних її представників до участі у конференції. У свою чергу, С. Пішон зазначив, що представники регіону мають самостійно вирішити це питання. Зрештою було прийнято компромісне рішення — зайняти позицію вичікування та не виносити «бессарабське питання» на порядок

денний¹². Як засвідчив подальший розвиток подій, зустріч на островах взагалі не відбулася.

З перших днів перебування у Франції румунська делегація розпочала активну діяльність у напрямі з'ясування, як Антанта бачить майбутній державно-правовий статус регіону. При цьому загальна ситуація для Румунії була не на її користь. Представники країни не входили не лише до Верховної ради конференції, а й до низки спеціальних комісій, зокрема фінансової, економічної та територіальної. Більше того, перші неофіційні зустрічі І. Бретіану з Г. Ніколсоном, Ж. Клемансо та А. Бальфуром засвідчили побоювання Бухаресту, що Антанта неоднозначно сприйме право Румунії на нові окуповані території. З іншого боку, відверто ігнорувати делегацію великі держави не могли собі дозволити — Румунія, як і Польща, створювала певний «санітарний кордон» відносно охоплених війною земель колишньої Російської імперії. Більше того, саме вони могли, як союзники Антанти, створити противагу Німеччині у Центрально-Східній Європі. На додаток і про загрозу проникнення більшовицьких ідей на захід не забували.

Виходячи з цих міркувань, досить прихильно румунські вимоги сприймала Франція. У промові під час відкриття конференції Р. Пуанкаре зазначив, що Румунія вступила у війну на боці Антанти, аби «добитися національної єдності», і що лише вкрай скрутні для країни обставини змусили її підписати Бухарестський мир 1918 р.¹³ Він також підкреслив, що Румунія перебуває під протекторатом Франції. Позитивно румунську «присутність» у Бессарабії оцінила й французька преса. Зокрема, у газеті «Le Temps» від 20 січня підкреслювалися заслуги королівської армії у наведенні ладу в регіоні після приєднання до Румунії¹⁴. Навіть антирумунське Хотинське повстання видання трактувало як «більшовицьке та під керівництвом українських офіцерів»¹⁵.

1 лютого І. Бретіану, Н. Мішу, А. Лапедату та К. Бретіану взяли участь у офіційному засіданні Ради Десяти. Перш ніж перейти до територіальних питань, І. Бретіану досить змістовно нагадав присутнім про роль Румунії у війні. Зокрема, він підкреслював, що саме румуни завдали вирішального удару німцям у битві під Макарешті та утримували фронт до останнього, тим самим завадивши вторгненню

цузских дипломатических и разведывательных отчетов 1918–1920 гг. / В. Буле // Русин. — 2012. — № 2 (28). — С. 50–52.

⁹ Власенко В. Документи і матеріали Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919–1923) / В. Власенко // Пам'ятки: археографічний щорічник. — 2008. — Т. 8. — С. 131.

¹⁰ Левит И.Э. Указ. соч. — С. 61.

¹¹ Назария С. Международные отношения в эпоху мировых войн: факты и мифология / С. Назария. — Кишинев, 2012. — С. 50.

¹² Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919. Vol. III. Washington, 1943. P. 733.

¹³ Левит И.Э. Указ. соч. — С. 69–70.

¹⁴ Le Temps. — 1919. — 20 січня [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k243530r.item>. (дата звернення: 19.11.2017).

¹⁵ Le Temps. — 1919. — 6 березня [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2435751.item>. (дата звернення: 19.11.2017).

Центрального блоку в Росію з півдня¹⁶. Всю провину за розвал Румунського фронту І. Бретіану дипломатично «переклав» на більшовицьку пропаганду, яка деморалізувала армію¹⁷. За словами політика, вторгнення румунів у Бессарабію було «санкціоновано» Антантою ще в 1918 р. для стабілізації ситуації в регіоні. Щоправда, І. Бретіану «упустив» одну вагому деталь. Дійсно, 24 січня посол Франції у Румунії де Сент-Олер засвідчував необхідність введення румунських частин у регіон, але при цьому чітко зазначав, що це суто військовий захід, який не має жодного впливу на політичне майбутнє Бессарабії¹⁸.

За словами І. Бретіану, Бухарест ні хвилини не вагався у своїй відданості союзникам, хоча для самої країни ця операція була пов'язана з великим ризиком¹⁹. У своєму виступі політик декілька разів зазначав, що виключно більшовицька загроза, прохання представників Антанти в Яссах та уряду Центральної Ради підштовхнули Румунію до окупації краю²⁰. Далі І. Бретіану підкреслював, що Російська імперія у свій час незаконно «відірвала» Бессарабію від Румунії та приєднала до себе. Зокрема, він наголошував на тому, що 72 % населення краю є румуни, решта — слов'яни, болгары або німці, але вони не становлять навіть 15 % населення²¹. Відповідно, це давало право вважати, що «з усіх точок зору Бессарабія є румунською». І. Бретіану окремо зазначив, що можливість повернення Бессарабії до Росії є анахронізмом, який більше не може існувати, як і те, що остання не має права на домінування на Балканах²². Підкреслюючи достовірність своїх слів, І. Бретіану наголошував на тому, що виборна асамблея Сфатум Церій добровільно проголосила приєднання до Румунії.

Слід звернути увагу на те, що виступ І. Бретіану чітко відображав державну доктрину Бухаресту, спрямовану на створення «Великої Румунії», одне з ключових місць у якій і передбачало приєднання всієї Бессарабії²³. З другого боку, політик досить обережно, але наполегливо формував «образ» Румунії як «вартового західної цивілізації» у гирлі Дунаю. На запитання

Д. Ллойд Джорджа, чи не висувала «асамблея» Бессарабії інших умов приєднання, румунський політик зазначив, що йшлося лише про право Сфатум Церій на підготовку «спеціального аграрного закону»²⁴. Виклавши всі аргументи, І. Бретіану просив визнати право Бухаресту на Бессарабію, Трансильванію та Буковину й надати підтримку його країні²⁵. На його думку, «Румунія потребує моральної підтримки союзників, для того щоб вона і далі могла залишатися тим, ким була, об'єднуючим фактором Європи проти більшовизму»²⁶. Зрештою, він наголошував на тому, що це не лише в інтересах Румунії, а й усієї Європи без перебільшення, навіть в інтересах світової цивілізації²⁷.

Підбиваючи підсумки виступу І. Бретіану, можна виокремити такі аспекти його промови: він ні на крок «не відходив» від проекту створення «Великої Румунії» за рахунок сусідніх держав; послідовно доводив, що румуни зайняли ці землі виключно із врахуванням «лінгвістичного та етнографічного принципу»; Румунія виконала всі зобов'язання перед Антантою під час війни; Румунія є останнім «форпостом» західної цивілізації у Східній Європі у протистоянні більшовикам. Звісно, національні інтереси Бухаресту в напрямі створення «Великої Румунії» мало цікавили Антанту, а ось на аспект боротьби із більшовицькою загрозою провідні держави звернули більш серйозну увагу. Не слід забувати, що в цей час одне із головних гасел більшовиків пропагувало «світову революцію» та активізацію «пролетарських мас». Відповідно уряди західних держав мали оперативно добирати різні варіанти для боротьби з більшовиками. Тому виступ І. Бретіану з його яскраво вираженою антирадянською позицією був аргументом на користь створення сильної Румунії з включенням до її складу нових територій. Забігаючи наперед, зазначимо, що цією «антибільшовицькою тезою» румунські дипломати активно оперували й надалі.

У підсумку 1 лютого на засіданні Ради Десяти питання про територіальні вимоги Румунії не було вирішене. Воно переадресовувалося на розгляд спеціальної комісії з румунських та югославських питань. До її складу увійшли представники США, Великобританії, Франції та Італії²⁸. Очолив комісію міністр іноземних справ Франції А. Гардьє²⁹.

²⁴ Mitrasca M. Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History From the Archives of the Great Powers / M. Mitrasca. NY, Algors Publishing, 2002. P. 68.

²⁵ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. — P. 850.

²⁶ Ibid. — P. 850–851.

²⁷ Ibid. — P. 851.

²⁸ Mitrasca M. Op. cit. — P. 68.

²⁹ Назарія С. Позиция Западных держав в бессарабском вопросе на Парижской мирной конференции.

¹⁶ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. — P. 843.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ За балканскими фронтами Первой мировой войны. — С. 347.

¹⁹ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. — P. 843.

²⁰ Ibid. — P. 847–848.

²¹ Ibid. — P. 848.

²² Ibid. — P. 848.

²³ Ястребчак В.В. Феномен «Великой Румынии» и румынская дипломатия в годы Первой мировой войны / В.В. Ястребчак // Восточная политика Румынии в прошлом и настоящем (конец XIX — начало XXI вв.). — М.: РИСИ, 2011. — С. 22.

3 лютого «Le Temps» під заголовком «Проблема Великої Румунії» вмістила виступ І. Бретіану. Витримуючи такт, газета все ж підтримувала анексію румунами Буковини та Бессарабії, мотивуючи тим, що це не стане великою втратою для «океану слов'янських земель». У статті підкреслювалося, що підтримана союзниками «Велика Румунія» могла б стати тим стабілізуючим елементом, здатним підтримати лад перед загрозою поширення більшовизму³⁰. Французьке видання вже наступного дня розмістило на своїх сторінках текст угоди між Румунією, Францією, Великобританією, Росією та Італією від 4 (17) серпня 1916 р.³¹.

8 лютого відбулося перше засідання комісії у справах Югославії та Румунії, але представники останньої не були запрошені. Від самого початку роботи чітко окреслилися різні погляди її учасників на територіальні проблеми. Делегати Італії та Франції пропонували зберегти чинність договору з Румунією 1916 р. і на його підставі розв'язувати питання. Натомість дипломати США та Англії виступили проти такого варіанта³². Загалом комісія дійшла висновку про те, що «бессарабське питання» не може бути розв'язане без участі представників Росії, тому його слід відкласти³³. 11 та 17 лютого відбувалися повторні засідання, але і на них не було ухвалено певного рішення.

Лише 22 лютого на комісію було запрошено І. Бретіану для ознайомлення присутніх з румунським баченням ситуації. На засіданні він черговий раз наголосив на тому, що «Бессарабія є входом в наш дім; якщо вона буде перебувати у чужих руках, це може загрожувати нашому вогнищу»³⁴. Загалом дебати тривали до 28 лютого, коли певні рекомендації були надані Верховній Раді конференції. Натомість Румунії настійливо рекомендували врегулювати всі питання про кордони з кожною сусідньою з нею державою³⁵.

Отже, конференція не поспішала задовольнити територіальні претензії Бухаресту, оскільки військово-політична ситуація на територіях колишньої Російської імперії ще остаточно не вирішилася. Частина України перебувала під владою уряду УНР, інша — УСРР. Додатково лідери білого руху О. Колчак та А. Денікін готувалися до наступу на більшовиків. Оскільки останні відстоювали принцип відновлення неділимої

Росії, то погіршувати відносини з ними в разі успіху військових операцій Антанта не хотіла³⁶. Зрозуміло, що і румунські представники не могли не бачити такого ставлення союзників до «бессарабського питання». До Бухаресту постійно йшли звіти про перебіг ситуації в Парижі. Зрештою, в урядових колах змушені були констатувати: «Перемир'я поклато край війні, але не для нас»³⁷.

Додатковою проблемою стала і неспокійна ситуація в регіоні. Спочатку вибухнуло Хотинське повстання, потім активізувалося більшовицьке підпілля та виступи партизан. Не варто забувати і той факт, що згідно з таємним англо-французьким договором від 23 грудня 1917 р. Україна, Бессарабія та Крим мали перебувати у французькій сфері військово-політичного впливу. Таким чином неспроможність Бухаресту чітко контролювати ситуацію значно погіршувала «шанси» румунської дипломатії в Парижі. Більше того, Франція розпочала активні переговори з дипломатами УНР в Одесі, де перебував її експедиційний корпус. Про це повідомляла «Le Temps» від 20 лютого 1919 р.³⁸. Головна мета їх зводилася до необхідності створити єдиний антибільшовицький фронт під керівництвом Антанти³⁹. Прагнучи об'єднати різні сили, французькі дипломати намагалися також залагодити територіальний конфлікт між УНР та Румунією. Зокрема, на цьому наголошував А. Бертело, який наполягав на необхідності встановлення чітких кордонів між УНР та Румунією в районі Хотина⁴⁰. При цьому генерал все ж віддавав перевагу підтримці Бухаресту, а не Києву. За його словами, в разі якщо Антанта не підтримає Румунію, то «зникне останній бар'єр проти більшовизму»⁴¹.

Тим часом ситуація в регіоні ще більше загострилася. У березні 1919 р. в Угорщині була проголошена радянська республіка, більшовики розпочали активний наступ Україною. Все це не могло не стурбувати Антанта, оскільки більшовики саме через Бессарабію та Румунію прагнули підтримати військами Угорщину⁴². 30 березня газета «Le Temps» зазначала, якщо Антанта не використає свої можливості на Чорному

³⁶ Там же. — С. 86–87.

³⁷ Левит И.Э. Указ. соч. — С. 75.

³⁸ Le Temps. — 1919. — 20 лютого [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2435615/f1.item> (дата звернення: 24.11.2017).

³⁹ Попенко Я. Переговори між УНР та французьким військовим командуванням в Одесі у листопаді 1918 — березні 1919 р. / Я. Попенко // Історичний журнал. — 2008. — № 3. — С. 86–97.

⁴⁰ Le Temps. — 1919. — 20 лютого [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2435615/f2.item> (дата звернення: 24.11.2017).

⁴¹ Левит И.Э. Указ. соч. — С. 79.

⁴² Ковальчук М.А. Відносини Румунії з урядом Української Народної Республіки в 1919 р. / М.А. Ковальчук // Український історичний журнал. — 2010. — № 4. — С. 117.

³⁰ Le Temps. — 1919. — 3 лютого [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k243544m.item> (дата звернення: 20.11.2017).

³¹ Le Temps. — 1919. — 4 лютого [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2435450/f1.item> (дата звернення: 20.11.2017).

³² Левит И.Э. Указ. соч. — С. 74.

³³ Назария С. Позиция Западных держав в бессарабском вопросе на Парижской мирной конференции.

³⁴ Мельтюхов М.И. Указ. соч. — С. 87.

³⁵ Там же.

морі для підтримки Румунії, то остання зазнає вже третьої катастрофи, починаючи з 1916 р.⁴³. 25 березня відбулася зустріч Д. Ллойд Джорджа та І. Бретіану. Крім суто військових питань протидії більшовикам в їх просуванні на захід обговорювалися і політичні аспекти. Зокрема, румунський прем'єр-міністр черговий раз наголосив на важливості розв'язання «бессарабського питання» на користь Бухаресту. У результаті він звітував уряду, що за підсумками зустрічі «можна сподіватися, що завдяки більшовицькій загрозі, загальне становище Румунії набуває саме того значення, яким воно і має бути»⁴⁴. Загалом впродовж березня — квітня І. Бретіану неодноразово мав зустрічі з Ж. Клемансо та Ф. Фошем, під час яких активно порушувалося і «бессарабське питання».

Слід зазначити, що загроза поширення більшовизму Європою зрештою багато в чому відіграла вирішальну роль у прийнятті багатьох рішень Паризької конференції. До речі, «більшовицьку карту» як засіб тиску на Антанту активно використовували не лише румуни. Подібну зовнішньополітичну стратегію вибрала і Польща, яка мала амбітні плани приєднати низку нових територій, зокрема українську Східну Галичину. Усвідомлюючи власні стратегічні переваги, Румунія та Польща на конференції займали схожі позиції⁴⁵. 27 квітня в Парижі відбулася зустріч І. Бретіану з польським прем'єр-міністром І. Падеревським, під час якої було домовлено про необхідність встановити більш тісний зв'язок між державами з чітко вираженою антирадянською спрямованістю.

У той же час на засіданнях конференції відбувалися чергові дебати щодо визначення кордонів Румунії. У підсумку 6 квітня комісія озвучила своє попереднє рішення про доцільність визнання Бессарабію румунською. Аргументами щодо прийняття такого рішення експерти визнали волевиявлення місцевого населення та історичні зв'язки краю з Румунією. Від останньої вимагали гарантувати рівноправ'я національним меншинам Бессарабії. 8 травня була заслухана доповідь А. Гардьє. Щоправда, під час

⁴³ Le Temps. — 1919. — 30 березня. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2435997/f1.item> (дата звернення: 24.11.2017).

⁴⁴ Левит И.Э. Указ. соч. — С. 81.

⁴⁵ Румыния: истоки и современное состояние внешнеполитического позиционирования государства / Е.С. Хотькова, С.М. Ермаков, В.Б. Каширин и др. ; под ред. А.А. Куртова. — М. : РИСИ, 2013. — С. 30.

його виступу питання Бессарабії не озвучувалося, оскільки американський представник Р. Лансінг зауважив, що порушувати цю тему недоречно через відсутність представника російського білогвардійського руху. Ситуація знов складалася не користь румунської сторони, що змусило її йти на відвертий дипломатичний «шантаж». Так, І. Бретіану заявив французькому представнику в Бухаресті де Сент-Олеру, що подасть у відставку з посади прем'єр-міністра, якщо Антанта не задовольнить прагнення Румунії. Останній у свою чергу звітував французькому уряду, що лише перебування І. Бретіану на посаді «стримує країну від анархії»⁴⁶. Проблема все більше загострювалася, оскільки осторонь «бессарабського питання» не залишалися представники й уряду О. Колчака. Так, до відома керівництва конференції неодноразово надходили меморандуми від Г. Львова, С. Сазонова, М. Чайковського, В. Маклакова про безпідставність румунських претензій на Бессарабію. Крім того, активізувало свою діяльність і представництво УНР на конференції, яке також доводило, що румуни не мають права на регіон. Зрештою, станом на травень 1919 р. питання «зависло у повітрі».

Отже, з перших днів перебування на конференції, румунські дипломати активно з'ясовували питання, як лідери Антанти бачать майбутнє Бессарабії. При цьому вони усвідомлювали, що ситуація для них була неоднозначною. Румуни не були включені до Верховної ради конференції та низки спеціальних комісій. Крім того, підтвердилися і побоювання Бухаресту, що Антанта негативно сприйме анексію низки територій. Додатковим фактором впливу на позицію керівників конференції були представники білого руху та делегації УНР, які доводили безпідставність претензій Бухаресту на Бессарабію. З другого боку, відверто ігнорувати румунську делегацію Антанта не могла, оскільки Румунія, як і Польща, створювала своєрідний «санітарний кордон» відносно охоплених полум'ям війни земель колишньої Російської імперії. Важливим фактором була і більшовицька пропаганда, яка закликала до поширення «світової революції». Натомість Румунія чітко зайняла антибільшовицьку позицію, що постійно підкреслювали її представники в Парижі, й це було важливим аргументом на її користь з включенням до складу королівства нових територій, зокрема й Бессарабії.

⁴⁶ Левит И.Э. Указ. соч. — С. 101.

ДЖЕРЕЛА

1. Буле В. Образ румынской администрации и настроения населения Бессарабии, отраженные во французских дипломатических и разведывательных отчетах 1918–1920 гг. / В. Буле // Русин. — 2012. — № 2 (28). — С. 49–54.
2. Власенко В. Документи і матеріали Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919–1923) / В. Власенко // Пам'ятки: археографічний щорічник. — 2008. — Т. 8. — С. 129–160 с.
3. За балканскими фронтами Первой мировой войны / отв. ред. В.Н. Виноградов. — М. : Индрик, 2002. — 504 с. + 8 ил.
4. Ковальчук М.А. Відносини Румунії з урядом Української Народної Республіки в 1919 р. / М.А. Ковальчук // Український історичний журнал. — 2010. — № 4. — С. 115–127.
5. Левит И.Э. Бессарабский вопрос в контексте международных отношений (1919–1920 гг.). Парижская мирная конференция / И.Э. Левит. — Тирасполь : Литера, 2012. — 240 с.
6. Мельтюхов М.И. Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917–1940 / М.И. Мельтюхов. — М. : Вече, 2010. — 464 с.; ил.
7. Назария С. Международные отношения в эпоху мировых войн: факты и мифология / С. Назария. — Кишинев, 2012. — 655 с.
8. Назария С. Позиция Западных держав в бессарабском вопросе на Парижской мирной конференции [Электронный ресурс] / С. Назария. — Режим доступа : <https://ava.md/2014/01/21/poziciya-zapadnyh-derzhav-v-bessarabskom/>
9. Попенко Я. Переговоры між УНР та французьким військовим командуванням в Одесі у листопаді 1918 — березні 1919 р. / Я. Попенко // Історичний журнал. — К., 2008. — № 3. — С. 86–97.
10. Попенко Я. Румунія на шляху до Бухарестського миру 1918 року / Я. Попенко // Емінак: науковий щоквартальник. — 2016. — № 3, т. 2. — С. 53–59.
11. Румыния: истоки и современное состояние внешнеполитического позиционирования государства / Е.С. Хотькова, С.М. Ермаков, В.Б. Каширин и др. ; под ред. А.А. Куртова. — М. : РИСИ, 2013. — 102 с.
12. Ястребчак В.В. Феномен «Великой Румынии» и румынская дипломатия в годы Первой мировой войны / В.В. Ястребчак // Восточная политика Румынии в прошлом и настоящем (конец XIX — начало XXI вв.) : матер. Международной научной конференции, Тирасполь, 24–25 марта 2011 г. — М. : РИСИ, 2011. — С. 21–33.
13. Brătianu Gh. I. Basarabia. Drepturi naționale și istorice. București, 1995. 148 p.
14. Contele De Saint-Aulaire. Însemnările Unui Diplomat de Altădată în România. 1916–1920 / Traducatori: Ileana Sturdza. 2016. 288 p.
15. Le Temps [Электронный ресурс]. — 1919. — 20 лютого. — Режим доступа : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2435615/f1.item>
16. Le Temps [Электронный ресурс]. — 1919. — 20 січня. — Режим доступа : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k243530r.item>
17. Le Temps [Электронный ресурс]. — 1919. — 3 лютого. — Режим доступа : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k243544m.item>
18. Le Temps [Электронный ресурс]. — 1919. — 30 березня. — Режим доступа : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2435997/f1.item>
19. Le Temps [Электронный ресурс]. — 1919. — 4 лютого. — Режим доступа : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2435450/f1.item>
20. Le Temps [Электронный ресурс]. — 1919. — 6 березня. — Режим доступа : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2435751.item>
21. Mitrasca M. Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History From the Archives of the Great Powers / M. Mitrasca. NY, Algors Publishing, 2002. 439 p.
22. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919. Vol. III. Washington, 1943, 1062 p.

REFERENCES

1. Bule, V. (2012). Obraz rumynskoi administratsii i nastroiennia naseleniia Bessarabii, otrazheniye vo frantsuzskikh diplomaticheskikh i razvedyvatelnykh otchetakh 1918–1920 gg. *International Historical Journal*, 2. 49–54 (in Moldovian).
2. Vlasenko, V. (2008). Dokumenty i materialy Nadzvychaynoi dyplomatychnoi misii UNR v Rumunii (1919–1923). *Attractions: archeographical yearbook*, 8, 129–160 (in Ukrainian).

3. Za balkanskimi frontami Pervoi mirovoi voyny (2002). In edit. by B. Vinogradov. Moskva, Indrik, 504 p. (in Russian).
4. Kovalchuk, M. (2010). Vidnosyny Rumunii z uriadom Ukrainskoi Narodnoi Respubliky v 1919 r. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 115–127 (in Ukrainian).
5. Levit, I. (2012). Bessarabskii vopros v kontekste mezhdunarodnykh otnoshenii (1919–1920 gg.). Parizhskaiia mirnaia konferentsiia. Teraspol, Litera, 240 p. (in Russian).
6. Meltiukhov, M. (2010). Bessarabskii vopros mezhdru mirovymi voynami 1917–1940. M., Veche, 464 p. (in Russian).
7. Nazariia, S. (2012). Mezhdunarodnyie otnosheniia v epokhu mirovykh voyn: fakty i mifologiiia. Kishiniov, 655 p. (in Moldovan).
8. Nazariia, S. (2014). Pozitsiia Zapadnykh derzhav v bessarabskom voprose na Parizhskoi mirnoi konferentsii. <https://ava.md/2014/01/21/poziciya-zapadnyh-derzhav-v-bessarabskom/>
9. Popenko Ya. (2008). Perehovory mizh UNR ta frantsuzkym viiskovym komanduvanniam v Odesi u lystopadi 1918 — berezni 1919 r. *Historical Journal*, 3, 86–97 (in Ukrainian).
10. Popenko Ya. (2016). Rumuniia na shliakhu do Bukharestskoho myru 1918 roku. *Eminak: scientific quarterly*, 2, 53–59 (in Ukrainian).
11. Rumuniia: istoki i sovremennoie sostoianiiie vneshnepoliticheskogo pozitsionirovaniia gosudarstva. (2013). In edit. by Kyrtova, A. A. M, RUSU, 102 p. (in Russian).
12. Yastrebnchak, B. (2011). Fenomen «Velikoi Rumynii» i rumynskaia diplomatiia v gody Pervoi mirovoi voyny. M., RUSU, pp. 21–33 (in Russian).
13. Brătianu, Gh. I. (1995). Basarabia. Drepturi naționale și istoice. București. 148 p. (in Romanian).
14. Contele De Saint-Aulaire. (2016). Însemnările Unui Diplomat de Altădată în România. 1916–1920 / Traducatori : Ileana Sturdza. 288 p. (in Romanian).
15. Le Temps. 20.02.1919. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2435615/f1.item>
16. Le Temps. 20.01.1919. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k243530r.item>
17. Le Temps. 3.02.1919. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k243544m.item>
18. Le Temps. 30.03.1919. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2435997/f1.item>
19. Le Temps. 4.02.1919. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2435450/f1.item>
20. Le Temps. 6.03.1919. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2435751.item>
21. Mitrasca, M. (2002). Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History From the Archives of the Great Powers. NY, Algors Publishing, 439 p. (in English).
22. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919. Volume III. Washington, 1943. 1062 p. (in English).

Yaroslav Popenko

ROMANIAN DIPLOMACY IN THE STRUGGLE FOR BESSARABIA AT THE PARIS PEACE CONFERENCE (JANUARY — MAY 1919)

The purpose of the article is the analysis of the activities of the Romanian representation at the Paris Conference during January-May 1919. The tasks are to characterize the content of the work of the Romanian diplomats in the direction of the defending the rights to Bessarabia and the determination of the position of the Entente as for the territorial independence of the region. The Romanian government realized that only the "permission" of the Entente would strengthen its presence in the region. Instead, the Entente treated ambiguously towards such aspirations of Romania. For the first, it was not forgotten for Bucharest the separate peace with the Fourth Alliance in 1918. For the second, the Entente did not take the politics of the terror of Romanian in Bessarabia. For the third, in January, 1919 the uprising began in Khotyn, which was greatly undermined the "figure of Romania as the peacemaker" in the region. The fourth factor was that the private leaders of the Entente who are maintained the White Guards and are defended the need for the rebirth of the integrity of Russia. From the first days of the being in Paris, the Romanian diplomats were sounded actively the question how the leaders of the Entente would see the future status of Bessarabia. At the same time, they realized that the situation was difficult for them. The Romanians were not included in the Supreme Soviet of the Conference and to the number of the special commissions. Besides, the fears were confirmed that the Entente would perceive doubtfully the annexation of Romania of the number of the territories. In additional facts of the influence to the position of the leaders of the conference were the representatives of the White Guards and the delegation of the UNR, which were proved the baselessness of the claims of Bucharest to Bessarabia. On the other hand, the Entente cannot ignore the Romanians, the Entente could not, because the last, like as the Poles, created the "sanitary border" for lands which were covered

up the war as the past Russian Empire. In addition, it was they who had to become the counterbalance to Germany. The important factor was the fact that at that time, the Bolshevik's slogans were surrounded actively in Europe which were called for the "world revolution". Instead of it, Romania took on the anti-Bolshevik position, which was constantly underlined, its representatives in Paris, and it was the strong argument for its use with the inclusion to the structure of the kingdom of the new territories, including Bessarabia.

Key words: *The Paris Peace Conference, Bessarabia, the Entente, diplomacy, "Great Romania".*

Дата надходження статті до редакції: 25.10.2017.

Ігор Срібняк

ТАБІР ІНТЕРНОВАНИХ ВІЙСЬК УНР У ПИКУЛИЧАХ (ПОЛЬЩА) (СІЧЕНЬ — ЛЮТИЙ 1921 р.): УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ ТА МОРАЛЬНИЙ СТАН ВОЯЦТВА

У статті проаналізовано умови перебування та моральний стан інтернованих вояків-українців Армії УНР у таборі Пикуличі (Польща) у січні — лютому 1921 р. Доведено, що побут таборян характеризувався значними труднощами, що було зумовлено перенаселеністю, браком дров для опалення бараків, неякісним харчуванням, недотриманням санітарно-гігієнічних норм, присутністю полонених червоноармійців. Водночас інтернованим надавалась кваліфікована лікарська допомога, що давало змогу уникнути поширення в їхньому середовищі пошесних хвороб.

Ключові слова: табір, інтерновані, харчування, шпиталь, Армія УНР, Пикуличі.

Обставини перебування інтернованого вояцтва у таборі Пикуличі взимку 1921 р. ще не були об'єктом наукового дослідження, проте їх вивчення дає змогу встановити ті труднощі, які були змушені долати вояки-українці в умовах тимчасової ізоляції на теренах Польщі. Одним із перших вивчення цієї теми розпочав польський історик О. Колянчук, опублікувавши свій допис (у вигляді науково-популярного нарису) на шпальтах журналу «Пам'ятки України»¹. На далі ця наукова проблема перебувала у полі зору й інших дослідників, які вивчали обставини перебування інтернованої Армії УНР у таборах Польщі². Також вивчалася й специфіка видання таборових часописів у Пикуличах³, матеріали яких були та залишаються важливим джерелом для відтворення життя й діяльності вояків-українців у таборах.

Наукова розробка окремих аспектів історії функціонування цього табору продовжується і сьогодні, свідченням чого стала публікація окремої брошури науково-популярного характеру⁴. Щоправда, власне таборовому побуту інтернованих вояків Армії УНР у цій розвідці польського

історика було присвячено лише кілька абзаців, в яких зазначено перелік розміщених тут українських відділів та їх кількісний стан, а також вміщено дуже стислі відомості про таборів культурно-мистецькі осередки⁵. Проте відсутність у брошурі посторінкових посилань на джерело інформації, робить проблематичним її наукове використання, оскільки вимагає додаткової перевірки наведених тут фактів. Ускладнює сприйняття поданих відомостей і недотримання О. Колянчуком хронологічного принципу побудови тексту, що для кожного історика має бути непорушною засадою.

Внаслідок цього у читача може скластися хибна уява про ситуацію в таборі в кінці 1920 — на початку 1921 рр., оскільки О. Колянчук подає інформацію про нібито пануючу в Пикуличах фатальну антисанітарію, відсутність лікарської допомоги, масову захворюваність таборян на тиф і червінку. Проте таким становище було в 1919–1920 рр., і потерпали від нього насамперед полонені вояки УГА, інтерновані галичани з числа цивільних осіб та полонені червоноармійці. Натомість вояки Армії УНР перебували у значно кращих умовах, хоча і їхні потреби (у провіанті та вугіллі для опалення бараків тощо) не забезпечувались польською владою повною мірою. Можна з певністю стверджувати, що принаймні лікарська опіка в таборі надавалась всім, хто її потребував (очевидно, що це стосувалось тільки українців), проводилась їх обов'язкова вакцинація, тому не існує жодних підстав заявляти про масову смертність у середовищі таборян⁶.

¹ Колянчук О. Українці в таборах Перемишля (1918–1921 рр.) // Пам'ятки України: історія та культура. — К., 1995. — № 3. — С. 112–117.

² Див. зокрема: Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. Toruń, 1997. 209 s.; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). — Київ — Філадельфія, 1997. — С. 25–26, 64; Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). — К., 1999. — С. 91.

³ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. — Львів, 2002. — С. 196–197, 206–207.

⁴ Kolańczuk O. Obóz internowania oraz ukraiński cmentarz wojenny w Pikulicach pod Przemyślem (1918–1921). — Przemyśl, 2017. — 51 s.

⁵ Kolańczuk O. Obóz internowania oraz ukraiński cmentarz wojenny w Pikulicach ... — s. 14, 17.

⁶ Kolańczuk O. Obóz internowania oraz ukraiński cmentarz wojenny w Pikulicach ... — s. 13–14.

Загалом слід зазначити, що зібрана істориками інформація про табір у Пикуличах була настільки стислою, що не давала змоги цілісно уявити ситуацію в таборі протягом перших місяців 1921 р. (власне, часу перебування у цьому таборі інтернованих вояків-українців Армії УНР). До того ж до наукового обігу весь цей час не були залучені матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, в якому зберігається найбільший джерельний комплекс з історії життя і діяльності таборових громад вояків-українців Польщі та інших країн Європи.

Метою статті є відтворення обставин перебування вояків-українців у таборі інтернованих Військ УНР Пикуличі (Польща), а саме: аналіз побутових умов, рівень захворюваності, специфіка харчування, стан налагодженості культурно-освітньої роботи.

Табір для утримання полонених та інтернованих у Пикуличах був розташований поблизу однойменного села, що лежало на відстані 3–4 км від Перемишля. Це порівняно невелика територія, обнесена двома рядами колючого дроту заввишки в три метри. Тут ще за часів світової війни австрійцями були збудовані довгі кам'яні казарми з вікнами у даху та дерев'яні бараки (загалом 49 об'єктів). Восени 1920 р. у декількох бараках табору, виділених в окрему секцію, перебувала невстановлена кількість полонених червоноармійців. У грудні ц. р. польська військова влада приймає рішення про розміщення тут особового складу кількох формацій Армії УНР, а саме: 1-ої Запорізької стрілецької дивізії, частини 1-ої Кулеметної дивізії та 2-го Інженерного відділу. Тож станом на 1 січня 1921 р. у таборі перебував 3031 українець, у т. ч. — 652 старшини, 136 військових урядовців, 2152 козаки, 79 жінок та 12 дітей (підрахунки мої. — *Авт.*)⁷.

У таборі всі частини (зберігаючи свою внутрішню структуру) були зведені в одну групу інтернованих Військ УНР, яку очолив командувач 1-ої Запорізької дивізії генерал-хорунжий Г. Базильський. Був створений і штаб групи, через який здійснювалось оперативне управління розміщеними в таборі підрозділами. Найнагальнішим завданням у цей час було запобігти поширенню інфекційних хвороб у середовищі українського вояцтва, тому на виконання розпорядження польської влади Г. Базильський своїм наказом ч. 001 від 2 січня 1921 р. групі інтернованих зобов'язав усіх таборян (у т. ч. й тих, хто мешкав поза табором, орендуючи житло у приватному секторі) до проходження протитифозного щеплення у таборовому шпиталі. Одночасно

⁷ Центральний державний архів вищих органів та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 200. — Арк. 70.

зі щепленням таборянам у першій декаді січня 1921 р. був також проведений медичний огляд, тож інтерновані могли вже не побоюватись спалаху цієї небезпечної хвороби⁸.

Умови перебування вояцтва у таборі від самого початку були дуже обтяжливими, а часом — вкрай нестерпними. Насамперед, інтерновані розміщувались у бараках дуже скупчено⁹, що було, очевидно, зроблено з метою економії дров, потрібних для обігріву. Через відсутність ліжок або тапчанів усі таборяни (включно з жінками і дітьми) спали покотом на двоверхових нарах. Багатьом таборянам бракувало сінників для снання, а ковдри, подушки і постільна білизна не видавалися зовсім. Через «страшенний брак дров» казарми майже завжди були вогкими і холодними, що робило існування в них не те що не комфортним, а ставило вояків на грань виживання. Козаки розміщувались окремо від старшин, але умови утримання останніх практично нічим не відрізнялись¹⁰.

Не було належним чином забезпечено й харчування вояцтва в таборі. Польська служба постачання часто не видавала відповідно до харчової розкладки всіх продуктів або робила це у меншій кількості. Зокрема, зовсім не видавався цукор і сахарин, а також мармелад; 75 % усього м'яса становила конина, а решта — яловичина дуже поганої якості. Старшинам не видавався білий хліб (навіть у Різдво), а той, що завозився до табору, був зі значними домішками гороху та кукурудзи. Саме приготування їжі в таборі також було пов'язане зі складнощами через малу кількість дров, яка виділялась на ці потреби. Досить дошкульною для таборян була й відмова у видачі тютюну¹¹.

Незадовільний стан справ з харчуванням інтернованих вояків-українців у Пикуличах було засвідчено й у пізнішому (від 16 квітня 1921 р.) донесенні одного з агентів закордонного відділу Всеукраїнської надзвичайної комісії до Києва: «[...]їжа неможлива. Зранку не видають зовсім нічого, десь біля 11 години обід, який складається з мамалиги або капусти, біля третьої години видається хліб з кукурудзи, змішаної з житом. Вечеря складається з рідкого супу на квасолі, іноді буває гіркий чай. Харчові продукти вкрай неякісні: мамалига зовсім зіпсована і її неможливо використовувати як їжу [...]. В останній час [...] була єдина видача цукру, до того ж — виключно старшинам — з'ясувалося, що половина цукру змішана

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 510.

⁹ Українська революція. Документи 1919–1921 / Ред. Т. Гунчак. — Нью-Йорк, 1984. — С. 395.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 200. — Арк. 70.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 200. — Арк. 70–70 зв.; Ф. 1075. — Оп. 4. — Спр. 28. — Арк. 160.

з січкою жита й кукурудзи». Через таке харчування серед інтернованих «дуже часті випадки захворювань, нерідко трапляються випадки плямистого тифу»¹². Навіть коли згадуваний агент у чомусь і «згустив фарби», неякісне харчування українського вояцтва в Пикуличах набуло характеру звичної повсякденності.

На початках свого таборового існування практично всі вояки мали верхній одяг, взуття і нижню білизну. Проте через відсутність грошей та проблеми з харчуванням дехто з інтернованих волів розстатись з верхнім одягом і вдавався до його продажу, сподіваючись у подальшому на отримання нових речей. І хоча переважна більшість вояцтва дбала про свій одяг та зовнішній вигляд, але у них забруднювалась нижня білизна, а випрати її майже не було можливості через відсутність у таборі пральні. Суцільну проблему являло й бажання помитись. Однак таборова лазня — «холодна, маленька, тісна розрахована на 10–15 чоловік», — цілком не відповідала своєму призначенню. Внаслідок цього таборяни потерпали від різного роду паразитів та вошей. І хоча на території була дезінфекційна камера, обробка в ній одягу давала лише тимчасовий ефект¹³.

Неякісне та недостатнє харчування, прикрі санітарно-гігієнічні умови (на додаток до всіх проблем — табір не був забезпечений достатньою кількістю туалетів, що змушувало частину таборянин задовольняти свої природні потреби деінде) призвели до підвищення рівня захворюваності. Відомо, що з моменту приїзду в табір і до 21 січня 1921 р. до шпиталю й амбулаторії звернулось 1500 інтернованих. Щоправда, найчастішою причиною звернень були не простудні хвороби або анемічні стани, а венеричні хвороби (ними заражені 80 % старшин і 60 % козаків з числа тих, хто зголосився до лікарських закладів)¹⁴.

Проте надання лікарської допомоги було спочатку досить ускладнене відсутністю відповідного приміщення, бо, як йшлося у звіті військово-санітарної управи військового міністерства УНР від 13 лютого 1921 р., для лікарського і санітарного персоналу дивізійних та бригадних шпиталів (загалом 70 осіб) «було відведено помешкання дуже холодне і сиростне, з стін та стелі котрого капала вода. Опалення для помешкання видавалось в такій обмеженій кількості аби тільки можна було мешкаючим зварити собі харч». У цьому ж приміщенні відбувався амбулаторний прийом хворих, і в разі потреби доводилось класти хворих просто на непокриту земляну підлогу. На жаль,

¹² ЦДАВО України. — Ф. 3204. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 31–32.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 200. — Арк. 70–70 зв.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 200. — Арк. 70 зв.

реакція польського коменданта табору на всі звернення головного лікаря про нагальну необхідність поліпшення умов утримання хворих була досить повільною¹⁵.

Щоправда, слід зазначити, що медичну допомогу таборянам надавали також і польські лікарі, які діяли у порозумінні з головним лікарем 1-ої Запорізької дивізії. Важливим було й те, що хворих зі складними діагнозами лікували у міському шпиталі Перемишля (протягом січня 1921 р. до нього було переведено 42 таборянина). Але більшість — 132 хворих — проходила курс лікування в таборі, долаючи всі невідгоди таборової дійсності в Пикуличах. В особливо складному становищі опинились 26 інвалідів, у т. ч. двоє цілком сліпих вояків Армії УНР. Крім того, в таборі перебувала значна кількість хворих на сухоти (у цитованому звіті не було подане їх число), що конче потребували поліпшення харчування¹⁶.

Вже за деякий час спільними зусиллями комендатури і штабу інтернованих Військ УНР умови утримання хворих у таборовому шпиталі були суттєво поліпшені, після чого він, за оцінкою представника військово-санітарної управи військового міністерства УНР у середині лютого 1921 р., справляв «цілком задовільне враження». Причому харчування хворих відбувалося «по діетам, вповні вистачає і добре», що було заслугою польсько-українського медичного персоналу (12 лікарів, 18 сестер-жалібниць, 20 санітарів)¹⁷. «Єдиним лихом» у шпиталі було те, що хворі вояки Армії УНР лежали там «впереміжку» з полоненими більшовиками¹⁸.

На цей час кількість вояків-українців у таборі дещо зменшилась (до 2866 осіб, у т.ч. 65 жінок і 8 дітей)¹⁹, що сталося внаслідок різних причин, зокрема, службових відряджень деякого з вояків, можливого переведення окремих підрозділів до інших таборів, а також «урлопування» (звільнення з табору незначної частини таборянин). З огляду на брак даних можна тільки припустити, що деяка частка старшин та козаків, не витримавши складнощів таборового існування, а також під впливом різних чутток, залишала табір у пошуках кращої долі для себе. Майже всі вони

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 106.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 106.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 106.

¹⁸ Попри те, що всіх вояків у шпиталі «рівняло» їх становище (хворих), спільне лікування українців і червоноармійців, які ще нещодавно за наказом своїх більшовицьких вождів намагались знищити державність Польщі та УНР, негативно впливала на морально-психологічний стан інтернованих вояків-українців. — *Авт.*

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 106.

прямували до Чехії, сподіваючись знайти роботу та пристановище для себе у цій країні.

Але вочевидь це були лише окремі старшини та урядовці, які не мали стійких державницьких переконань й опинилися в лавах Армії УНР випадково. Дезертирство цієї категорії вояків було радше позитивним явищем, бо давало змогу позбутись непотрібного для Війська УНР людського «баласту». До прийняття такого рішення декого з вояків спонукала й та обставина, що вони не отримували грошового забезпечення (1-й Запорізькій дивізії його не було виплачено за останні три місяці). Тож таборяни не мали можливості задовольнити своїх нагальних потреб: придбати тютюн, розрахуватись за прання тощо. У пошуках готівки дехто з вояків, як вже зазначалося, намагався продати що тільки можна, навіть власний сінник.

Незадоволення власним становищем багато хто із таборян переносив на Уряд УНР, до якого в масі своїй «запорожці» ставились «вороже і з недовірям» (до Головного Отамана С. Петлюри — «індиферентно»). Це пояснювалося відсутністю реальної допомоги з їхнього боку та «відповіді на цілий ряд важливих запитань щодо майбутніх перспектив». Ставлення до партій, Ради Республіки, Національної ради у Відні у «запорожців» було «скептичним». При тому лише поодинокі старшини й урядовці «несвідомо або вороже ставились до ідеї У.Н.Р.», бо, як зазначалося у звіті, у своїй переважаючій більшості «запорожці» — «це цілком національний свідомий елемент», серед яких можна знайти «і старих Богданівців і Дорошенківців і Гайдамаків з куреня Смерті, старих повстанців з “Холодного Яру” і з Полтавщини і навіть з Кубані, або з Сибіру з зеленого клину»²⁰.

З огляду на це в їхнє середовище не могли проникнути сторонні політичні впливи, а до більшовиків ставлення «запорожців» було «гостро ворожим». Взагалі «запорожці» значно різнилися від інших частин, бо вони «з великою вірою у свою правоту перенесли погляди, принципи та звичаї колишнього історичного Запоріжжя [...] у ХХ ст.». Такі уявлення вояків 1-ої Запорізької дивізії зумовлювали досить своєрідне сприйняття ними власних командирів і начальників, які залишалися такими тільки в строю, натомість у повсякденному житті (так само, як і в таборі) вони були лише товаришами, з якими їхні підлеглі були пов'язані «спільними походами, боями і пролитотою кров'ю»²¹.

Тому не слід дивуватись, що, приміром, «чорні запорожці» свого командира полковника

П. Д'яченка називали «батьком», а командира дивізії генерала Г. Базильського «не любили, і не поважали», бо він залишався для них чужим. До того ж останній «через свою нетактовність і невміння поставити на висоту свій авторитет комдива» причинився до «погіршення відношення польської влади до козаків і навпаки». Одним із наслідків цього стало посилення режиму утримання інтернованих, що виявилось у суттєвому зменшенні кількості перепусток на вихід з табору та низці конфліктів між українськими козаками й старшинами, з одного боку, та польськими вартовими, з другого, які інколи закінчувались побиттям інтернованих. У свою чергу, такі випадки причинились до витворення у «запорожців» стійкої антипатії і навіть ворожості до поляків та усього польського²².

Проте інтерновані були здатні створювати й позитивні цінності, що виявилось у налагодженні культурно-мистецької та просвітницької діяльності в таборі. Після того як минув «угар відступу та шал розпуки», а таборовий побут все більше набував рис одноманітності, гурт творчих і небайдужих старшин, об'єднаних у таборовому культурно-освітньому відділі²³, доклав всіх зусиль до урізноманітнення вільного часу таборян. «При надто малих матеріальних засобах і несприятливих умовах» вони зуміли розвинути корисну для всіх інтернованих діяльність²⁴.

Спочатку в таборі заснувалось кілька самодіяльних хорів, серед них — хор 1-го кінного полку «Чорних Запорожців». Майже відразу виявила свою діяльність й театральна секція, перша інформація про яку містилась у наказі ч. 3 (без зазначення дати, але, очевидно, йдеться про перші числа січня 1921 р.) начальника групи інтернованих Військ УНР²⁵. Заходами її членів у таборі було підготовлено п'ять вистав, які були запропоновані увазі таборового загалу. Задля створення сприятливих умов для роботи таборового театру основні його функціонери (головний режисер Далекий, режисер Саливон, сценарист Лютий, костюмер Хрущ, декоратор Гемпель) наказом начальника

²² ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 200. — Арк. 72.

²³ 1-ша Запорізька дивізія зберегла при цьому свій дивізійний культурно-освітній відділ (начальник — М. Островерха), який складався з науково-шкільної, редакційної, театральної, редакційної, спортивної та господарчої секцій. Щоправда, через відсутність приміщень весь відділ містився в одній кімнаті, де працювала канцелярія дивізії, бібліотека-читальня, видавнича група; тут же проводились репетиції артистів-аматорів та співаків (див.: ЦДАВО України. — Ф. 3526. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 8; Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 196. — Арк. 33).

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 200. — Арк. 70 зв.

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 511.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 200. — Арк. 71–71 зв.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 200. — Арк. 71–71 зв.

групи інтернованих були звільнені від виконання інших службових обов'язків²⁶.

Призначені до складу культурно-освітнього відділу старшини докладали всіх зусиль для організації просвітницької роботи. Заходами останніх у таборі була проведена реєстрація неграмотних і малограмотних козаків (їхня загальна кількість становила близько 300 осіб), з числа яких утворено навчальні групи на чолі з сотенними інструкторами. При 1-й Запорізькій дивізії функціонувала підстаршинська школа, на виконання наказу Головної команди Військ УНР у таборі була розпочата підготовка до відкриття старшинської школи (останнє завдання було майже не реальним в умовах цього табору як з огляду на гострий брак фахових лекторів, так і через цілковиту відсутність потрібних для цього підручників)²⁷.

До активізації просвітницької роботи в таборі причинились члени товариства «Просвіта», статут якого було затверджено 23 січня 1921 р. Визначивши своїм завданням «виховання козаків і старшин у суто національному дусі», управа новозаснованого товариства планувала зосередити свої зусилля не лише у царині освіти й шкільництва, але й долучатись до розбудови інших сфер гуманітарної діяльності. З цією метою управа «Просвіти» проектувала утворити у своєму складі шість секцій (лекційну, бібліотечну, мистецьку, видавничу, кооперативну, спортивну). Але такі наміри фактично призвели би до непотрібного дубляжу роботи дивізійного і таборового культурно-освітніх відділів, розпорошення зусиль культурно-освітніх працівників. Проте цього не сталось, бо члени «Просвіти» зосередились на сприянні розвитку самоосвіти вояцтва та заохоченні до опрацювання історії збройної боротьби українського народу за державність²⁸.

У таборі відкрились бібліотека і читальня на 50–60 осіб, щоправда, через невелику кількість книжок у них (лише близько 300 назв), останні «функціонували мляво». Натомість спеціально призначеними лекторами з числа старшин щоденно проходились лекції з історії та географії України (присутніми на них були 250–300 козаків)²⁹. До роботи з інтернованими долучився й делегований у лютому 1921 р. до Пикуличів професор Л. Бачинський, який провів тут низку викладів з природознавства.

Дуже багато праці було покладено членами видавничої секції задля продовження видання літературно-наукового тижневика (фактично

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 189. — Арк. 13.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 200. — Арк. 70 зв.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 189. — Арк. 35.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 200. — Арк. 49, 70 зв.; Ф. 3526. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 8.

місячника) «Запорожець», перший рукописний номер якого (тиражований на шапірографі) вийшов у грудні 1920 р. Наступне число (2–3, здвоєне) готувалося до друку в таборі (відповідальний редактор — Л. Лазаренко) й уже було видруковано на машинці та розтиражовано в аналогічний спосіб. Наклад цих двох випусків «Запорожця» становив 200–240 примірників³⁰.

На шпальтах часопису уміщувались різноманітні матеріали: громадсько-політичні (про діяльність «тарнівського» уряду та завдання інтернованої Армії УНР, поезії та оповідання «запорожців», окремі інформації з життя табору (у т. ч. й рецензії на виступи аматорських театральних музичних колективів), гумористичні та сатиричні замітки. У № 2–3 часопису було опубліковано розлогу статтю про кооперативний рух в армії та доцільність створення у таборах кооперативів, тут же повідомлялось про заснування у таборі Пикуличі споживчого кооперативу «Запорожець», що стало можливим завдяки виявленій ініціативі співробітників культурно-освітнього відділу 1-ої Запорізької дивізії³¹. Кооператив (на чолі з Я. Сліпанським) розпочав свою діяльність у січні 1921 р. з влаштування крамниці та чайні. У перспективі його управа планувала заснувати ще цілу низку підприємств (пекарні, пральні, палітурної майстерні тощо), але грошових ресурсів вистачило лише на відкриття шевської і кравецької майстерень³².

Бажання частини небайдужих таборян (вояків 1-ої Запорізької дивізії) донести свою думку до таборового загалу, використовуючи прийоми гумору і сатири, привело до появи на початку 1921 р. журналу «Жало», який поширювався у старшинському баракі (його тематична спрямованість зрозуміла вже виходячи з його назви)³³. Але, напевно, що тональність окремих статей цього журналу була настільки гострою, що спонукала генерала Г. Базильського вдатись до заборони часопису через «несуразний зміст статей» (наказ начальника групи інтернованих Військ УНР № 11 від 12 січня 1921 р.)³⁴.

Однак всі старання таборового активу розвинути культурно-освітнє життя в таборі у більшому обсязі були марними, бо інтерновані розуміли

³⁰ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Sprzymierzona Armia Ukraińska, I.380.1. T. 60 (Sprawozdanie statystyczne z pracy kulturalno-oswiatowej w obozach).

³¹ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі. — С. 206–207.

³² ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 200. — Арк. 70 зв.

³³ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження: у 3-х ч. Ч. II: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції. — С. 87; Вішка О. Преса української еміграції в Польщі. — С. 196–197.

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 189. — Арк. 13.

тимчасовість свого перебування у Пикуличах. Не сприяли цьому й побутові умови, які не могли бути змінені на краще через брак ресурсів для утримання таборян у державній скарбниці Польщі. У цій ситуації найкращим рішенням стала передислокація інтернованих тут частин Армії УНР до інших таборів, здійснена у кінці лютого 1921 р., після чого особовий склад 1-ої Запорізької дивізії був переміщений до табору Вадовиці, а 1-ої Кулеметної — до Ланцута³⁵.

Отже, перебування інтернованих вояків-українців у таборі Пикуличі від самого початку характеризувалося значними побутовими труднощами, що було пов'язано з нестачею дров для обігріву бараків, неефективністю роботи санітарно-гігієнічних закладів, вкрай неякісним харчуванням та іншими обмеженнями. Все це зумовлювало суттєве зростання рівня захворюваності в таборі, але завдяки

добре налагодженій медичній допомозі поширення інфекційних хвороб вдавалось швидко локалізувати. Водночас все це в комплексі призводило до деморалізації тих вояків-українців, які не мали стійких національно-державницьких переконань.

У цих умовах величезного значення набували заходи старших військових начальників та співробітників культурно-освітніх відділів зі зміцнення морального духу інтернованих. З цією метою у таборі було організовано проведення загальних та спеціальних викладів, у середовищі козацтва ініційовано процес ліквідації неграмотності та малограмотності, на таборовому плацу старшинами проводились стройові заняття. Для всіх охочих у таборі для вояцтва були створені умови для занять спортом та різними колективними іграми. У вільний від служби час таборяни відвідували таборовий театр, в якому заходами акторів-аматорів готувались вистави п'єс українських драматургів. Єднала таборян й українська пісня у виконанні самодіяльних таборових хорів.

³⁵ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі. — С. 40.

ДЖЕРЕЛА

1. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. — Львів, 2002.
2. Колянчук О. Українці в таборах Перемишля (1918–1921 рр.) // Пам'ятки України: історія та культура. — К., 1995. — № 3. — С. 112–117.
3. Колянчук О. Табір інтернування та українське військове кладовище в Пикуличах біля Перемишля (1918–1921). — Перемишль, 2017.
4. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). — К., 1999. — С. 91.
5. Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження: у 3-х ч. Ч.ІІ: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919–1924). — К., 2000. — С. 87.
6. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). — Київ — Філадельфія, 1997. — С. 25–26, 64.
7. Українська революція. Документи 1919–1921 / Ред. Т. Гунчак. — Нью-Йорк, 1984. — С. 395.
8. Центральний державний архів вищих органів та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 200.
9. ЦДАВО України. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 28.
10. ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 4. — Спр. 28.
11. ЦДАВО України. — Ф. 3204. — Оп. 1. — Спр. 12.
12. ЦДАВО України. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 32.
13. ЦДАВО України. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 189.
14. ЦДАВО України. — Ф. 3526. — Оп. 1. — Спр. 1.
15. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). Sprzymierzona Armia Ukraińska. I.380.1. T. 60 (Sprawozdanie statystyczne z pracy kulturalno-oswiatowej w obozach).
16. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. Toruń, 1997. 209 s.
17. Kolańczuk O. Obóz internowania oraz ukraiński cmentarz wojenny w Pikulicach pod Przemyślem (1918–1921). — Przemyśl, 2017. — 51 s.

REFERENCES

1. Vishka, O. (2002). Prasa ukraińskiej emigracji w Polsce (1920–1939 rr.). *İstoriyko-bibliograficzne doslidzhennia*. Lviv (in Ukrainian).
2. Kolianchuk, O. (1995). Ukrainci v taborakh Peremyshlia (1918–1921). *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, 3, 112–117 (in Ukrainian).

3. Kolianchuk, O. (2017). Tabir internuvannia ta ukrainske viiskove kladovyshche v Pykulychakh bilia Peremyshlia (1918–1921). Przemysl (in Ukrainian).
4. Pavlenko, M. I. (1999). Ukrainski viiskovopolonenni i internovani u taborakh Polshchi, Chekhoslovachchyny ta Rumunii: stavlennia vlady i umovy perebuвання (1919–1924). Kyiv, 91 p. (in Ukrainian).
5. Sidorenko, N. (2000). Natsionalno-dukhovne samostverdzhenia: u 3-kh ch. Ch. II: Presa internovanykh ukrainsiv ta tsyvilnoi emihratsii (Chekhiia, Polshcha, Rumuniia, Yehypet, 1919–1924). Kyiv, 87 p. (in Ukrainian)
6. Sribniak, I. (1997). Obbezbroiena, ale neskorena: Internovana Armia UNR u taborakh Polshchi i Rumunii (1921–1924). Kyiv-Philadelphia, pp. 25–26, 64 (in Ukrainian).
7. Ukrainska revoliutsiia. Dokumenty 1919–1921. (1984). In edit. by T. Hunchak. New York, 395 p. (in Ukrainian).
8. Tsentralnyi Derzhavnyi Arkhiv vyshchykh Orhaniv ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy). F. 1078. Op. 2. Spr. 200 (in Ukrainian).
9. TsDAVO Ukrainy. F. 2439. Op. 2. Spr. 28 (in Ukrainian).
10. TsDAVO Ukrainy. F. 1075. Op. 4. Spr. 28 (in Ukrainian).
11. TsDAVO Ukrainy. F. 3204. Op. 1. Spr. 12 (in Ukrainian).
12. TsDAVO Ukrainy. F. 2562. Op. 1. Spr. 32 (in Ukrainian).
13. TsDAVO Ukrainy. F. 2439. Op. 1. Spr. 189 (in Ukrainian).
14. TsDAVO Ukrainy. F. 3526. Op. 1. Spr. 1 (in Ukrainian).
15. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). Sprzymierzona Armia Ukraińska. I.380.1. T. 60 (Sprawozdanie statystyczne z pracy kulturalno-oswiatowej w obozach) (in Polish).
16. Karpus, Z. (1997). Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. Toruń, 209 p. (in Polish).
17. Kolańczuk, O. (2017). Obóz internowania oraz ukraiński cmentarz wojenny w Pikulicach pod Przemysłem (1918–1921). Przemysł, 51 p. (in Polish).

Ihor Sribniak

CAMP OF UNA INTERNED TROOPS IN PIKULICE, POLAND (JANUARY — FEBRUARY, 1921): CONDITIONS OF STAY AND SOLDIERS' MORALE

The article analyses the conditions of stay and morale of interned soldiers of UNA in the camp of Pikulice (Poland). It is proved that the life of Ukrainian soldiers was marked by considerable difficulties, caused by overcrowding of the camp, lack of firewood for heating huts, inefficient work of sanitary facilities, extremely poor food and other restrictions. All these led to a significant increasing the incidence rate in the camp, but thanks to well-established medical care, the spread of infectious diseases were quickly localized. But all the same, these factors in a complex led to the demoralization of those Ukrainian soldiers, who did not have stable national-state convictions.

In these conditions, the efforts of senior military commanders and employees of cultural and educational departments to strengthen the morale of interned persons became of great importance. For this purpose, in the camp it was organized special courses for increasing the middle level of education of the Cossaks. For the same purpose it was arranged the library and reading room for 50-60 people in the camp. Members of publishing section put great effort into publishing scientific periodical "Zaporozhets", and satirical magazine, distributed in the barracks. It was created conditions for sport activity among interned soldiers. In their free time soldiers went to the amateur Ukrainian theatre.

Key words: camp, internees, nutrition, hospital, UNA, Pikulice.

Дата надходження статті до редакції: 15.09.2017.

Тетяна Ілюк

ПУБЛІЧНА ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНИ В ГРЕЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ІСТОРИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ (1991–2011 рр.)

У статті досліджено процес становлення та розвитку української публічної дипломатії на теренах Грецької Республіки. Автор простежує еволюцію форм репрезентації України та українців, вивчає нормативно-правову базу, що лежить в основі державної політики представлення України за кордоном; визначає проблеми, що перешкоджали ефективному становленню української публічної дипломатії на теренах Греції. Підкреслюється роль української діаспори у просуванні позитивного іміджу України, репрезентації її культури та реалізації культурних проектів.

Ключові слова: Україна, Греція, імідж, культурна дипломатія, публічна дипломатія.

Зростання важливості «м'якої сили» як ключового інструмента реалізації зовнішньої політики держави зумовило підвищення ролі публічної дипломатії як вагової складової системи національної зовнішньої політики. Значна увага урядів провідних країн світу до питань розроблення та ефективного впровадження цілеспрямованої державної політики просування національних інтересів, представлення власної культури, поширення мови за кордоном набула практичного втілення у створенні ефективної системи з широким залученням громадського сектору й створення відповідних спеціалізованих інституцій.

Після здобуття незалежності перед молодого Українською державою постає низка надважливих завдань, від успішності виконання яких значною мірою залежить весь подальший історичний шлях нашої країни. Одним із них був вихід України на міжнародну арену й утвердження її в статусі суб'єкта міжнародних відносин, що вимагало подолання існуючих стереотипів та формування сприятливого іміджу держави.

Як відбувалося становлення української публічної дипломатії, ми розглянемо на прикладі Греції — країни, яку споріднює з Україною багата духовна спадщина, давні традиції дружнього спілкування народів, спільні сторінки історії, важливе геостратегічне розташування, спільні інтереси зміцнення безпеки, розширення співробітництва в європейському та регіональному масштабах. Наявність на теренах нашої держави численної грецької діаспори та пильна увага з боку уряду Грецької Республіки до проблем її розвитку, забезпечення прав і свобод, створення можливостей для збереження національної ідентичності греків України сприяла розбудові гуманітарного діалогу на міждержавному рівні. Поява на території Греції української діаспори та її інституційне становлення надало нових можливостей для поширення інформації про нашу країну та реалізації іміджевих проектів.

Питання формування іміджу України та становлення публічної дипломатії на теренах Грецької Республіки наразі не визначалося предметом комплексних наукових досліджень. Натомість окремі аспекти розвитку гуманітарних взаємин двох народів знайшли висвітлення у працях К. Балабанова¹⁻², Н. Терентьевої³, Г. Тищенко⁴, М. Дьоміної⁵, Є. Конопацького⁶, В. Самохвалова, Т. Ілюк⁷, Г. Маслюк-Какку⁸ та ін. На окрему увагу заслуговує

¹ Балабанов К. Украина — Греция: с любовью в сердце. Выступления, статьи, интервью, размышления. — Донецк, 2004. — 504 с.

² Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія та сучасність. — Київ, 2008. — Ч. II. — 318 с.

³ Терентьева Н. Истоки взаимосвязей и взаимовлияния культур народов Украины и Греции // *Ομοιοτα*. — 2001. — 22.08.–28.08; Терентьева Н. Українсько-грецькі культурні зв'язки: формування та культурне життя української діаспори в Греції // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. — К., 2009. — Вип. 18. — С. 215–228.

⁴ Тищенко Г. Українці в Греції: формування громади та національно-культурних товариств // *Елліністичні студії. Збірка спогадів та наукових праць пам'яті Н.О. Терентьевої*. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2010. — С. 158–165; Тищенко А. «Гопак» в Лефкаде // *Ομοιοτα*. — 2000. — 07.09–13.09; Μουμτζίδου Έτα, Τισένκο Άννα. Ουκρανικά Χρώματα. Σύγχρονη Ουκρανική Τέχνη. Κατάλογος. Αθήνα: Μηχανική, 2003. 64 σ.

⁵ Дьоміна М. Співробітництво України та Греції в гуманітарній сфері // *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 69–75.

⁶ Конопацький Є. Поле для співпраці — величезне. Про роль національних громад у розбудові культурних та просвітницьких відносин між Україною та Грецією // *Політика і час*. — 2000. — № 1–2. — С. 8–14.

⁷ Ілюк Т. Внесок культурної діяльності міст-побратимів в розвиток україно-грецьких міждержавних взаємин // *Сумська старовина*. — Суми, 2008. — Вип. XXV. — С. 108–117; Ілюк Т. Співробітництво України та Грецької Республіки в галузі освіти: основні форми та напрями (1991–2011 рр.) // *Українознавство*. — 2013. — № 1. — С. 206–214.

⁸ Маслюк Г., Наконечна О. Кому в Греції цікаво вивчати українську мову? // *Афины&Эллас*. — 2009. — № 21 (245), 29.05–02.06.

книга першого Надзвичайного й Повноважного Посла України в Греції Б. Корнієнка «Спогади Посла (Перші кроки української дипломатії)»⁹, у якій висвітлено перші роки діяльності українського посольства в цій державі, становлення роботи у сфері інформаційної діяльності та публічної дипломатії. З'ясувати внесок громадських організацій у розвиток українсько-грецьких культурних зв'язків дає змогу аналіз робіт А. Орлова, Н. Терентьєвої, Н. Ішуніної, С. Мазараті, А. Балджі, В. Піскіжової, В. Терезова. Окремі аспекти становлення української діаспори досліджували Г. Тищенко, Г. Маслюк-Какку, Н. Терентьєва, В. Самохвалова. При написанні цієї праці автор намагався відтворити процес формування іміджу України в Греції, з'ясувати механізми його практичного впровадження, виявити проблеми, що постали перед молодістю Українською державою на зорі її незалежності.

Із проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 р. тривалі взаємини країн вперше отримали розвиток на новому, міждержавному рівні. 31 грудня 1991 р. Грецька Республіка офіційно визнала Україну як самостійну державу. 15 лютого 1992 р. було підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин, який отримав реальне втілення через відкриття посольств у 1993 р. З початком роботи дипломатичного представництва у Греції в 1994 р. було започатковано виставковий обмін, що став однією з перших форм репрезентації української культури в цій країні. Переважно невеликі виставки організовувалися силами дипломатичних працівників з нагоди національних свят та офіційних заходів. Проведення більш масштабних форумів було можливе лише за наявності спонсорської підтримки. Серед найзнаменніших подій початкового періоду розбудови співпраці стала експозиція творів народної художниці України Л. Жоголь «Сучасний український гобелен», що відбулася у листопаді 1996 р. у культурному центрі мерії м. Афіни в рамках підготовки до державного візиту Президента України Л. Кучми в Грецію за фінансової підтримки грецької сторони¹⁰.

Однак на зорі української незалежності можливості розвитку партнерства на міждержавному рівні були обмежені. Тривала відсутність договірно-правової бази, брак належного фінансування, зовнішньополітичний романтизм української держави перешкождали їх повноцінній реалізації. Важливим і найбільш ефективним

⁹ Корнієнко Б. Спогади Посла (Перші кроки української дипломатії). — К.: Видавництво Європейського університету, 2005. — 256 с.

¹⁰ Запис бесіди з радником Департаменту Е-1 (культурних та освітянських зв'язків) МЗС Грецької Республіки А. Даламанго. 3 щоденника Н. Косенко. — 19.01.2001 р. // Управління державного архіву Міністерства закордонних справ України (далі — УДА МЗС України). — Ф. 8. — Оп. 112. — Спр. 48.

резервом поглиблення двостороннього співробітництва виступила «народна дипломатія», що йшла в авангарді міждержавної співпраці. Лише у 1991–2006 рр. було встановлено побратимські зв'язки та відносини особливого партнерства з більш ніж 35 містами та регіонами України й Греції. Їх практична реалізація здебільшого зводилася до налагодження культурного обміну та гуманітарних контактів.

Ключовим фактором, що надавав імпульсу двостороннім міждержавним взаєминам, стала наявність численної грецької громади на теренах України зі збереженими самобутніми традиціями, що високо цінувалося грецьким суспільством та істеблішментом. Саме грецька діаспора й стала причиною того, що, за словами відомого журналіста, письменника С. Еллініадіса, «жодній іншій країні грецьке телебачення не приділяло стільки уваги»¹¹. Одним із перших проєктів представлення України в телевізійному просторі Греції, що дав поштовх майбутній співпраці, стало широке висвітлення у 1994 р. двохсотрічного ювілею м. Одеса. Під час перебування у складі грецької делегації знімальної групи державного телеканалу ЕТ-1 (Греція) було створено документальну стрічку про українсько-грецькі відносини та діяльність представників грецької меншини в Одесі, яка розпочала цикл фільмів про Україну під назвою «Еллінізм України»^{12–13}. Далі було налагоджено партнерство грецького телебачення із телекомпаніями міст компактного проживання грецької громади в Україні, зокрема м. Маріуполь.

Додаткові можливості представлення України в ефірі центральних грецьких телеканалів з'явилися завдяки зацікавленості окремих медіамагнатів у розвитку бізнесу на теренах нашої країни. Так, завдяки сприянню одного із крупних акціонерів телеканалу «Мега» вдалося організувати серію сюжетів та трансляцію виступів дипломатів з нагоди національних свят України (попри відсутність такої практики у грецьких медіа). 24 серпня 1993 р. вечірній випуск новин містив один із перших сюжетів про нову державу Європи, яка відзначає свій день народження, та промову Надзвичайного та Повноважного Посла України в Греції Б. Корнієнка з нагоди Дня незалежності України¹⁴. У продовження ознайомлення

¹¹ Давид О. Грецька молодь обирає національну культуру // Каменяр. — 2001. — № 4–5, квітень — травень. — С. 7.

¹² Інформація Посольства України в Грецькій Республіці від 30.08.1994 р. // УДА МЗС України. — Ф. 8. — Оп. 112. — Спр. 21.

¹³ Прес-реліз Посольства України в Грецькій Республіці від 07.10.1995 р. // УДА МЗС України. — Ф. 8. — Оп. 112. — Спр. 39.

¹⁴ Корнієнко Б. Спогади Посла (Перші кроки української дипломатії). — Київ, 2005. — С. 118.

із різними аспектами життя в Україні, її історії, культури, економіки, розкриття потенціалу нашої держави було показано серію передач та цикл регулярних виступів українських дипломатів на грецьких комерційних телеканалах «Меджік» і «Телетора».

Однак нестача інформаційних та телематеріалів, що особливо гостро відчувалося на початку становлення держави, заважала повноцінному представленню України в грецькому інформаційному просторі. Нерідко співробітникам Посольства доводилося готувати відеосюжети власними силами на місцях, що значно обмежувало потенціал партнерства. Лише у 1998 р. почали надходити програми від Національної телерадіокомпанії України, що виходили в ефір телеканалів ET-1 та «Мега»¹⁵.

Більш комплексно репрезентувати українські національні здобутки давала змогу участь у міжнародних культурних форумах, що відбувалися на теренах Греції. Так, у червні 1999 р. Український стенд було представлено на I Міжнародному полікультурному фестивалі під егідою ЮНЕСКО у м. Піреї. Серед експозицій 20 країн світу українську культуру репрезентували роботи народних майстрів та виставка книг. У ході «Українських вечорів» 16 червня 1999 р. прозвучали твори українських та класичних композиторів у виконанні солістки Львівської музичної академії О. Чорної (мецо-сопрано) та концертмейстера Т. Саулової (фортепіано); народні пісні у виконанні Хору товариства українців у Греції та виступи українських поетів. Особливості національної кухні українські кондитери продемонстрували під час майстер-класу, організованого Греко-Українською торговельною палатою¹⁶. Успішне представлення України в рамках фестивалю сприяло подальшому розвитку контактів між президентом форуму І. Маронітісом та українськими дипломатами й діаспорянами. Як наслідок, 23 червня 2000 р. у рамках II Міжнародного полікультурного фестивалю, окрім традиційної демонстрації українського стенду та дегустації національної кухні, виступів фольклорних колективів, показів фільму про Україну, вперше було відзначено День України, що надалі стало щорічною традицією^{17–18}.

¹⁵ Інформаційно-довідкові матеріали Посольства України в Грецькій Республіці про організаційні заходи з нагоди 7-ї річниці незалежності України // УДА МЗС України. — Ф. 8. — Оп. 112. — Спр. 90.

¹⁶ *Ενσημεριόκο Δελτίο. Ελληνο-Ουκρανικό ετησελητήριο*. 1999. — Τεύχος 30, Μάιος-Ιούνιος, Σ. 14.

¹⁷ Конопачкий Є. Україна — Греція: глибокі корені дружніх зв'язків // Політика і час. — 2002. — № 9, вересень. — С. 44.

¹⁸ Абгарова И. Посол Украины сторонник конкретных дел. Эксклюзивное интервью «Омонии» Чрезвычайного и Полномочного Посла Украины в Греции Виктора Каль-

Важливим чинником просування українських інтересів, репрезентації культури й мови у грецькому соціогуманітарному просторі стало формування української громади. У 1995 р. у рамках проведення Шевченківських днів відбулися перші збори українців у Греції. Згодом була зареєстрована перша організація українців «Журавлиний край». У 1998–2002 рр. відбулося організаційне становлення громади, яка згодом об'єдналася у п'ять національно-культурних товариств: Асоціація українців Греції «Український журавлиний край», Товариство української діаспори «Українсько-грецька думка», Український культурно-освітній центр «Берегиня», Грецько-українське товариство дружби та співпраці «Спілка», Центр підтримки і розвитку української культурної спадщини «Трембіта»¹⁹. Також українська греко-католицька громада св. Миколая діє при парафії Святої Трійці в Афінах. Загалом, за даними Всегрецького перепису населення 2001 р., у Греції мешкало близько 50 тис. українців²⁰. З урахуванням нелегальних мігрантів чисельність громади оцінюється від 30 до 120 тис. осіб.

Значним здобутком української діаспори стало видання газети діаспори «Вісник-Ангеліафорос», перший номер якої вийшов 19 листопада 1997 р. зусиллями ентузіастів Ліци та Нікоса Патеракі, Г. Маслюк-Каку, О. Макідо, В. Популідіса, грецького бізнесмена Д. Вернадакіса. Регулярне видання «Вісника» у 1997–1999 рр. відіграло позитивну роль у формуванні образу України й українців у грецькому соціогуманітарному просторі, однак, на жаль, через брак коштів газета припинила існування²¹. Після цього інформація про Україну та українців Греції діаспоряни регулярно вміщували на україномовній сторінці газети «Афіни&Еллас». Окрім того, проведення Товариством «Українсько-грецька думка» п'яти міжнародних Форумів української діаспори (2006, 2007, 2008, 2010, 2012) стало важливим кроком об'єднання останньої в різних країнах та репрезентації потенціалу українства в грецькому соціумі.

Ще одним осередком не лише збереження національної ідентичності українців Греції, але й репрезентації українських культурних та освітніх традицій стала недільна факультативна

ника // Ομοιοια. — 2001. — № (317) 25, 20.06.–26.06. — С. 1, 5, 7.

¹⁹ Тищенко Г. Українці в Греції: формування громади та національно-культурних товариств // Елліністичні студії. Збірка спогадів та наукових праць пам'яті Н.О. Терентьевої. — Київ, 2010. — С. 161–162.

²⁰ Statistical Yearbook of Greece. Annual. 2001. Athens, 2002. P. 100.

²¹ Доповідь на збори голів Європейського Конгресу Українців [Електронний ресурс]. — Афіни, 2002. — Режим доступу : <http://ua.convdocs.org/docs/index-207370.html>

українська школа, започаткована представниками української громади у 2000 р. у м. Афіни. В умовах, коли через брак фінансових, організаційних можливостей та особливості грецького законодавства питання легалізації українських загальноосвітніх закладів у Греції залишалося відкритим, цей заклад, функціонування якого стало можливим за рахунок спонсорської підтримки батьків учнів, став не тільки осередком українського шкільництва, але й культурно-освітнім центром.

Нових можливостей реалізації гуманітарного партнерства та репрезентації українознавчих знань надало укладання договірно-правової бази міждержавного культурно-освітнього співробітництва на початку 2000-х років. Підписання міжурядової Програми співробітництва в галузі освіти, науки та культури на 2002–2005 рр. дало змогу провести 4–12 вересня 2002 р. в Афінах Дні української культури в Греції. Організаторами виступили Український культурно-просвітницький центр «Дружба», Міністерство культури і мистецтв України, Посольство України в Греції та Луцька міська державна адміністрація. У рамках заходу в Центрі культури мерії м. Афіни експонувалася виставка творів відомого художника В. Франчука, мозаїки соломою та килимів видатних українських митців Олександра та Ніни Саєнків, gobеленів і розписів на тканині Л. Майданець. Грецька публіка із захопленням сприймала виступи Зразкового народного ансамблю танцю «Волинянка» Луцького народного дому «Просвіта», що відбулися у меріях Зографу, Вуліагмені, Агіа Параскеві, Трапезоноса²².

Налагодженню цілеспрямованої роботи з формування образу України за кордоном сприяло створення нормативно-правової бази, в основі якої лежить Державна програма забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003–2006 рр., Концепція Державної цільової програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2008–2011 рр., Державна цільова програма формування позитивного міжнародного іміджу України на період до 2011 р. тощо. Указом Президента України «Про культурно-інформаційний центр у складі кордонної дипломатичної установи України» від 20.02.2006 р. № 142/2006 створювалися культурно-інформаційні центри при дипломатичних представництвах нашої країни. Заснування цих закладів, попри наявні складнощі їх практичного функціонування, реалізує спробу інституціонувати культурну присутність українців за кордоном та забезпечити ефективну логістику знань про Україну, її народ, мову та культуру в провідних країнах світу. Згідно з Розпорядженням

Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2006 р. № 213-р було створено 31 культурно-інформаційний центр у 28 країнах світу, в т. ч. й у Греції.

Наявність державних програм дала змогу більш комплексно здійснювати іміджеві акції та заходи, спрямовані на ознайомлення греків з видатними українцями та трагічними сторінками історії українського народу. Так, наприклад, у листопаді 2003 р. в Афінах відбулися масштабні заходи з нагоди 70-ї річниці Голодомору 1932–1933 рр. Організаторами Днів Пам'яті виступили Товариство української діаспори в Греції «Українсько-грецька думка», Посольство України в Грецькій Республіці та українська греко-католицька громада св. Миколая м. Афіни. Урочистості розпочалися 22 листопада 2003 р. конференцією «Національна трагедія України — Великий Голод 1932–1933 рр.», на якій виступали український історик, доктор історичних наук В. Марочко, Посол України в Греції В. Кальник та інші українські й грецькі науковці. У рамках конференції відбулася виставка плакатів «Забуттю не підлягає», експозиція картин українського художника В. Франчука, присвячених Голодомору 1932–1933 рр., фотовиставка «Україна сьогодні» очима професійних грецьких фотографів, демонстрація документального фільму «Жнива розпачу».

Урочистості з нагоди вшанування річниці Голодомору 1932–1933 рр. тривали до кінця листопада 2003 р. і були близько сприйняті грецькою громадськістю. Ці заходи отримали неабиякий суспільний резонанс. Наприклад, депутат Міської думи м. Афіни І. Фарвіс звернувся до уповноважених міністрів грецького уряду з тим, щоб внести в шкільну програму деякі важливі факти з історії народів, що мешкають на території Греції.

Іншим популярним напрямом репрезентації українських культурних здобутків грецькому суспільству є творчість Великого Кобзаря, яка є близькою й зрозумілою грецькому народові. Початок ознайомлення грецької громадськості з творчим доробком Т. Шевченка було покладено ще у 1961 р. видатним поетом Я. Ріцосом, який здійснив перші переклади «Заповіту» та «Мені однаково, чи буду...» грецькою мовою²³. А з нагоди 150-річчя від дня смерті Кобзаря, 8 червня 2011 р., у Національній Фундації Досліджень Греції відбулася презентація двомовного колекційного видання творів Т. Шевченка «Заповіт», до якого увійшли статті про життєвий шлях та творчу спадщину поета, переклади його творів.

Традиційно з широким розмахом у Греції відбуваються шевченкознавчі заходи, масштаб та культурно-інформаційна насиченість яких щороку зростають. Найбільш масштабним було святкування 192-ї річниці народження поета

²² Терентьева Н. Українсько-грецькі культурні зв'язки: формування та культурне життя української діаспори в Греції // Міжнародні зв'язки України: науки і пошуки і знахідки. — К., 2009. — Вип. 18. — С. 215–228.

²³ Н Αυτή. 1961. № 09, Μάρτιος.

у березні 2006 р. у рамках Днів України в Греції. У рамках заходу відбулося урочисте відкриття Українсько-грецького культурного та бізнесового центру «Дімархія», презентація виставки картин Д. Ачкасова, Т. Голембівської, О. Дорошенка, В. Слепченка, В. Франчука та книги О. Слюсаренко й Н. Терентьевої «Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції і сьогодення». Апогеєм святкувань стала церемонія урочистого відкриття пам'ятника Т. Шевченку відомого українського скульптора В. Зноби, в якій взяли участь дипломати та відомі українські громадські діячі — Л. Підкопаєва, В. Гришко, О. Пінчук, В. Степова, І. Попович. Завершилися Дні України в Греції 8 березня в афінському концертному залі «Керамікос» святковим концертом за участю Народних артистів України В. Гришка, В. Степової, І. Поповича, фольклорного ансамблю «Горлиця», танцювального колективу «Терен» та інших.

6 березня 2010 р. відбулася урочиста церемонія відкриття пам'ятника Т. Шевченку в районі Зографу (м. Афіни), що стало можливим завдяки ініціативі Товариства української діаспори «Українсько-грецька думка», підтримці муніципалітету Зографу (м. Афіни) та сприянню МЗС України. Погруддя Кобзаря було виконане відомим українським скульптором В. Одрехівським спільно з М. Федиком на кошти Благодійного фонду «Парфенон» і громади Львівської області. У Культурному центрі Посольства України відкрилася виставка живопису художника В. Нестерова, відбувся концерт художньої самодіяльності українських колективів, присвячений 198-й річниці від дня народження Т. Шевченка. Наукового осмислення творчість поета набула під час лекції 11 березня 2010 р. на тему «Тарас Шевченко — Діонісій Соломос, національні поети — оспівувачі свободи», що відбулася в культурному центрі мерії м. Каллігеа.

Центральний доповідач заходу Н. Басенко-Кормалі, українська дослідниця, філолог ново-грецької, української та російської мов, вразила присутніх глибиною аналізу творчості двох видатних національних поетів України та Греції, в котре продемонструвавши схожість доль українського та грецького народів.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо констатувати, що протягом двадцяти років розвитку міждержавного співробітництва Греції та України відбулося становлення публічної дипломатії нашої держави на теренах Грецької Республіки. У цей період було зафіксовано багато нових форм контактів, накопичено різноманітний досвід співпраці, закладено основи стабільного партнерства на міждержавному рівні. Підґрунтя для становлення та ефективного розвитку публічної дипломатії було закладене представниками української громади в Греції. Вони не лише сприяли збереженню української мови та культури на грецьких теренах, але й доклали значних зусиль для формування іміджу України.

Однак, на жаль, на зорі української незалежності обмежені економічні можливості, зовнішньополітичне становище та наявність усталених стереотипів сприйняття України як частини колишнього Радянського Союзу або Російської Імперії, стали причиною того, що тривалий час наша країна була не в змозі формувати та ефективно просувати власний образ. Недооцінка ролі «м'якої сили», звичка до фінансування культурних проєктів за остаточним принципом, відсутність якісного кадрового ресурсу, здатного ефективно формувати імідж України на зовнішньополітичній арені, негативно позначилися на подальшій історичній перспективі нашої країни. Наслідки цього ми відчуваємо і сьогодні, коли в умовах інформаційної війни, країна потребує максимальної мобілізації усього наявного ресурсу та зовнішньополітичної підтримки.

ДЖЕРЕЛА

1. Абгарова И. Посол Украины сторонник конкретных дел. Эксклюзивное интервью «Омонии» Чрезвычайного и Полномочного Посла Украины в Греции Виктора Кальника / И. Абгарова // *Орфога* — 2001. — № (317) 25, 20.06.–26.06.
2. Балабанов К. Украина — Греция: с любовью в сердце. Выступления, статьи, интервью, размышления / К. Балабанов. — Донецк : НСПУ, 2004. — 504 с.
3. Давид О. Грецька молодь обирає національну культуру / О. Давид // *Каменярь*. — 2001. — № 4–5, квітень — травень. — С. 7.
4. Доповідь на збори голів Європейського Конгресу Українців [Електронний ресурс]. — Афіни, 2002. — Режим доступу : <http://ua.convdocs.org/docs/index-207370.html>
5. Дьоміна М. Співробітництво України та Греції в гуманітарній сфері / М. Дьоміна // *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 69–75.
6. Ілюк Т. Внесок культурної діяльності міст-побратимів в розвиток україно-грецьких міждержавних взаємин / Т. Ілюк // *Сумська старовина*. — Суми : СДУ, 2008. — Вип. XXV. — С. 108–117.
7. Ілюк Т. Співробітництво України та Грецької Республіки в галузі освіти: основні форми та напрями (1991–2011 рр.) / Т. Ілюк // *Українознавство*. — 2013. — № 1. — С. 206–214.

8. Інформаційно-довідкові матеріали Посольства України в Грецькій Республіці про організаційні заходи з нагоди 7-ї річниці незалежності України // Управління державного архіву Міністерства закордонних справ України (далі — УДА МЗС України) — Ф. 8. — Оп. 112. — Спр. 90.
9. Інформація Посольства України в Грецькій Республіці від 30.08.1994 р. // УДА МЗС України. — Ф. 8. — Оп. 112. — Спр. 21.
10. Конопацький Є. Поле для співпраці — величезне. Про роль національних громад у розбудові культурних та просвітницьких відносин між Україною та Грецією / Є. Конопацький // Політика і час. — 2000. — № 1–2. — С. 8–14.
11. Корнієнко Б. Спогади Посла (Перші кроки української дипломатії) / Б.І. Корнієнко. — К. : Видавництво Європейського університету, 2005. — 256 с.
12. Маслюк Г. Кому в Греції цікаво вивчати українську мову? / Г. Маслюк, О. Наконечна // Афины & Элас. — 2009. — № 21 (245), 29.05–02.06.
13. Прес-реліз Посольства України в Грецькій Республіці від 07.10.1995 р. // УДА МЗС України. — Ф. 8. — Оп. 112. — Спр. 39.
14. Самохвалов В. Українська діаспора в Греції: зародження, проблеми і перспективи / В. Самохвалов // Вісник Асоціації українців Греції. — Афіни, 2001. — С. 4–14.
15. Терентьева Н. Истоки взаимосвязей и взаимовлияния культур народов Украины и Греции / Н. Терентьева // Ομοιοα. — 2001. — 22.08.–28.08.
16. Терентьева Н. Українсько-грецькі культурні зв'язки: формування та культурне життя української діаспори в Греції / Н. Терентьева // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2009. — Вип. 18. — С. 215–228.
17. Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія та сучасність : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. : у 2 ч. Ч. II. / Н. Терентьева, К. Балабанов. — К. : Аквілон — Плюс, 2008. — 318 с.
18. Тищенко Г. Українці в Греції: формування громади та національно-культурних товариств / Г. Тищенко // Елліністичні студії. Збірка спогадів та наукових праць пам'яті Н.О. Терентьевої. — К. : НАН України, Інститут історії України, 2010. — С. 158–165.
19. Тищенко А. «Гопак» в Лефкаде / А. Тищенко // Ομοιοα. — 2000. — 07.09.–13.09.
20. Statistical Yearbook of Greece. — Athens, 2002. — P. 100.
21. Ενημεροτικό Δελτίο. — Έλληνο-Ουκρανικό επμελητήριο. — 1999. — Μάιος-Ιούνιος. — Τεύχος 30. — Σ. 14.
22. Επιθεώρηση Τέχνης. — 1961, Μάιος.
23. Η Αυγή. — 1961, 09 Μάρτιος.
24. Μουμτζίδου Έτα, Τισένκο Άννα. Ουκρανικά Χρώματα. Σύγχρονη Ουκρανική Τέχνη. Κατάλογος. — Αθήνα: Μηχανική., 2003. — 64 σ.

REFERENCES

1. Abgarova, I. (2001). Posol Ukrainy storonnik konketnykh del. Eksklyuzivnoie intervju “Omonii” Chriezvychainogo i Polnomochnogo Posla Ukrainy v Gretsii Viktora Kalnika. *Ομοιοα*, № (317) 25 (in Ukrainian).
2. Balabanov, K. (2004). Ukraina-Gretsii: s lyuboviu v serdtse. Vystupleniia, stati, intervju, razmyshleniia. Donietsk, NSPU, 504 p. (in Ukrainian).
3. David, O. (2001). Hretska molod obyraie natsionalnu kulturu. *Kameniar*, 4–5, p. 7 (in Ukrainian).
4. Dopovid na zbory holiv Yevropeiskoho Kongresu Ukrainsiv. (2002). Afiny (in Ukrainian). <http://ua.convdocs.org/docs/index-207370.html>
5. Diomina, M. (2001). Spivrobitnytstvo Ukrainy ta Hretsii v humanitarnii sferi. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, Vyp. 5, 69–75 (in Ukrainian).
6. Iliuk, T. (2008). Vnesok kulturnoi diialnosti mist-pobratymiv v rozvytok ukraino-hretskykh mizhderzhavnykh vzaiemyn. Sumy, *Sumska starovyna*, Vyp. XXV, 108–117 (in Ukrainian).
7. Iliuk, T. (2013). Spivrobitnytstvo Ukrainy ta Hretskoi Respubliky v haluzi osvity: osnovni formy ta napriamy (1991–2011 rr.). *Ukrainoznavstvo*, 1, 206–214 (in Ukrainian).
8. Informatsiino-dovidkovi materialy Posolstva Ukrainy v Hretskii Respublitsi pro orhanizatsiini zakhody z nahody 7-i richnytsi nezalezhnosti Ukrainy. Upravlinnia derzhavnoho arkhivu Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy (nadali — UDA MZS Ukrainy). F. 8. Op. 112. Spr. 90 (in Ukrainian).
9. Informatsiia Posolstva Ukrainy v Hretskii Respublitsi vid 30.08.1994 r. UDA MZS Ukrainy. F. 8. Op. 112. Spr. 21 (in Ukrainian).
10. Konopatskyi, Ye. (2000). Pole dlia spivpratsi — velychezne. Pro rol natsionalnykh hromad u rozbudovi kulturnykh ta prosvitnytskykh vidnosyn mizh Ukrainoiu ta Hretsiiu. *Polityka i chas*, 1–2, 8–14 (in Ukrainian).

11. Korniienko, B. (2005). Spohady Posla (Pershi kroky ukrainskoi dyplomatii). Kyiv, Vydavnytstvo Yevropeiskoho universytetu, 256 p. (in Ukrainian).
12. Masliuk, H., Nakonechna, O. (2009). Komu v Hretsii tsikavo vyvchaty ukrainsku movu? *Afiny & Ellas*, 21(245) (in Greek).
13. Pres-reliz Posolstva Ukrainy v Hretskii Respublitsi vid 07.10.1995 r. UDA MZS Ukrainy. F. 8. Op. 112. Spr. 39 (in Ukrainian).
14. Samokhvalov, V. (2001). Ukrayinska diaspora v Hretsii: zarozhennia, problemy i perspektyvy. *Visnyk Asotsiatscii ukrainsiv Hretsii*. Afiny, p. 4–14 (in Greek).
15. Terentieva, N. (2001). Istoki vzaimosviazei i zaimovliianiia kultur narodov Ukrainy i Gretsii. *Ομονοια* (in Ukrainian).
16. Terentieva, N. (2009). Ukrainsko-hretski kulturni zviazky: formuvannia ta kulturne zhyttia ukrainskoi diaspori v Hretsii. Kyiv, *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*, Vyp. 18, p. 215–228 (in Ukrainian).
17. Terentieva, N., Balabanov, K. (2008). Hreky v Ukraini: istoriia ta suchasnist, Ch. II. Kyiv, Akvilon — Plyus, 318 p. (in Ukrainian).
18. Tyshchenko, H. (2010). Ukraintsi v Hretsii: formuvannia hromady ta natsionalno-kulturnykh tovarystv. Kyiv, *Ellinistychni studii*, p. 158–165 (in Ukrainian).
19. Tyshchenko, A. (07.09—13.09, 2000). «Gopak» v Lefkade. *Ομονοια* (in Ukrainian).
20. Statistical Yearbook of Greece. (2002). Athens, p. 100 (in Greek).
21. Ενημεροτικό Δελτίο. — Έλληνο-Ουκρανικό επιμελητήριο. — 1999. — Μάιος-Ιούνιος. Τεύχος 30. — Σ. 14 (in Greek).
22. Επιθεώρηση Τέχνης. 1961. Μάιος (in Greek).
23. Η Αυγή. — 1961, 09 Μάρτιος (in Greek).
24. Μουμτζίδου Έτα, Τισένκο Άννα. Ουκρανικά Χρώματα. Σύγχρονη Ουκρανική Τέχνη. Κατάλογος. — Αθήνα: Μηχανική, 2003. — 64 σ (in Greek).

Tetyana Iliuk

**PUBLIC DIPLOMACY OF UKRAINE IN THE GREECE REPUBLIC:
ESTABLISHMENT AND HISTORICAL DEVELOPMENT IN 1991-2011s**

The purpose of this article is to examine the process of establishment and development of Ukrainian public diplomacy in Greece in 1991-2011s. The author traces the evolution of the forms of representation of Ukraine and Ukrainians, examines the legal and regulatory framework that underlies the state policy of representing Ukraine abroad; defines problems that impede the effective establishment of Ukrainian public diplomacy in the territory of the Hellenic Republic. The role of the Ukrainian Diaspora in promoting a positive image of Ukraine, representation of its culture and implementation of cultural projects is emphasized.

Among the general problems of developing public diplomacy there are economic opportunities and the presence of stereotypes of the perception of Ukraine as part of the former Union or Russian Empire. Underestimation of the role of soft power, the habit of financing the cultural projects on the final principle, as well as the lack of quality human resources that can effectively shape the image of Ukraine in the foreign arena, have negatively influenced further historical prospects of our country. Consequences of this we observe today, when in a situation of information war the country needs the maximum mobilization of all available resources and foreign policy support.

Key words: *Ukraine, Greece, image, cultural diplomacy, public diplomacy.*

Дата надходження статті до редакції: 02.11.2017.

УДК 94(477+470)«16/17»

Віталій Щербак

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА НА МЕЖІ XVII–XVIII ст.

У статті проаналізовано державні засади Війська Запорозького, сформовані в ході Визвольної війни середини XVII ст. Акцентується увага на трансформації цих правил під час «Руїни» під впливом положень «статей», які уклалися з Московією. На рубежі XVII–XVIII ст. в останній формується абсолютистська форма правління, що позначилося на відносинах з Гетьманщиною. Російська імперська влада взяла курс на ліквідацію Української держави, яка не змогла цьому протистояти.

Ключові слова: Гетьманщина, державні засади, гетьман, Росія, абсолютизм.

Одним із визначальних наслідків Визвольної війни 1648–1657 рр. стало відродження Української держави як спадкоємиці княжої Русі. Формування основних її засад у воєнний період зумовило внутрішнє протистояння, яке тривало кілька наступних десятиліть. Парадоксальність ситуації полягала в прагненні фактично всіх бачити єдиним Військо Запорозьке по обидва боки Дніпра, що яскраво проявилось в універсалах і грамотах козацьких провідників. Водночас кожна із сил намагалася аргументувати свої позиції, посилаючись на дієвість обраного сюзерена — короля Речі Посполитої, московського царя чи турецького султана.

Засади функціонування Української держави ранньомодерної доби знайшли відображення у вітчизняній історіографії¹. Водночас нерідко процес державотворення здійснювався не завдяки, а всупереч політичним чинникам суспільного буття. Один із них постав на межі XVII–XVIII ст. в образі російського абсолютизму. З'ясування обставин та перебігу цього протистояння є темою цієї статті.

У другій половині XVII ст. під впливом різноманітних чинників політична система Війська

Запорозького зазнавала радикальних трансформацій. Республікансько-демократичний режим час від часу набував ознак авторитарного чи олігархічного правління. Якщо при організації центральної влади було вибрано модель козацького адміністрування, то початки її функціонування як повноцінного державного організму засвідчили необхідність принципових змін. Це стосувалося виконавчої влади, алгоритму діяльності її центральних та місцевих органів, козацького судочинства, фінансової системи тощо. Всі ці питання мали розв'язуватися у певній системі координат державного життя Гетьманщини.

Під час Визвольної війни через внутрішні конфлікти та невдачі у здійсненні зовнішньої політики гетьман Богдан Хмельницький поступово почав схилитися до ідеї спадкової влади в Україні й встановлення монархічної форми правління, яка відповідала провідним європейським тенденціям організації ранньомодерного політичного простору. Вже під час переговорів з королівськими комісарами у Переяславі 1649 р. Хмельницький заявив польським послам: «Правда то є, що я людина маленька, але мені Бог дав що є єдиновладним самодержцем руським»². Концентрація влади в одних руках могла б запобігти проявам охлократії у Війську Запорозькому. Цій ідеї слугувало й рішення чигиринської старшинської ради у квітні 1657 р. про передачу булави молодшому сину гетьмана Юрію.

¹ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 270 с.; Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К.: Основи, 1996. — 223 с.; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 447 с.

² Бібліотека Музею Чарторийських в Кракові. Відділ рукописів. — Спр. 964. — Арк. 14.

Спроба запровадження династії Хмельницьких відображала тенденцію політичного розвитку Війська Запорозького і могла сприяти консолідації української еліти навколо зміцнення ідеологічних засад державотворення. Проте восени 1657 р. політична ситуація в Україні зазнала радикальних змін через обрання гетьманом колишнього генерального писаря Івана Виговського. Здобувши булаву, він відмовився від монархічної ідеї, покладаючись на підтримку козацької старшини, якій на Корсунській раді пообіцяв: «Без вашої військової ради жодних справ не чинити»³, при цьому абсолютно проігнорували позицію запорожців. Фактично було взято курс на розбудову олігархічної республіки, що призвело до суттєвого послаблення центральної влади. При роз'єднаності еліти, яка переживала процес формування, відсутності чітких пріоритетів щодо подальшої розбудови Української держави це реально загрожувало розгортанню жорсткої боротьби за гетьманський уряд.

Впровадження в Україні спадкового правління задля стабілізації політичної системи спостерігалося і під час гетьманування Дем'яна Ігнатовича та Івана Самойловича. Водночас закріплювалася практика формування старшинських династій, що вело до утвердження сталих за своїм складом управлінських груп вищого та середнього рівня. Проте в умовах поступового обмеження української автономії досягти мети ставало дедалі складніше. До цього ж додавалися постійні втручання у внутрішні справи Війська Запорозького Речі Посполитої, Московії та Османської імперії.

Державно-правовий статус Гетьманщини в цей період визначали положення Глухівських статей 1669 р., які стали своєрідним політичним компромісом між деморалізованою тривалим збройним конфліктом українською старшиною та виснаженим багаторічною війною з Річчю Посполитою Московським царством. На відміну від Московських статей Івана Брюховецького 1665 р. Росія відмовилася від прямого підпорядкування українських міст і сіл цареві та залучення податкових коштів з України до царської скарбниці. Незважаючи на заборону зовнішніх зносин гетьманського уряду та правове закріплення перебування царських воевод у деяких полкових містах, у цілому забезпечувалися гарантії існування Української держави під зверхністю російської корони. Так, царським воеводам не дозволялося втручатися в українське судочинство, а земельні пожалування залишилися винятковою прерогативою гетьманського уряду⁴.

Означені положення увійшли й до Конотопських статей 1672 р. та Переяславських статей

1674 р., хоча деякі нововведення мали на меті звууження компетенції гетьманського уряду. Протидіючи зовнішнім чинникам, Іван Самойлович, як і його попередники, доклав немало зусиль для збереження соборності Української держави в етнічних межах. Зважаючи на російсько-польські переговори з підготовки мирної угоди, яка передбачала черговий поділ українських земель, гетьман направив до Москви інструкцію, в якій зазначалося, що вся територія західніше Дніпра: «Подольє, Волинь, Подляшье, Подгорье и вся Червоная Русь, которых славно и старинные места Галич, Львов, Перемышль, Ярослав, Люблин, Луцк, Владимир, Острог, Заславль, Корец и иншие найдуются, всегда до монархов российских от початку бытия здешних народов належали и только сто лет тому с небольшим как Польское Королевство ими овладело»⁵. Відповідно пропонувалося залишити ці землі у володінні Війська Запорозького.

Вічний мир 1686 р. між Росією та Річчю Посполитою зневажив позицію української сторони. Це стало ще одним доказом ненадійності московського царя як сюзерена. Тому зусилля Івана Самойловича були спрямовані на зміцнення державних інститутів, обмеження свавілля старшини, охлократії поспільства, про що писали опоненти гетьмана у доносі князю Василю Голіцину влітку 1687 р.: «Все один делает, никого к думе не призывает». Тут же наголошувалося на тому, що гетьман: «людям военным приказывает, чтобы ему, а не монархам верно служили»⁶. У перспективі Іван Самойлович також плекав надію запровадити спадкове гетьманство, що непокоїло козацьку старшину та царську владу. Внаслідок чого остання жорстко розправилася з українським гетьманом та його родину.

Прийшовши до влади у 1687 р., Іван Мазепа погодився на укладання Коломацьких статей, які суттєво обмежували політичну автономію Української держави. Вони вперше заперечували державний характер гетьманської влади та Гетьманщини загалом, означуючи її «Малоросійським краєм гетьманського регіменту», який мав перебувати у тісному зв'язку з Великоросією. Гетьман не мав права вести дипломатичні зносини з іноземними державами, знімати з посад генеральну старшину без царського дозволу, а старшина — переобирати гетьмана. Для його «охорони» в резиденції — Батурині — виділявся полк московських стрільців. Гетьман і старшина зобов'язувалися дбати про зближення з великоросами, особливо через змішані шлюби, для чого

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1863. — Т. 4. — С. 43.

⁴ Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1858. — Ч. I. — С. 217–229.

⁵ Костомаров Н.И. Руина. Гетманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича. Собр. соч. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Кн. 6., т. 15. — С. 338.

⁶ Соловьев С.М. История России с древнейших времен // С.М. Соловьев. Сочинения. — М., 1991. — Кн. VII, т. 14. — С. 385–386.

дозволялося малоросійським мешканцям мати вільний перехід до великоросійських міст⁷.

Характер політичної влади в Україні зазнав суттєвих змін згідно з Московськими статями 1689 р., підписаними у час, коли Петро I потребував підтримки на шляху до самодержавного врядування. Цей документ регулював стосунки Гетьманщини з Російською державою до переходу Мазепи на бік шведського короля Карла XII в 1708 р.

Політична система України пройшла суворі випробовування в ході Великої Північної війни, що супроводжувалося становленням абсолютизму в Росії. Вже протягом XVII ст. там відбувається зростання ролі помісного господарства в економіці країни і відповідно піднесення політичного значення дворянства. У період становлення абсолютизму Олексій Михайлович спирався на дворянство у боротьбі з боярською і церковною опозицією, яка виступала проти посилення царської влади. Наприкінці століття станово-представницька монархія переростає в абсолютну. Форма правління при абсолютизмі залишається колишньою, але її зміст і зовнішні атрибути суттєво змінюються. За царювання Петра I верховна державна влада повністю перейшла до його рук, набувши ознак «східної деспотії» одночасно зі створенням розгалуженої системи чиновницької бюрократії. Остання активно долучилася до проведення цілої низки реформ влади та управління, станового устрою, церкви, а також у галузі культури та побуту. Значною мірою вони позначилися і на становищі Гетьманщини, зокрема її політичній системі.

Згідно з Московськими статями гетьман Іван Мазепа підтримав царя Петра I у військовому протистоянні зі Швецією. Водночас це супроводжувалося широким використанням продуктивних сил і військового потенціалу Гетьманщини. Йшлося не лише про направлення козацьких підрозділів за межі України, але й підпорядкування останніх російським офіцерам, що призводило до численних непорозумінь та конфліктних ситуацій.

У царському оточенні визрівали плани кардинального реформування державного устрою Гетьманщини. Зокрема, за свідченням генерального писаря Війська Запорозького Пилипа Орлика, про таку необхідність заявив у 1706 р. один із найближчих соратників царя Олександр Меншиков, а наступного року на військовій нараді в Жовкві — сам Петро I⁸. Реформи передбачали перетворити

козацьке військо на регулярні підрозділи російської армії, а виборну старшинську адміністрацію замінити воєводською чи губернаторською.

Занепокоєння гетьмана Івана Мазепи і козацької старшин планами Петра I зумовило пошук альтернативи союзнитва серед польських урядовців, зокрема й короля Станіслава Лещинського. А із прибуттям в Україну шведської армії восени 1708 р. було укладено угоду на засадах васалітету з королем Карлом XII.

Повною мірою імперську зверхність відчув на собі новообраний гетьман Іван Скоропадський. Вже з весни 1709 р. при ньому постійно перебував царський сановник князь Василь Долгоруков. Біограф Петра I Іван Голіков прямо зазначав, що «сей князь находилсЯ при гетмане Скоропадском как бы надзирателем его поступков»⁹. А перемога під Полтавою дала можливість царю формально прикріпити свого резидента при гетьманському дворі. З липня 1709 р. ці обов'язки почав виконувати московський стольник Андрій Ізмайлов.

Офіційні повноваження резидента, визначені царською інструкцією, передбачали стеження за переміщеннями запорожців на кордонах України, контроль зовнішньополітичних кроків Івана Скоропадського та призначень на старшинські уряди. Водночас коло обов'язків царського представника значно розширювала таємна інструкція монарха. Зокрема, щодо політичного нагляду, резиденту наказувалося «...смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и в старшине и в полковниках никакой шатости к измене и возмущению народа не было <...> и разведывать того накрепко всякими способами»¹⁰. З метою запобігання «измены» дозволялося використовувати російські військові частини, розміщені в Україні. Акцентувалася увага резидента на питаннях кадрової політики та фінансів, насамперед збирання податків.

Представництво царського резидента в Україні було запроваджено за відсутності угоди з Росією, яка підписувалася з часів Б. Хмельницького при зміні гетьмана. У липні 1709 р. Іван Скоропадський подав у Решетилівці Петру I проект «статей» з 14 пунктів з проханням підтвердити українцям давні права і вольності¹¹. Проте засліплений Полтавською перемогою цар відмовився їх розглядати, покликаючись на занятість. Резолюції на окремі «статті» наклав державний канцлер Гаврило Головкін, проте вони нічим реально не підкріплювалися і залишилися лише

⁷ Універсали Івана Мазепи 1687–1709. — Київ, Львів : НТШ, 2002. — С. 59–60; Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія історія «зради». — К. : Кліо, 2013. — С. 3–44.

⁸ Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба. — Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001. — С. 245; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея

XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К. : Альтернативи, 1997. — С. 207–208.

⁹ Голіков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России. — М., 1843. — Т. 15. — С. 12.

¹⁰ Источники Малороссийской истории... — М., 1859. — Ч. II. — С. 230.

¹¹ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К. : Інститут історії України НАН України, 1998. — С. 59.

деклараціями. Фактично вперше з 1654 р. Україна позбавилася права на укладання угоди з Росією, де неухильно утверджувався абсолютистський режим.

Заміна резидента в Україні восени 1710 р. на Федора Протасьєва стала нагодою для розширення його повноважень. В інструкції канцлера Г. Головкина містилося положення про необхідність інформувати про доноси на гетьмана та старшину, а для допиту відсилати підозрюваних до російських воєвод. Згодом цей пункт деталізувався щодо методів пошуку людей, на яких надходять скарги, із використанням російських «ратних людей». Звіти про свою діяльність резидент надсилав до Петербурга регулярно раз на два на місяці. Його робота була спрямована на приниження гетьманської влади та встановлення атмосфери недовіри в середовищі козацької старшини. Така політика російського уряду щодо України була чітко сформульована київським генерал-губернатором Дмитром Голіциним: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом; не надобно исполнять всякие просьбы гетмана, особенно когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мельницами или чем-нибудь другим»¹². За таких обставин, на думку російського чиновника, старшини обов'язково будуть надсилати доноси, що призведе до напруги в гетьманському уряді.

На тлі активного поступу російського абсолютизму частина козацтва, яка перейшла на територію Османської імперії, влітку 1709 р. намагалася після смерті Івана Мазепи переглянути політичний устрій в Україні. Найближчі соратники гетьмана, насамперед молодша генерація козацької старшини, здебільшого вихованці Києво-Могилянської академії: Григорій Герцик, Пилип Орлик, Федір Нахимовський, Іван Ломиковський, Федір Минович, виявили схильність до сприйняття нових ідей європейського політикуму про створення держав внаслідок договору між правителем та підданими, які були декларовані ідеологами ранньобуржуазних революцій. Зразковою формою державного життя вбачалася конституційна монархія. Можливо, переваги останньої ще більш зримо постали перед творцями «Бендерської конституції» в умовах еміграції навесні 1710 р.

Натхненна духом боротьби і вірою в близьку перемогу конституція була не лише витвором української політичної думки, але й декларацією державних прав, насамперед першим конституційним актом. На переконання дослідника історії українського права Миколи Василенка з його допомогою козацька старшина зробила реальну

¹² Соловьев С.М. Указ. соч. — М., 1992. — Кн. VIII, т. 15. — С. 32.

спробу єдиний раз самостійно підвести «юридичну основу під державний лад України»¹³. Рівень юридичної думки на початку XVIII ст., очевидно, був недостатнім для втілення в текст конституції чітких і конкретних положень та правових норм, характерних для новітньої доби. У багатьох місцях питання про норми лише ставилося, а їх формулювання полишалося за гетьманом. Однак це не применшує значення документа, в якому закріплювалося право старшини на провідну роль у державних справах Гетьманщини.

Для розуміння того, що козацька старшина усвідомлювала свої дії, слід звернутися до тексту преамбули, в якій чітко висвітлювалася не лише історія Війська Запорозького, але й поряд зазначалося — «народ козацький». Тут же висловлена ідея історичної тяглості державотворчих процесів в Україні з епохи княжої Русі. Водночас наголошується на мотивах, які спонукали гетьмана і старшину укласти угоду: «Оскільки дехто з колишніх гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву і рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького і тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, кошовий отаман з Військом Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти... уклали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом»¹⁴. Очевидно, попередній досвід державного будівництва спонукав старшину до необхідності письмової фіксації обов'язковості виконання угод нинішнім і наступними правителями козацької України.

В основному тексті проголошуються головні принципи побудови суверенної Української держави під номінальною протекцією шведського короля. Організація структури влади була спрямована проти встановлення одноосібного гетьманського правління і передбачала утвердження монархії парламентського типу. Тобто у Конституції Пилипа Орлика вперше в Україні було зафіксовано намір організації державного життя в руслі європейської політико-правової ідеології. Разом з тим реалії початку XVIII ст. не сприяли реалізації планів, а гетьману в екзистенції довелося тривалий час безуспішно шукати підтримки у європейських монархів.

Полтавська перемога, успіхи на Балтійському морі у протистоянні із Швецією та перемир'я із Туреччиною дали змогу царській адміністрації

¹³ Василенко Н.П. Конституция Филиппа Орлика // Ученые записки Института истории РАН ИИОН. — М., 1929. — Т. 4. — С. 161.

¹⁴ Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Історія української конституції. — К., 1997. — С. 33–34.

рішучіше діяти в стосунках із Гетьманщиною. Кожний наступний рік приносив нові обмеження гетьманської влади. У 1713 р. на прохання київського воєводи Бориса Шереметьєва та царського резидента Федора Протасьєва полковницьких посад були позбавлені Василь Савич — лубенський та Іван Ніс — прилуцький. Натомість ніжинським полковником призначено російського офіцера і зятя українського гетьмана — Петра Толстого. У грамоті Петра I гетьману І. Скоропадському від 22 січня 1715 р. йшлося про заборону обрання старшин у полках без царського дозволу та узгодження з стольником Протасьєвим. Критерієм для старшин мала бути вірність царю: «А которые были в какой измене, — наголошувалося в документі, — и до сего великого государя нашего указа от полковников поставлены в полковую старшину и в сотники, и о тех взяв подлинное известие, оных переменить, и на их место выбрать и поставить других выше объявленным же образом, верных и достойных»¹⁵. Тому нерідко гетьман дізнавався про нове призначення

на старшинські уряди після публікації відповідного указу в Петербурзі.

Своєрідним апогеєм абсолютизму петровської епохи стало проголошення царя імператором все-російським 1721 р. Це безпосередньо відобразилося на стосунках з Гетьманщиною. 14 листопада Петро I видав грамоту, в якій містилися нарікання на незадовільне функціонування підпорядкованої гетьману військової установи і наказ про створення у Глухові судової канцелярії на чолі з генеральним суддею Іваном Чернишом. А вже 29 квітня 1722 р. імператор іменним указом запровадив Малоросійську колегію — вищу касаційну й фінансову установу в Гетьманщині, яка стала передумовою ліквідації Української держави ранньонові доби.

Таким чином, державницькі засади Гетьманщини пройшли складний шлях еволюції від республіканських до обмеженої монархії, а на межі XVII–XVIII ст. вони наштовхнулися на протилежну форму правління — російський абсолютизм. Запропонований козацькою елітою новий тип суспільних відносин, вміщений у Конституції Пилипа Орлика, не був втілений в життя. А зміцнення позицій російського царя зумовило кристалізацію імперського режиму, якому Українська держава виявилася неспроможною протистояти.

¹⁵ Источники Малороссийской истории... — Ч. II. — С. 276.

ДЕЖРЕЛА

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1863. — Т. 4. — 276 с.
2. Бібліотека Музею Чарторийських в Кракові. Відділ рукописів. — Спр. 964. — 26 арк.
3. Василенко Н.П. Конституция Филиппа Орлика / Н.П. Василенко // Ученые записки Института истории РАН ИИОН. — М., 1929. — Т. 4. — С. 157–179.
4. Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России / И.И. Голиков. — М., 1843. — Т. 15. — 243 с.
5. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату / В. Горобець. — К. : Інститут історії України НАН України, 2009. — 270 с.
6. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст. : кордони, населення, право / О.І. Гуржій. — К. : Основи, 1996. — 223 с.
7. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський / О. Гуржій. — К. : Інститут історії України НАН України, 1998. — 207 с.
8. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1858. — Ч. I (1649–1687). — 339 с.; М., 1859. — Ч. II (1691–1722). — 340 с.
9. Костомаров Н.И. Руина. Гетманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича // Н.И. Костомаров. Собр. соч. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Кн. 6, т. 15, 16. — 814 с.
10. Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба / О. Оглоблин. — Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001. — 461 с.
11. Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Історія української конституції. — К. : Право, 1997. — С. 31–46.
12. Соловьев С.М. История России с древнейших времен // С.М. Соловьев. Сочинения. — М. : Мысль, 1991. — Кн. VII, т. 13, 14. — 701 с.; Кн. VIII, т. 15, 16. — М. : Мысль, 1992. — 674 с.
13. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. — К. : Альтернативи, 1997. — 367 с.
14. Смолій В. Українська національна революція / В. Смолій, В. Степанков. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 447 с.
15. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія історія «зради» / Т. Таїрова-Яковлева. — К. : Кліо, 2013. — 403 с.
16. Універсали Івана Мазепи 1687–1709. — Київ, Львів : НТШ, 2002. — 757 с.

REFERENCES

1. Akty, otnosiashchiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii, T. 4. (1863). Sankt-Peterburg, 267 p. (in Russian).
2. Biblioteka Muzeiu Chartoryiskykh v Krakovi. Viddil rukopysiv. Spr. 964, 26 ark. (in Polish).
3. Vasylenko, N. P. (1929). Konstitutsiia Filippa Orlika. Moskva, Uchenye zapiski Instituta istorii RANIION, T. 4, pp. 157–179 (in Russian).
4. Golikov, I. I. (1843). Deianiia Petra Velikogo, mudrogo preobrazovatel'ia Rossii. Moskva, T. 15, 243 p. (in Russian).
5. Horobets V. (2009). Vlada ta sotsium Hetmanatu. Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, p. 270 (in Ukrainian).
6. Hurzhii, O. I. (1996). Ukrainska kozatska derzhava v druhii polovyni XVII— XVIII st.: kordony, naselennia, pravo. Kyiv, Osnovy, 223 p. (in Ukrainian).
7. Hurzhii, O. (1998). Hetman Ivan Skoropadskyi. Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 207 p. (in Ukrainian).
8. Istochniki Malorossiiskoi istorii, sobrannyye D. N. Bantysh-Kamenskimi i izdannyye O. Bodianskim. (1858). Moskva, Ch. I, 339 p., Ch. II, 340 p. (in Russian).
9. Kostomarov, N. I. (1905). Ruina. Hetmanstvo Briukhovetskogo, Mnogogreshnogo i Samoilovicha. Sobr. soch. Istoricheskie monografii i issledovaniia. Sankt-Peterburg, Kn. 6, T. 15, 16, 814 p. (in Russian).
10. Ohloblyn, O. (2001). Hetman Mazepa ta yoho doba. Niu-York, Kyiv, Lviv, Paryzh, Toronto, 461 p.
11. Pakty i konstytutsii zakoniv ta volnosti Viiska Zaporozkoho. Istoriiia ukrainskoi konstytutsii. (1997). Kyiv, Pravo, pp. 31–46 (in Ukrainian).
12. Soloviev, S. M. (1991–1992). Istoriiia Rossii s drevneishikh vremen. Sochineniia. Moskva, Mysl, Kn. II, T. 13, 14, 701 p.; Kn. VIII, T. 15, 16, 674 p. (in Russian).
13. Smolii, V. A., Stepankov, V. S. (1997). Ukrainska derzhavna ideia XVII–XVIII stolit: problemy formuvannia, evoliutsii, realizatsii. Kyiv, Alternatyvy, 367 p. (in Ukrainian).
14. Smolii, V., Stepankov, V. (2009). Ukrainska natsionalna revoliutsiia. Kyiv, Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». (in Ukrainian).
15. Tairova-Yakovleva, T. (2013). Ivan Mazepa i Rosiiska imperiia istoriia «zrady». Kyiv, Klio, 403 p. (in Ukrainian).
16. Universaly Ivana Mazepy 1687–1709. (2002). Kyiv, Lviv, NTSh, 757 p. (in Ukrainian).

Vitalii Shcherbak

UKRAINIAN STATE AT THE TURN OF XVII–XVIII CENTURIES

During the Liberation War of 1648-1657s the revival of Ukrainian state as a successor of the princely Rus happened. Formation of its main principles during the war led to internal conflict and the failure to conduct foreign policy. Hetman Bohdan Khmelnytsky gradually began to lean to the idea of hereditary power in Ukraine and establishment of monarchical form of government that met Europe's leading trends of early modern political space. In the second half of 17th century Cossack Army political system experienced radical transformations in which the governing regime acquired the authoritarian traits under the influence of various factors. Public legal status of Hetman state in this period is the most determined in "Hlukhivsky Articles" in 1669. They became a political compromise between demoralized by long-term armed conflict Ukrainian officers and Moscow kingdom. The political system of Ukraine passed severe tests during the Great Northern War, against the background of the formation of absolutism in the Russian state. Victory over the Swedes at Poltava in 1709 enabled the king Peter to intervene in the Ukrainian affairs through its resident at Hetman court. His official powers included surveillance after activities of Ukrainian ruler and control of foreign policy of I. Skoropadsky. Part of the Cossacks, who moved to the territory of the Ottoman Empire, tried to review the political system in Ukraine after the death of Ivan Mazepa. Hetman closest supporters, especially the younger generation of Cossack officers, were inclined to accept new ideas of European politicians that were declared by ideologists of early bourgeois revolutions. In the main text of "Pylyp Orlyk Constitution" it was proclaimed the principles of building a sovereign Ukrainian state under the nominal patronage of the Swedish king. But the project was not implemented. Meanwhile strengthening position of the Russian tsar led to the crystallization of imperial regime, which Hetman state was unable to resist.

Key words: Hetmanate, state foundations, Hetman, Russia, absolutism.

Дата надходження статті до редакції: 15.09.2017.

було виховувати корпоративний дух гордості за власний полк, відчуття єдності й братерства.

Питання становлення й діяльності полкових музеїв привертало увагу авторів ще у XIX ст. Значний внесок у висвітлення цього процесу здійснив військовий історик, засновник кількох закладів такого типу Г.С. Габаєв. Історію створення військових музейних закладів висвітлювали А.М. Разгон³, Н.В. Александрова⁴. Діяльність полкових музеїв досліджували Л.Д. Федорова, Т.М. Спиридонова⁵, А.М. Панченко.

Метою статті є дослідження процесу становлення й особливостей функціонування полкових музеїв Наддніпрянської України у XIX — початку XX ст.

Полкові музеї у підрозділах, доля яких була пов'язана з Наддніпрянською Україною, масово почали організовуватися на початку XX ст. Умовно їх можна поділити на три групи: полкові музеї підрозділів, які були засновані в Україні й розміщені на час створення їхніх музеїв у інших частинах імперії (зазвичай містили цінні історичні експонати з історії України); полкові музеї підрозділів, створених і розквартированих в Україні; музеї полків, створених в інших частинах імперії, але розміщених в Україні. Зазвичай музеї виникали за рішенням зборів офіцерів військового підрозділу й офіційно не реєструвалися як музейні заклади. Їх поява пов'язувалася з ювілеями військових підрозділів, написанням полкових історій, ювілеями Полтавської битви 1709 р., подіями франко-російської або російсько-турецьких війн, у яких полки брали участь.

Для тих військових підрозділів, історія яких сягала понад сто років, на державному рівні було затверджено спеціальні ювілейні стрічки, якими прикрашали бойові прапори. Під час святкування полки отримували коштовні й інколи навіть раритетні подарунки, які пов'язували їх з минулим та містами, де вони формувалися. Часто густо саме такі речі становили основу музейних експозицій військових підрозділів. Наприклад, 27 червня 1901 р. під час святкування 250-річчя від дня заснування 1-го гусарського Сумського полку (на цей момент 3-й драгунський) делегація сумчан на чолі з головою міської управи В.М. Золоторьовим подарувала полковому музею срібну братину із зображеннями козаків і гусар

та вісім чарок з позолотою, а нащадок першого сумського полковника Є. Кондратьєв передав до музейного зібрання сумку, пернач, шаблю, пістоль і порохівницю свого пращура Герасима Кондратьєва⁶.

Одним із перших було засновано музей 8-го гусарського Лубенського (24-го драгунського Лубенського) полку. Військовий підрозділ було сформовано 14 березня 1807 р. у Могильові-Подільському. Певний час він квартирував у Лубнах, а з 1875 р. був передислокований до Кишинєва. Його окремі підрозділи брали участь у придушенні революційних рухів в Україні 1905–1906 рр. (Єлизаветград, Юзівка, Катеринослав).

У 1902 р. за командування полковника Г.О. Рауха було прийнято рішення про заснування полкового музею. З командира полку, полкового ад'ютанта, скарбника й п'яти офіцерів було сформовано історичну комісію, яка мала організувати його експозиції. Створення музею було доручено ротмістру В. Сторі, але активно до цього процесу долучався й полковник Г. Раух, і ротмістр М. Мірбах⁷. Серед експонатів музею були медалі за участь у кампанії 1848–1849 рр., пожалувані Лубенському полку австрійським імператором. За твердженням укладача полкової історії І. Бурського, їх кількість становила 40 шт.⁸. До експозиції ввійшли картини, портрети, зразки одягу й озброєння, які нагадували про бойовий шлях військового підрозділу. До 100-річчя полку колекції було поповнено цінними подарунками: колишній командир цього військового підрозділу Г. Раух, генерал-майор С. Ілляшенко з групою полковників подарували вазу для фруктів (створену за проектом художника Сафонова) з написом «1807 — Родному Лубенському полку старіє однополчане — 1907» та переліком місць битв, у яких брав участь полк⁹. Делегація 23-го драгунського Вознесенського полку подарувала братину й 12 чарок з написом «Вознесенцы — товарищам Лубенцам». Майже аналогічний подарунок був одержаний від 8-го Донського козацького полку¹⁰. Додалися також ковші й чарки з вітальними написами. Такі подарунки до ювілеїв — типові експонати полкових музеїв.

До експозиції музею 50-го піхотного Білостоцького полку, що дислокувався

³ Разгон А.М. Очерк истории военных музеев в России (1861–1917) // Вопросы истории музейного дела в СССР : сб. науч. тр. / НИИ музееведения. — М., 1962. — Вып. 4. — С. 118–203.

⁴ Александрова Н.В. Российские военные музеи в первой трети XX в.: из истории орг. и деятельности : дис. ... канд. ист. наук. — М. : Рос. ин-т культурологи, 1997. — 244 с.

⁵ Спиридонова Т.П. Музеи войсковых частей в дореволюционной России (становление и историко-культурное значение) : дис. ... канд. ист. наук. — М., 2005. — 292 с.

⁶ Кондратенко С., Скворцов И. Сумцы — гусары удалые [Електронний ресурс] // Ваш шанс: електрон. версія газ. — 2017. — № 47. — Режим доступу : <http://www.shans.com.ua/index.php?m=hpage&id=8&page=3> (дата звернення: 30.11.2017).

⁷ Бурский И.Д. История 8-го Гусарского Лубенского полка / сост. того же полка отстав. ротм. И. Бурский. Одесса : Тип. Акц. Юж.-рус. о-ва печ. дела, 1912. — С. 491.

⁸ Там же. — С. 494.

⁹ Там же. — С. 553.

¹⁰ Там же. — С. 554.

у Севастополі, входили три срібні вази, подаровані шефом на двадцятип'ятирічний ювілей його призначення¹¹, георгіївський хрест генерала М.Д. Скобелева, три братини¹². Музей 36-го Брянського полку, що довгий час квартирував у Кременчуці, а згодом на Черкащині, мав полкові реліквії, зброю, золоті та срібні речі, військові знамена, зокрема георгіївський полковий прапор з написом «За Севастополь в 1854 і 1855 гг. и за Шипку в 1877 г.», нагрудні знаки офіцерів, срібні труби з написом «За усмирение Венгрии в 1849 г.»¹³.

У полкових музеях зосереджувалася інформація про бойовий шлях і особовий склад підрозділу, полкові історії (літопис полку), зображення батальних сцен, портрети імператорів і командирів полку, зразки озброєння, амуніції, одягу. До 1912 р. з нагоди святкування століття франко-російської війни колекція значної частини музеїв, тих полків які брали участь у цій битві, поповнилася батальним живописом. Картини було написано художниками батальної майстерні Петербурзької Академії Мистецтв, яку з 1910 р. очолював М. Самокиш. Серед них — М. Греков, В. Мазуровський, О. Сафонов¹⁴.

Зазвичай полковий музей розташовувався в одній або кількох кімнатах приміщення офіцерського зібрання військової частини. Найцінніші предмети в експозиції зберігалися у помешканні командира полку, частина експонатів — у полковому храмі.

Колекціями опікувався хранитель музею, якого обирали на загальному зібранні офіцерів полку. Він мав у вільний від служби час займатися розшуком, збиранням, обліком особливо цінних експонатів, які відтворювали історичний шлях військового підрозділу. Утримувався музей за рахунок коштів, виділених офіцерськими зборами¹⁵.

Експозиція полкового музею складалася з кількох вітрин і шаф, де зберігалися колекції й меморіальні речі. Стіни приміщення прикрашали портрети правлячого імператора й командирів, які

очолювали полк упродовж його історії, а також картини батального живопису, що демонстрували героїчне минуле військової частини. У спеціально обладнаних підставках зберігалися полкові прапори й штандарти. На манекенах експонувалася військова форма та спорядження.

У 1904 р. двохсотрічний ювілей святкував 10-й гусарський (драгунський) Інгерманландський полк. Підрозділ розміщувався у Чугуеві й входив до складу десятої кавалерійської дивізії. У зв'язку з підготовкою до святкування виникла ідея у приміщенні офіцерських зборів влаштувати тематичну «гусарську» виставку. У 1906 р. новий командир, полковник В.Є. Марков, ініціював перетворення кімнати на полковий музей. Цей рік став початком комплектування експозиції. Було замовлено шафи, манекени тощо. За два роки, у 1908 р., «гусарська кімната» офіційно стала музеєм. До його колекції входили однострої, трофейна зброя, карти, документи, світлини, які відображали шлях військового підрозділу, предмети посуду з полковою символікою, подарунки шефів і колишніх однополчан, полкові історії тощо. У 1911 р. музей володів штандартом з вензелем Петра I й п'ятьма штандартами 1707 р. Іркутського драгунського полку¹⁶. У 1914 р. полк пішов на фронт і майно передали на склади у Балаклію. Згодом колекцію цього музею було втрачено.

У 1906 р. постав полковий музей 1-го гусарського Сумського полку. Завідуючим музеєм призначено підполковника О. Рахманінова. До його експозиції належали подарунки і старожитності, одержані на ювілей, грамоти XVII ст. тощо. Значну частину експонатів склали однострої, шаблі й інша зброя різних історичних епох. У шафі під склом зберігався полковий долман, який належав королю Данії Фредеріку VIII. Монарх був призначений шефом військового підрозділу в 1863 р.¹⁷. Стіни прикрашали картини, гравюри, фотографії. Сучасники так описували експозицію музею: «На короткій стіні <...> висела большая картина, около 2 на 3 метра, <...> изображавшая атаку Сумских гусар у Островно в 1812 году. <...> В промежутке между окнами, в застекленных шкафах хранились вещи большой художественной ценности. Подарок города на 250-летний юбилей полка — серебрянная, громадных размеров братина с 8-ю большими чашками. На наружной стіні были изображения гусар в разнообразных формах, которые полк имел за свою долгую

¹¹ Николаев Е.П. История 50-го Пехотного Белостокского его высочества герцога Саксен-Альтенбургского полка 1807–1907 гг. / сост. кап. Е.П. Николаев. — СПб. : Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1907. — С. 334.

¹² Там же. — С. 345.

¹³ Пацовский Р. 35 Брянский полк // Научно-исторический сайт Кременчуга, Крюкова и их окраин. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kremehistory.org.ua/ru/voennaya-istoriya-kremenchuga-i-regiona/26-35-bryanskoy-pekhotnoy-polke-dislatsirovavshemsya-v-g-kremenchug> (дата звернення: 13.11.2017).

¹⁴ Шереметьев О.В. Наполеоновская эпоха в батальной и портретной живописи России и Европы конца XVIII — начала XX вв. : автореф. дис. ... д-ра искусствоведения : 17.00.04. — Барнаул, 2010. — С. 31.

¹⁵ Озаровский А. Еще раз о полковых музеях и архивах // Русский инвалид. — 1901. — 3 ноября.

¹⁶ Машталір В.В. Культурно-музеезнавчий аспект формування військово-історичних музеїв в Україні // Питання історії науки і техніки. — 2015. — № 4. — С. 50–51.

¹⁷ Литгауэр В. Русские гусары: мемуары офицера императорской кавалерии, 1911–1920 [Электронный ресурс]. — М. : Центрполиграф, 2006. — 286 с. — Режим доступа : <http://www.regiment.ru/Lib/B/12/1.htm> (дата звернення: 11.11.2017).

историю. Серебрянные канделябры на 7 свечей, вышиной в 1 метр, на основании канделябра надпись: «Да льется свет на славный полк»...»¹⁸. Крім того, до експонатів належали георгіївські штандарти Імператорів Олександра I (1814) й Миколи I та срібні труби (1812). Надалі колекція постійно поповнювалася.

До музею надходили листи, мемуари, малюнки, доломани тощо, які належали колишнім однополчанам. Усі предмети обліковувалися, атрибутувалися й зберігалися хранителем музею Сумського полку полковником О. Рахманіновим.

У червні 1910 р. командиром 17-го піхотного Архангелогородського полку, який розміщувався у Житомирі, було призначено Антона Денікіна. Завдяки його зусиллям військовий підрозділ відкрив власний полковий музей. На прохання А. Денікіна зі складів у Санкт-Петербурзі було передано 13 полкових прапорів. Їх історія налічувала близько 200 років. Поступово вдалося зібрати низку реліквій, що стосувалися історії військового підрозділу. Серед них — рукописний «Требник», який використовували у полковій церкві за доби царювання Петра I на початку XVIII ст.¹⁹.

У 1910 р. полковий музей було відкрито у 9-му гусарському Київському полку (назву носив з 1907 р.). Військовий підрозділ було засновано у 1668 р. з українських козаків як перший Охочеконный (Компанійський) полк. Упродовж XIX ст. він розміщувався в Інкермані, Умані, Чугуєві. Наприкінці століття полк було переведено у м. Сквиру, а потім — м. Васильків Київської губернії.

Музей полку володів такими військовими реліквіями: портретом першого командира Іллі Новицького (XVII ст.), батальними картинами, історичними документами тощо. До експозиції музею належала полкова гармата XVII ст. з написом: «Лил Иосиф Тимофеевич за старанием его пана Ельяша Новицкого, полковника <...> войска Запорозького...»²⁰. Серед історичних писемних джерел інтерес викликали похвальна грамота полку царя Федора Олексійовича, датована 1678 р., дві грамоти 1682 р. про приведення військового підрозділу до присяги царям Петру й Івану Олексійовичам. Грамоти походили з помістя Новицьких у Полтавській губернії й були подаровані музею його засновником

С. Бондиревим²¹. Зберігалися в експозиції й інші документи в копіях та оригіналах, починаючи з XVII ст.

У 1911 р. було засновано музей одного з найдавніших кавалерійських полків російської армії — 4-го уланського Харківського полку. Цей підрозділ було сформовано ще за доби Козаччини, у 1651 р. Упродовж XVIII–XIX ст., як і всі інші полки, він неодноразово змінював свою назву й склад. Підрозділ активно залучався до війн, що вела імперія, тому досить часто змінював місце квартирування. Напередодні Першої світової війни полк розміщувався у Білостоці. З 1911 р. почав функціонувати полковий музей. До його колекцій увійшли експонати, зібрані упродовж попередніх десятиліть. Бойовий шлях, пройдений полком, було проілюстровано колекцією нагород: медалі «Победителю над пруссаками» за участь у Семилітній війні (1756–1763), «За взятіє Очакова» (1788), хрест «Virtuti militari» за придушення польського повстання 1831 р. тощо.

Як і інші полкові музеї, музей 4-го уланського Харківського полку прикрашали картини й гравюри, що висвітлювали військові подвиги підрозділу, та портретні зображення видатних однополчан. Наприклад, до його колекції належав портрет корнета Ф. Лисенка, який взяв у полон Т. Костюшка²².

До експозиції входили срібні георгіївські труби (одержані за участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр.), царські грамоти, зразки російської та французької зброї (мушкети, дуельні пістолети, ножі й навіть гармата часів Північної війни), однострої різних років, полкова ікона св. Покрови, пожалувана у 1869 р. дружиною спадкоємця престолу Марією Федорівною²³. З погляду сучасників заслуговували на увагу уланські шапки 1813-го та 1849-го років. Підписи під ними розповідали, що перша «була на голові під час взяття Парижу», друга ж належала майору Соболевському²⁴. Частина експонатів була пов'язана з історією м. Харків. До колекції музею входили унікальні історичні документи: реєстр Харківського гусарського полку від 1766 р., полковницький універсал сотника Харківського слобідського полку Федора Григор'єва від 17 березня 1690 р. Серед писемних джерел слід відзначити полкові історії «История Харьковского слобод-

¹⁸ Говоров Б.Н., Швед Г.А. Сумские гусары. 1651–1951. — Буэнос-Айрес, 1954. — С. 125.

¹⁹ Деникин А.И. Путь русского офицера [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai/01.html (дата звернення: 11.11.2017).

²⁰ Федорова Л.Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. — С. 174.

²¹ Габаев Г. Обзорение предметов военной старины. Отдел I. Музей войсковых частей. Вып. I. Издание Московского отдела Императорского Русского военно-исторического общества / под ред. действительного члена общества Н.А. Маркса. — М., 1912 г. // Записки разряда военной археологии и археографии Императорского Русского военно-исторического общества. — СПб., 1912. — Т. 2. — С. 14.

²² Габаев Г. Указ соч. — С. 15.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

ского казачьего полка», «Харьковские казаки», написані Є. Альбовським, «Почесна книга полку» з автографами російських самодержців²⁵.

Ознаками функціонування полкових музеїв були спорадичність фінансування, стихійність утворення, втрата колекцій або їх частин під час передислокації чи участі у військових діях, відсутність законодавчої бази щодо їх діяльності та централізованого управління.

Розмір грошової допомоги, який надавався державою на організацію музеїв залежав від часу створення військового підрозділу. Частинам, історія яких сягала 50–100 років, — 300 руб., 100–150 років — 500 руб., понад 150 років — 800 руб.²⁶. Разом з тим Г. Габаєв зазначав, що певного, чітко визначеного джерела коштів на поповнення музейних колекцій не було. У деяких полках придбання експонатів фінансувалося за рахунок полкових сум, у інших — шляхом відрахувань із заробітної платні офіцерів або грошей за продані екземпляри полкових історій²⁷. Але зазвичай колекції поплювалися завдяки жертвам і даруванню.

Ще одним важливим питанням було збереження вже зібраних експонатів. На засіданні Імператорського Російського військово-історичного товариства (далі — ІРВІТ) від 10 грудня 1911 р. К.К. Агафонов вказував на важливі проблеми, що виникали у зв'язку з передислокацією військових підрозділів. Експонати музеїв доводилося залишати напризволяще. Вони потрапляли до складських приміщень і згодом втрачалися²⁸. У зв'язку з цим П. Белавенець наполягав, що полкові музеї не є місцем для зберігання цінних реліквій. У експозиціях мають бути виключно копії²⁹.

Наприкінці XIX ст. більшість музеїв не мала ані «Положення про музеї» у військових підрозділах, ані директивних чи методичних настанов, що б регламентували їх діяльність. Водночас офіцери тих полків, що вже мали потужні експозиції, за власною ініціативою активно працювали над створенням правил функціонування музею, у такий спосіб стимулюючи дискусію у військових колах й готуючи підґрунтя для розробки загальних

положень. На 1899 р., попри різноманітність вимог до діяльності таких закладів, було сформульовано й кілька спільних важливих принципів. Як-от, предмети, що надходили до музеїв, вирішено було поділяти на три категорії: строї (до цієї категорії належали манекени, які замовлялися для експонування форми полку різних часів, зброя й амуніція); інші предмети: рескрипти, накази, медалі, ордена, тощо; літературні матеріали друковані й рукописні (полкові історії, щоденники, спогади тощо)³⁰. Визначено було також посадових осіб, які мали відповідати за функціонування музею, поповнення його колекцій, збереження експонатів. Такими особами були завідуючий музеєм, який приймав предмети, описував їх, вів діловодство й звітність, та хранитель музею — відповідав за збереження експонатів³¹. Нижнім чинам заборонялося відвідувати приміщення музею без присутності офіцера. Офіцери мали можливість досліджувати предмети, вивчати писемні документи, не виносячи їх з приміщення, в якому зберігалися ці експонати³².

Ще одним принципом було визначено необхідність каталогізації, тобто облік предметів, що надходили. Каталог поділявся на 5 граф: 1. Число й рік надходження предмета до музею. 2. Номер предмета. 3. Звідки й від кого надійшов предмет. 4. Місце, де предмет зберігається: в музеї, полковому храмі, в залі офіцерських зборів. 5. Відмітка про пошкодження предмета³³.

Розробка загальних правил роботи полкових музеїв активізувалася на початку XX ст., коли розгорнувся активний процес створення таких закладів і значна кількість військових підрозділів переймалася їх організацією. Питання функціонування полкових музеїв неодноразово дискутувалося на зібранні ІРВІТ³⁴. На засіданні від 10 грудня 1911 р. К.К. Агафонов наголошував на відсутності єдиної програми розвитку цих закладів, вважаючи їх аматорською справою, що тримається на особистій зацікавленості офіцерів.

П.П. Потоцький вказував на те, що музеї мають важливе виховне значення. У зв'язку з цим кожен полк має створити власний такий заклад. На його думку, командування не повинно дискутувати з цього приводу і стверджувати, що не має місця для музею або розташування його експонатів.

²⁵ Левченко А. Харьковские уланы [Електронний ресурс] // Вечерний Харьков: новостн. интернет-ресурс. — Режим доступу : <http://vecherniy.kharkov.ua/news/16232/> (дата звернення: 25.10.2017).

²⁶ Панченко А.М. Полковые музеи русской армии: от офицерских библиотек к библиотекам музеев // Вестник ТГУ. Культурология и искусствоведение. — 2014. — № 2 (14). — С. 93.

²⁷ Габаев Г. Указ. соч. — С. 8.

²⁸ Журнал заседания разряда военной Археологии и Археографии от 10 декабря 1911 г. // Записки разряда военной археологии и археографии императорского русского военно-исторического общества. — СПб., 1912. — Т. II. — С. XVIII.

²⁹ Там же.

³⁰ Егерский лейб-гвардии полк. Офицерское собрание. Положение об Офицерском собрании Л.-гв. Егерского полка: сост. по поручению командира полка Распорядительным комит. Офицер. собрания, в составе: полк. Кутепова, кап. Щербинского и штабс-кап. Мейнике и Ченгери. — СПб., 1899. — С. 27–28.

³¹ Егерский лейб-гвардии полк. — С. 28.

³² Там же. — С. 29.

³³ Там же. — С. 29.

³⁴ Журнал заседания разряда военной Археологии... — С. XVIII.

Під час передислокації повинен розроблятися детальний план згортання і збереження експозицій. Водночас під час XV Археологічного з'їзду в 1911 р. у Новгороді в доповіді начальника Артилерійського Імператорського музею Д.П. Струкова діяльність полкових музеїв щодо їх облаштування й збереження експонатів була оцінена вкрай негативно.

Поступово військові історики перейшли від дискусій до організаційних заходів. 26–30 грудня 1912 р. у Москві відбувся Перший підготовчий Загальноросійський з'їзд діячів музеїв і архівів. У його складі діяла спеціальна секція полкових музеїв. Під час засідань вона дійшла висновку про те, що фінансування діяльності полкових музеїв не можливе без запровадження положення про полкові музеї³⁵.

20–26 квітня 1913 р. у Штабі Московського Військового округу в Москві за ініціативи Московського відділу Російського військово-історичного товариства відбувся перший з'їзд хранителів полкових музеїв³⁶. Головував полковник В.М. Смердов. У з'їзді взяли участь представники 53 військових частин і військових навчальних закладів. Делегати розглянули такі питання: 1) заснування полкових музеїв та їх фінансування; 2) охорона музейного майна і допуск до експозицій; 3) права і обов'язки хранителів музеїв і полкових історичних комісій; 4) облаштування експозицій; 5) опис музеїв, звітність; 6) ведення полкових хронік (щоденників, журналів); 7) збереження музейних матеріалів, їх рух між закладами.

На з'їзді було затверджено низку документів, які визначали статус полкових музеїв: «Положение о войсковых музеях и исторических комиссиях, собирающих материалы для истории части» (далі — «Положение»), «Инструкция № 1. Для хранителя полкового музея» та «Инструкция № 2. Для войсковой и исторической комиссии». «Положение» визначало: «Войсковые истории, памятки и музеи, доставляя уроки для будущего, служат одним из верных залогов нравственной силы частей войск: сохраняя основные традиции и боевые предания, они составляют одно из средств для поддержания славы и чести полков». Підготовлені документи визначали функції осіб, які опікувалися музеями.

Відповідно до Інструкції № 1, хранитель музею мав турбуватися про збереженість пам'яток і обов'язково входити до Історичної комісії військової частини. Крім опису музею, хранитель мав вести «Книгу записей Высочайших подарков

и призов», «Почетную книгу», «Книгу описаний подношений уходящим из полка гг. офицерам», «Книгу поступлений предметов за текущий год». Інструкція № 2 визначала повноваження Історичних комісій, основними завданнями яких є збір матеріалів з історії військового підрозділу, ведення хроніки життя полку, комплектування полкового музею. Цього ж року цар Микола II затвердив «Положение».

Розвитку музейної справи у військових підрозділах зашкодила Перша світова війна. Низку експонатів було втрачено у зв'язку з передислокацією полків, відправленням їх на фронт, військовими діями під час визвольних змагань 1917–1921 рр. Частина колекцій увійшла до новостворених у 1918 р. місцевих музейних закладів і згодом була націоналізована радянською владою. У червні 1918 р. до Миколаївського обласного краєзнавчого музею надійшла колекція 58-го Празького піхотного полку. Вона склала основу експозиції зброї. Серед експонатів, що їх отримав музей, було чотиритомне видання «Сказания о Русской земле» полковника О. Нечволодова з авторським дарчим написом. До колекції входили шаблі, ятагани, пістолі, індійський та японський мечі, самурайський обладунок першої половини XIX ст. тощо. Реліквії 50-го піхотного Білостоцького полку, військові знамена, зброя, золоті й срібні речі, так само як і аналогічні експонати 35-го піхотного Орловського й 36-го Брянського, склали основу експозиції заснованого в травні 1918 р. Черкаського історико-педагогічного ім. Т.Г. Шевченка (нині — Черкаський обласний краєзнавчий музей). Окремі експонати було вивезено за кордон, де вони склали основу полкових музеїв, створених у Європі.

Таким чином, у XIX ст. — на початку XX ст. у Наддніпрянській Україні відбулося становлення полкових музеїв імперської армії. Важливим підґрунтям цього процесу стала імперська політика пам'яті в царині військової історії. У свідомості населення національних окраїн мало утвердитися переконання щодо збройної моці імперської армії та непохитності самодержавства. Одним із інструментів ідеологічного виховання особового складу стали музеї військових підрозділів, які масово почали виникати на межі XIX–XX ст. Їх поява пов'язувалася з ювілеями полків, написанням полкових історій, ювілеями визначних для Російської імперії війн. Особливістю функціонування полкових музеїв була відсутність законодавчої бази щодо їх діяльності, спорадичність фінансування, часта втрата колекцій у зв'язку з передислокацією. Незважаючи на офіційний, імперський характер полкових музеїв, у них були презентовані й українські (козацькі) військові старожитності, однак у рамках російського історичного дискурсу.

³⁵ Кишкин Л. Съезд хранителей полковых музеев частей МВО // Военный сборник. — 1913. — № 7. — С. 10.

³⁶ Афанасьев А. Полковые музеи русской армии — хранители воинской славы Отечества // Отечественные записки. — 2003. — № 1 (декабрь — январь). — С. 326–334.

1. Александрова Н.В. Российские военные музеи в первой трети XX в.: из истории орг. и деятельности : дис. ... канд. ист. наук : 24.00.03 / Александрова Н.В. — Москва, 1997. — 244 с.
2. Афанасьев А. Полковые музеи русской армии — хранители воинской славы Отечества / А. Афанасьев // Отечественные записки. — 2003. — № 1 (декабрь — январь). — С. 326–334.
3. Бурский И.Д. История 8-го Гусарского Лубенского полка / сост. того же полка отстав. ротм. И. Бурский. — Одесса : Тип. Акц. Юж.-рус. о-ва печ. дела, 1912. — 684 с.
4. Габаев Г. Обзор предметов военной старины: Отдел I. Музей войсковых частей. Вып. I // Записки разряда военной археологии и археографии Императорского Русского военно-исторического общества / под ред. Н.И. Веселовского. — СПб., 1912. — Т. 2. — С. 107–108.
5. Говоров Б.Н. Сумские гусары. 1651–1951 / Б.Н. Говоров, Г.А. Швед. — Буэнос-Айрес, 1954. — 322 с.
6. Деникин А.И. Путь русского офицера [Электронный ресурс] / А.И. Деникин. — М. : Современник, 1991. — 300 с. — Режим доступа : http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai/01.html
7. Егерский лейб-гвардии полк. Офицерское собрание. Положение об Офицерском собрании Л.-гв. Егерского полка / сост. по поручению командира полка Распорядительным комит. Офицер. собрания, в составе: полк. Кутепова, кап. Щербинского и штабс-кап. Мейнике и Ченгери. — СПб., 1899. — 56 с.
8. Журнал заседания разряда военной Археологии и Археографии от 10 декабря 1911 г. // Записки разряда военной археологии и археографии императорского русского военно-исторического общества. — СПб., 1912. — Т. II. — С. XVI–XIX.
9. Исакова Е.В. Храмы-памятники русской военной доблести / Е.В. Исакова. — М. : Знание, 1991. — 64 с.
10. Кишкин Л. Съезд хранителей полковых музеев частей МВО / Л. Кишкин // Военный сборник. — 1913. — № 7. — С. 10.
11. Кондратенко С. Сумцы — гусары удалые [Электронный ресурс] / С. Кондратенко, И. Скворцов. — Режим доступа : <http://www.shans.com.ua/index.php?m=hpage&id=8&page=3>
12. Кузнецов А.М. Военные музеи в императорской России / А.М. Кузнецов // Военно-исторический журнал. — 2007. — № 2. — С. 56–61.
13. Лебединцев А. Русские государи в Киеве (1706–1885) / А. Лебединцев. — К. : Тип.-лит. Выс. утв. Т-ва И.Н. Нушнерева и К^О, 1896. — 340 с.
14. Левченко А. Харьковские уланы [Электронный ресурс] / А. Левченко. — Режим доступа : <http://vecherniy.kharkov.ua/news/16232/>
15. Литтауэр В. Русские гусары: мемуары офицера императорской кавалерии, 1911–1920 [Электронный ресурс] / В. Литтауэр ; [пер. с англ. Л.А. Игоревского] — М. : Центрполиграф, 2006. — 286 с. — Режим доступа : <http://www.regiment.ru/Lib/B/12/1.htm>
16. Машталір В.В. Культурно-музеезнавчий аспект формування військово-історичних музеїв в Україні / В.В. Машталір // Питання історії науки і техніки. — 2015. — № 4 — С. 48–61.
17. Николаев Е.П. История 50-го Пехотного Белостокского его высочества герцога Саксен-Альтенбургского полка 1807–1907 гг. / сост. кап. Е.П. Николаев. — СПб. : Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1907. — [2], VIII, [2], 426, 91 с.
18. Озаровский А. Еще раз о полковых музеях и архивах / А. Озаровский // Русский инвалид. — 1901. — 3 ноября.
19. Панченко А.М. Полковые музеи русской армии: от офицерских библиотек к библиотекам музеев / А.М. Панченко // Вестник ТГУ. Культурология и искусствоведение. — 2014. — № 2 (14). — С. 93–104.
20. Пацовский Р. 35 Брянский полк [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kremenhistory.org.ua/ru/voennaya-istoriya-kremenchuga-i-regiona/26-35-bryanskom-pekhotnom-polkedislatsirovavshemsya-v-g-kremenchug>
21. Разгон А.М. Очерк истории военных музеев в России (1861–1917) / А.М. Разгон // Вопросы истории музейного дела в СССР : сб. науч. тр. / НИИ музееведения. — М., 1962. — Вып. 4. — С. 118–203.
22. Спиридонова Т.М. Музеи войсковых частей в дореволюционной России: Становление и историко-культурное значение : дис. ... канд. ист. наук : 24.00.03 / Спиридонова Т.М. — М., 2005. — 292 с.
23. Сухомлинов В.А. Генерал В.А. Сухомлинов. Воспоминания / В.А. Сухомлинов ; предисл. Н. Старикова. — СПб. : Питер, 2015. — 432 с.
24. Федорова Л.Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. / Л.Д. Федорова. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. — 373 с.
25. Федорова Л.Д. З історії військово-історичного музейництва в Україні: Київський військово-історичний музей (1910-і рр.) [Електронний ресурс] / Л.Д. Федорова // Науковий вісник Миколаївського

- державного університету. Серія «Історичні науки». — 2011. — № 3 — С. 248–262. — Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2011_3_31/fedorova.pdf
26. Шереметьев О.В. Наполеоновская эпоха в батальной и портретной живописи России и Европы конца XVIII — начала XX вв. : автореф. дис. ... д-ра искусствоведения : 17.00.04 / О.В. Шереметьев. — Барнаул, 2010. — 40 с.
27. Енгельман И.Г. Воспитание современного солдата и матроса / И.Г. Енгельман. — СПб. : Экон. типо-лит., 1908. — 315 с.

REFERENCES

1. Aleksandrova, N. V. (1997). Rossiiskie voennye muzei v pervoi treti XX v.: iz istorii organizatsii i deiatel'nosti. Candidate's thesis. Moskva, 244 p. (in Russian).
2. Afanasiev, A. (2003). Polkovyie muzei russkoi armii — khraniteli voinskoi slavy Otechestva. *Otechestvennyie zapiski*, 4, 326–334 (in Russian).
3. Burskii, I. D. (1912). Istoriiia 8-go Gusarskogo Lubenskogo polka. Odessa, tip. Akts. Yuzh.-rus. o-va pech. Dela, 684 p. (in Russian).
4. Gabaev, G. (1912). Obozrenie predmetov voennoi stariny: Otdel I. Muzei voiskovykh chastei. Vypusk I. In edit. by N. I. Veselovskii. Sankt-Peterburg. *Zapiski razriada voennoi arkhologii i arkhografii Imperatorskogo Russkogo voenno-istoricheskogo obshchestva*, Vol. 2, pp. 107–108 (in Russian).
5. Govorov, B. N., & Shved G. A. (1954). Sumskie gusary 1651–1951. Buenos-Aires, 322 p. (in Russian).
6. Denikin, A. I. (1991). Put russkogo ofitsera. Moskva, *Sovremennik*, 300 p. (in Russian). http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai/01.html
7. Kutepov, Shherbinskiy, Mejnike, & Chengeri (Comps.). (1899). Yegerskii leib-gvardii polk. Ofiterskoie sobranie. Polozhenie ob Ofiterskom sobranii L-gv. Yegerskogo polka. Sankt-Peterburg, 56 p. (in Russian).
8. Zhurnal zasedaniia razriada voennoi Arkheologii i Arkheografii ot 10 dekabria 1911 g. Sankt-Peterburg. *Zapiski razriada voennoi arkhologii i arkhografii imperatorskogo russkogo voenno-istoricheskogo obshchestva*, Vol. II, pp. XVI–XIX (in Russian).
9. Isakova, E. V. (1991). Khramy-pamiatniki russkoi voennoi doblesti. Moskva, *Znanie*, 64 p. (in Russian).
10. Kishkin, L. (1913). Siezd khranitelei polkovykh muzeev chastei MVO. *Voennyi sbornik*, 7, 10 (in Russian).
11. Kondratenko, S., & Skvortsov, I. Sumtsy — gusary udalyie. (in Russian). <http://www.shans.com.ua/index.php?m=hpage&id=8&page=3>
12. Kuznetsov, A. M. (2007). Voennye muzei v imperatorskoi Rossii. *Voенно-istoricheskii zhurnal*, 2, 56–61 (in Russian).
13. Lebedintsev, A. (1896). Russkie gosudari v Kiieve (1706-1885). Kiev, Tip.-lit. Vys. utv. T-va I. N. Nushnereva i K^O, 340 p. (in Russian).
14. Levchenko, A. Kharkovskie ulany (in Russian). <http://vecherniy.kharkov.ua/news/16232/>
15. Littauer, V. (2006). Russkie gusary: memuary ofitsera imperatorskoi kavalerii, 1911–1920. M., Tsentrpoligraf, 286 p. (in Russian). <http://www.regiment.ru/Lib/B/12/1.htm>
16. Mashtalir, V. V. (2015). Kulturno-muzeieznachnyi aspekt formuvannia viiskovo-istorychnykh muzeiv v Ukraini. *Pytannya istoriyi nauky i tekhniki*, 4, 48–61 (in Ukrainian).
17. Nikolaev, E. P. (1907). Istoriiia 50-go Pekhotnogo Belostokskogo yego vysochestva gertsoga Saksen-Altenburgskogo polka 1807–1907 gg. Sankt-Peterburg, t-vo R. Golike i A. Vilborg (in Russian).
18. Ozarovskii A. (1901). Eshche raz o polkovykh muzeiakh i arkhivakh. *Russkii invalid*, 3 noiabria (in Russian).
19. Panchenko, A. M. (2014). Polkovyie muzei russkoi armii: ot ofiterskikh bibliotek k bibliotekam muzeiev. *Vestnik TGU. Kulturologiia i iskusstvovedenie*, 2 (14), 93–104 (in Russian).
20. Patsovskii, R. 35 Brianskii polk (in Russian). <http://kremenhistory.org.ua/ru/voennaya-istoriya-kremenchuga-i-regiona/26-35-bryanskom-pekhotnom-polke-dislatsirovavshemsya-v-g-kremenchug>
21. Razgon, A. M. (1962). Ocherk istorii voennykh muzeiev v Rossii (1861–1917). *Voprosy istorii muzeinogo dela v SSSR*, 4, 118–203 (in Russian).
22. Spiridonova, T. M. (2005). *Muzei voiskovykh chastei v dorevoliutsionnoi Rossii: Stanovlenie i istoriko-kulturnoe znachenie*. Doctoral thesis. Moskva, 292 p. (in Russian).
23. Sukhomlinov, V. A. (2015). General V. A. Sukhomlinov: vospominaniia. Sankt-Peterburg, Piter, 432 p. (in Russian).
24. Fedorova, L. D. (2013). Z istorii pamiatkookhoronnoi ta muzeinoi spravy u Naddnipskii Ukraini. 1870-1910-i rr. Kyiv, In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 373 p. (in Ukrainian).

25. Fedorova, L. D. (2011). Z istorii voienno-istorychnoho muzeinytstva v Ukraini: Kyivskiy voienno-istorychniy muzei (1910-i rr.). *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky*, 3, 248–262 (in Ukrainian).
from http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2011_3_31/fedorova.pdf
26. Sheremetiev, O. V. (2010). Napoleonovskaia epokha v batalnoi i portretnoi zhivopisi Rossii i Yevropy kontsa XVIII — nachala XX vv. Extended abstract of Doctor's thesis. Barnaul, 40 p. (in Russian).
27. Engelman, I. G. (1908). *Vospitanie sovremennogo soldata i matrosa*. Sankt-Peterburg, Ekon. tipo-lit., 315 p. (in Russian).

Oleg Ivanyuk

REGIMENTAL MUSEUMS AT UPPER DNIPRO UKRAINE IN 19-20 CENTURIES

The article deals with the process of the formation of regimental museums in the upper Dnipro Ukraine in the 19-20th centuries. It is known that museum establishments in the military units of the imperial army massively appeared in the end of the 19th century. Their appearance is associated with jubilees of military units, regimental stories writings, wars anniversaries, which were outstanding for the Russian Empire. The basement of the expositions are historic monuments, objects of expensive dishes with gift slips from former fellow soldiers, as well as other military units, trophies obtained during various military campaigns in which regiments, samples of form, armament, ammunition, regimental stories were taken. At the same time, the museum collections include rare exhibits related to the Cossack past of Ukraine. It is determined that the peculiarities of the functioning of regimental museums were the sporadicity of funding, the spontaneity of education, the lack of a legislative framework for their activities and centralized management, frequent loss of collections due to redeployment.

Key words: *regimental museums, museum collections, exposition, military units.*

Дата надходження до редакції: 15.06.2107.

Олександр Бонь

КИЇВСЬКЕ ТЕАТРАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1920-х РОКІВ У ЩОДЕННИКАХ ВАСИЛЯ ВАСИЛЬКА

У статті досліджується театральне середовище Києва у першій половині 1920 років за цікавим і важливим джерелом — щоденниками актора і режисера Василя Василька (Миляєва). Показано тяжке матеріальне становище українських акторів у 1922–1925 роках. Розкрито протистояння у середовищі українських театральних труп — між традиційним «побутовим» та «європейським» театрами, а також між українськими та російськими театральними колективами. У центрі уваги «Березіль» та інші українські театри.

Ключові слова: Василь Василько, театральне середовище, Київ, 1920-ті роки, щоденники.

Відомий український актор, режисер, організатор театральної музейної справи Василь Степанович Василько (Миляєв) був однією з помітних постатей у театральній мистецькій житті України першої половини ХХ століття. Захоплювався у молодості театром М. Садовського і П. Саксаганського, а згодом належав до школи Л. Курбаса. У часи зародження нового українського театру працював у «Молодому театрі», Першому театрі Української Радянської Республіки ім. Т. Шевченка, «Кийдрамте», «Березолі». І сам був керівником у 1920–1930 рр. Харківського Червонозаводського театру, Донецького ім. Артема, Чернівецького ім. О. Кобилянської. Але найдовше, з перервами, був головним режисером Одеського театру ім. Жовтневої революції, який отримав його ім'я у 1990-х рр. Працюючи у багатьох театрах України, він вів нотатки, щоденники, залишив цікаві і цінні спогади про багатьох театральних діячів. Саме В. Васильку належать цінні спогади про Л. Курбаса та заслуга повернення його імені за часів «відлиги». Значну наукову вартість становлять його щоденники за 1918–1926 рр., які ще недостатньо вивчені, хоча і були у полі зору дослідників.

Сам Фонд Василька переданий Ю. Розумовською-Василько й театрознавцем П.І. Кравчуком до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Василь Миколайович Шепелюк вже аналізував найвагоміші документи особового Фонду В. Василька у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМУ). Він високо оцінив його щоденники: «Це епоха національного і соціального піднесення крізь призму документальних свідчень людини, громадянина, актора»¹. Частково щоденники публікувались у незалежній

Україні². Друкувались і його спогади³ про Леся Курбаса⁴, роботу в окремих театрах⁵. Багато зробив Василь Василько для музеєфікації театральних пам'яток ще з 1920-х рр., коли сприяв створенню і розвитку Театрального музею.

Метою статті є презентація київського театрального середовища першої половини 1920-х рр. за щоденниками Василя Василька.

Спочатку розглянемо загальну побудову щоденників у ЦДАМЛМУ України. Починаються вони січнем 1914 р. Усе це передрук машинописом. Прикро, але важлива частина щоденників втрачена. У тому, який охоплює час з 1 травня 1922 р. по 30 грудня 1922 р., на другому аркуші є автограф В. Василька: «Щоденник. Томи 4 і 5 й. I–V 1922 р. — 1924 р. (томи 2, 3 вкрадені з музею!)». А це час 1918–1922 рр. Перший том має епіграф із Шевченка: «Минають дні, минають ночі, минає літо...». Собі — на спомин минулих літ...»⁶. Який характер мала втрачена частина щоденника можемо зробити висновок по інтонації записів у попередній період. Так починає автор 1918 р.: «Ось уже і новий рік настав! Наростають все нові й нові події. Терези життя хитаються то в один, то в другий бік... Інколи здається, що все загине, нічого не врятує Україну од тієї руїни і анархії, які настали по всій Росії. Але доля ще милосердна до нас. Мирні переговори в Бресті. Оголошення

² Василько В. Щоденники / В. Василько // Укр. Театр. — 1999. — № 3 4. — С. 26–32.

³ Його ж. Театру віддане життя / Василь Василько. — Київ: Мистецтво, 1984. — 450 с.

⁴ Його ж. Чого мене навчив Лесь Курбас / В. Василько // Дніпро, 1987. — № 10. — С. 47–49.

⁵ Його ж. У «Молодому театрі» / В.С. Василько // «Молодий театр»: Генеза. Завдання. Шляхи / упоряд., авт. вступ. ст. М.Г. Лабінський. — К.: Мистецтв., 1991. — С. 206–234.

⁶ Василько В. Щоденник. Т. 1-й. (1914–1918 рр.) // Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины (ЦДАМЛМУ). — Ф. 653. — Оп. 2. — Спр. 396. — Арк. 1 б.

¹ Шепелюк В.М. Особовий фонд режисера, актора В.С. Василька у ЦДАМЛМУ України / В.М. Шепелюк // Архіви України. — 2013. — № 6. — С. 202.

Укр. Нар. Республіки самостійною надають віри в перемогу культури і світле майбутнє»⁷. Виразно українську позицію В. Василька можна побачити і у записі від 29 квітня 1918 р.: «У Києві знову переворот. Зїзд землевласників проголосив Україну — гетьманщиною і обрав за гетьмана російського генерала П. Скоропадського. Увечері о 7 год. Молодий театр, як і завжди, зібрався на репетицію в Губернську земську Управу, але на цей раз репетиція відбулась в присутності двох німецьких жовнірів, які заявили, що будинок під їх охороною і тому вони і мусять бути присутні на наших зборах. Цілком виразно назріває думка серед Товариства заорендувати на літо якусь дачу і там готувати репертуар на зимовий сезон 1918–19 р.»⁸.

У зв'язку зі згаданою втратою документів продовжимо розгляд з 1 травня 1922 р. Цей запис починається оповіддю про перебування на Поділлі — Вінниці, Кам'янці. Причину автор щоденника зазначає сам: «Цілком несподівано опинився я у Вінниці — а все прокляте матеріальне становище! Усе клятні гроші! Нема нащо жити і залежиш мимохідь від того, хто зараз — у потрібну хвилину дає тобі ті гроші. Звичайно, не більше за інших, а просто хоч якісь гроші!». Після перебування у Фастові у батьків він на запрошення із Вінниці прибув у місто разом з Л. Гаккебуш⁹.

Але актор і режисер активно цікавився подіями у Києві та тримав зв'язок із театральною столицею. Він яскраво описує становище акторів та режисерів: «Мар'яненко служить на кишечній фабриці, де працює 11 годин на добу, крім того, в театрі ім. Заньковецької /бувш. склад трупи Троїцького Народного Дому/. Грають вони літо в Купецькому. Шевченківський театр гине»¹⁰.

У щоденнику за 20 вересня 1922 р. знаходимо відомості із театального середовища Києва. Відбулася нарада, на якій М. Терещенко та інші закликали до єдності, необхідність утворення репертуарного театру, який мав себе окупати: «"НЕП" заїв усі студії, усі справи експериментального характеру — Треба самим себе окупати! Ось де голос життя. Не оплачуєш себе — значить ти не потрібен»¹¹.

Далі у щоденнику знаходимо відомості про нараду, як вони себе називали, «артистів-українців європейської сцени», передані зі слів Гнага Юри. На нараді 16 вересня у Києві були присутні Л. Курбас, В. Чистякова, Ф. Лопатинський, Г. Ігнатович, М. Терещенко, Л. Гаккебуш, Г. Юра,

А. Бучма і І. Юхименко не змогли прибути на неї. Вирішено, що не можна працювати поза репертуаром театру, оскільки держава у зв'язку з непом'янула з державного утримання театри студійні, у яких більшість із них працювала. Але головним результатом зібрання, на нашу думку, було визнання великою помилкою того, що «не йшли протягом революції єдиним фронтом, а один одного не визнавали і псували один одному працю. Життя вимагає звичайного зрозумілого для широких мас театру»¹². Але у Василя Василька були обґрунтовані сумніви, що театри нового покоління зможуть об'єднатись в театр. Бо дехто з членів наради намагався потрапити до труп у провінції. Та під час створення організаційного комітету Л. Курбас відмовлявся за браком часу брати участь у цьому процесі. Емоційно В. Василько пише: «Знов Курбас крутить, ще життя не навчило! Ще не вигорився, ще не вичерпав свою мистецьку демагогію!». Але зібрання заявило, що коли Л. Курбас хоче мати театр, то повинен працювати і як режисер, і як організатор, тому режисер погодився. Створено комісію: Л. Курбас, М. Терещенко, С. Бондарчук, Г. Юра. Відразу як умова — необхідність мати визначену ідеологічну платформу. Але Василько знову висловлює сумнів: «Хіба тепер в морі неповських законів може витримати хоч яка-небудь ідеологія. Крім суто вуличної, базарної — «дайош — берьош»?»¹³.

Із середини листопада 1922 р. вже починаються записи після повернення у Київ — «нареши я у культурному осередку». Під 16 листопадам знаходимо свідчення про важливу подію у театральному Києві, та і Україні в цілому. Л. Курбас ініціював думку про створення режисерської студії під назвою «Кермо», яка б готувала нових режисерів та займалась театральною політикою, впливала на вже існуючі театри. Увійшли туди М. Терещенко, Ф. Лопатинський, Г. Ігнатович, Л. Курбас, С. Бондарчук, В. Василько, П. Долина¹⁴.

Знаходимо у цей час важливе свідчення ідеологічного тиску на театральне середовище з боку більшовицького режиму, задовго до ідеологічного наступу кінця 1920-х рр. 26 листопада В. Василько записав, що із-за того, що Робітничий незалежний театр, у якому, окрім нього, працювали Л. Гаккебуш, С. Бондарчук, П. Долина та інші, знаходився під «доглядом» клубної секції Губнар освіти, було заборонено виставу В. Винниченка «Чорна пантера і білий ведмідь» (у Вінниці та Кам'янці вона ставилась вільно) та деякі інші вистави. Ще більші обмеження накладені на театр ім. М. Заньковецької, який працював у Троїцькому народному домі (нинішній Київський національний театр опери) — заборонено «Наталку Полтавку»,

⁷ ЦДАМЛМУ. — Ф. 653. — Оп. 2. — Спр. 396. — Арк. 120.

⁸ Там само. — Арк. 130.

⁹ Там само. — В. Василько. Щоденник 1922–1924 рр. — Спр. 397. — Арк. 1 в.

¹⁰ Там само. — Арк. 9.

¹¹ ЦДАМЛМУ. — Ф. 653. — Оп. 2. — Спр. 396. — Арк. 19.

¹² Там само. — Арк. 21.

¹³ Там само. — Арк. 22.

¹⁴ ЦДАМЛМУ. — Ф. 653. — Оп. 2. — Спр. 396. — Арк. 30.

«Запорожець за Дунаєм», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Циганку Азу» і усі історичні п'єси, тобто українську класику, яка була дозволена і у імперські часи¹⁵.

28 листопада театр В. Василька випустив першу афішу. Працювали майже без допомоги держави: «Зібрались безробітні актори і от вже півтора тижня інтенсивно працюють без грошей в теперішній скрутний час в надії на майбутнє». Репетирували у готелі «Савой», де жив С. Бондарчук із сім'єю. Одночасно варив їжу і подавав потрібні репліки С. Бондарчук. Тут же гралась діти. Як і у провінції, початок сезону не давав потрібних зборів: «Публіки нема, холод собачий. Актори зі страхом простуди бадьоро грають, сподіваючись в майбутньому перемогти відсутність публіки. В залі начальство...». 2 грудня грали на Подолі «Хазяйку готелю», публіки вкрай мало: «Актори грають більше не з настрою, а з завзяття, наперекір долі немилосердній. Збір ще менший від вчорашнього. Навіть не вистачить заплатити за костюми, перуки та реквізит!». Працювали півмісяця без копійки з надією на збори і от — дефіцит. Виходить ми нікому не потрібні і ще доплатить, коли хочете гратися у мистецтво»¹⁶.

Наче спеціально для нащадків зустрічаємо у щоденнику запис від 3 грудня про тогочасний побут акторів українських театрів: «Приходиш додому виснажений, знищений, голодний лягаєш в холодній кімнаті, а завтра знов те саме! А холодний розум історика українського театру колись студіюючи наші часи, скаже — завмер театр, бо не було кому працювати, не було сил! Брехня! Історія розвитку українського театру не знала ще таких сторінок, щоб актор абсолютно без копійки грошей місяцями віддавав свою працю театрові і не кидав його, не піддавався спокусам ситого шматка хліба поза театром або в російському театрі!»¹⁷. Нерідко доводилось грати і без електрики, тому «грали без настрою». Не доводиться дивуватись тому, що майже вся молодь перейшла в іншу трупу і вони змушені були шукати репертуар на 12 осіб.

Найбільш цікавим у щоденнику В. Василька є опис святкування у Києві 40-річного ювілею творчої діяльності Марії Заньковецької. Цій події було присвячено окреме число часопису «Театр» зі спогадами й статтями про ювілярку. А 15 грудня у Троїцькому театрі (колишньому Народному домі) відбулись урочистості. Зала і фойє були прекрасно декоровані. Зліва в залі — портрет роботи Ф. Красицького із зображенням акторки у молодому віці. Навкруги були фото й афіші. Особливо вразило автора щоденника фото Марії Костянтинівни в образі Христа із бородою,

зокрема «надзвичайні очі». 50 делегацій записались на привітання. Урочистості почались промовою Людмили Старицької-Черняхівської, у якій письменниця відзначила колосальну роль театру в історії українського відродження. Загалом змістовна доповідь викликала у В. Василька здивування, адже про роль М. Заньковецької майже нічого не було сказано. Далі було показано IV дію з п'єси «Дві сім'ї», де Марія Заньковецька теж грала. Її колеги грали погано (один з акторів збивався і підглядав у будку суфлера). Але коли вийшла Марія Костянтинівна, публіка вітала її стоячи, влаштувавши овації. У публіки склалось враження, що не така то вже і стара і може грати: «З великим підйомом проводить свою невмиручу ролью Зіньки-страдниці». Потім почались тривалі привітання (200 осіб поздоровили). Звертала на себе увагу постать митрополита Василя Липківського. Зі сцени він змушений був піти: «Урядові і партійні кола запротестували проти його виступу серед промовців, і він мусів іти в залу на своє місце»¹⁸. Сильне враження справила промова митрополита, який говорив із зали і якого публіка слухала стоячи, на М. Заньковецьку. Ювілейний комітет із Панасом Саксаганським на чолі сидів на сцені. У центрі — крісло для Марії Заньковецької, куди її провели актори І. Мар'яненко, Л. Ліницька, О. Полянська. П. Саксаганський виголосив промову і згадував незабутні образи Марії Заньковецької, була зачитана телеграма від наркома освіти В. Затонського про нагородження її званням народної артистки.

Неабияке враження на публіку справила промова представників селян с. Заньки, звідки була родом акторка, та їхня подяка за те, що «не перекирляла їх на сцені»¹⁹. Дещо дивно виглядала заява Харківського Робмис (профспілки працівників мистецтва) про зарахування М. Заньковецької ветераном праці. Представник УКП сказав, що М. Кропивницький і І. Карпенко-Карий знищили царську Росію (оскільки все, крім театру, було заборонено). Вітання тривали 3 години, у тому числі від української еміграції, від московських театрів, була виконана кантата Музичним товариством ім. М. Леонтовича на слова П. Тичини. Українські кооператори надіслали продукти, але промову не виголошували. Акторське середовище чекало телеграми із-за кордону від Миколи Садовського, але вона прийшла лише на наступний день. Із-за великої кількості поздоровлень було вирішено заплановану дію з «Чорноморців» зняти. Цікаві деталі повідомляє В. Василько: М. Заньковецька нічого не говорила на святкуванні і «ніякого бенкету не було зовсім»²⁰.

¹⁵ Там само. — Арк. 31.

¹⁶ ЦДАМЛМУ. — Ф. 653. — Оп. 2. — Спр. 396. — Арк. 32–33.

¹⁷ Там само.

¹⁸ ЦДАМЛМУ. — Ф. 653. — Оп. 2. — Спр. 396. — Арк. 34–35.

¹⁹ Там само. — Арк. 36.

²⁰ Там само. — Арк. 36–37.

Далі у щоденнику відображено будні театралів Києва. 17 грудня 1922 р. труппа В. Василька уперше грала у Лук'янівському народному домі, який підпорядковувався управлінню клубів, яке мало «певну лінію поведження». Яскраво відображено і протиріччя між українськими і російськими театральними труппами. Базою українських акторів був театр на Подолі, а російських — Лук'янівський народний дім. І коли після першої вистави Павло Долина виступив перед публікою про склад, мету та найближчі вистави української труппи, підвівся російський актор із оголошенням про вистави російської труппи. Піднявся галас, у якому одні гукали росіянина «геть», інші — «браво»: «Факт боротьби двох культур на ліцо... Нас послано на Поділ, де європейський театр ще не потрібен і де ми незабаром умремо голодною смертю». Українська труппа могла грати на Лук'янівці тоді, коли російська труппа не мала вистав²¹. У цій складній ситуації В. Василько 18 грудня 1922 р. занотував: «Дурень думкою багаті! Так оце і я пишу цей щоденник в надії, що може колись в історію попаду як страдник на ниві укр. театру». Йдучи з вистави на Лук'янівці, він у відчай бажав бути пограбованим і убитим. І це можна пояснити тяжким матеріальним становищем. При роботі з ранку до вечора за місяць тридцятирічній актор і режисер заробив 10 млн (він міряє зарплату фунтом хліба — 270 тис.). І далі маємо цінні відомості про повсякдення українських акторів «Молодого театру» (очевидно, що інші актори знаходились у схожій ситуації). У щоденнику бачимо джерела існування актора — пайки від АРА («американський пайок»), які отримував від Українського Червоного Хреста. Половину цього пайка він віддавав за половинний обід. За помешкання і решту столування був винен. Змушений продати дві матерії, що у нього були. Мав підтримку від батьків із Фастова — два буханці хліба. Картина матеріального банкрутства виглядала так: «На вечерю 1/2 фунта чорного хліба і гаряча вода, те ж саме і на сніданок. Обідаю так, що м'яса ніколи не бачу, білизну ношу по два-три тижні, в лазню не хожу по півроку. В кімнаті тепліше як 10° не буває. А оце вже чотири дні зовсім не палив, бо немає грошей на дрова»²². На цьому фоні сталося дві знакові події — прийняття шефства 45 дивізією над студією-майстернею «Березиль» та пропозиція театру ім. М. Заньковецької про об'єднання «в інтересах української культури» — єдиного великого театру (як у часи революції) Українського національного театру. Але при переговорах з'ясувалось, що березильці хочуть зміни «фізіономії» побутового театру: «Граги Мартина Борулю? І доказувати Саксаганському і К^о, що ти не верблюд?»²³. І тому об'єднання не відбулось. А між тим у кінці грудня 1922 р. було відмінено три вистави поспіль із-за від-

сутності публіки. Рятувався від злиднів В. Василько на новий 1923 р. у Фастові у батьків. Далі у щоденнику він робить «інвентаризацію» українського європейського театру від 1916 до 1922 р., наголошує на наявності принципів, ідеології та відсутності єдності. Такий висновок він зробив як керівник двох труп — Вільного театру Поділля (літо 1922 р. у Вінниці) та Незалежного робітничого театру (зима 1922 р. у Києві). Але через неп і брак доброго адміністратора театри так і не відбулися. А 10 січня 1923 р. Василь Василько зазначив, що Робітничий незалежний театр перестав існувати і більшість його членів перейшло до «Березоля». І він з наступного дня (11 січня) вже почав працювати і вчитись у майстерні «Березоля»²⁴.

Далі у щоденнику оповідається про творчі та організаційні процеси у київському театральному середовищі та найбільше — про діяльність «Березоля». Особливо цікавим є запис від 25 березня 1923 р. про відвідини «Березоля» урядовою комісією: наркомосом В. Затонським, завідувачем народної Київщини Сальком, зав гуполітосвітою Волинським і представником 45 дивізії. Комісії демонстрували уривки з вистав, у тому числі із п'єси Г. Кайзера «Газ». Після закінчення вистави всі чекали, «чи визнає нас начальство». В. Затонський в «гумористичному» тоні розповів про відвідини у Москві театру В. Меєрхольда, зокрема «Великодушного рононосця», і про клятву більше не ходити до театру. У «Березолі» він побачив ту ж «конструкцію» — «і сюди вже докотилось». Але йому сподобалась одна народна сцена, і вердикт був позитивним: «Треба щось зробити, щоб ви могли працювати і надалі». Далі фотограф 45 дивізії сфотографував «усю публіку. тов. Затонський багато ще розпитував та іронізував щодо конструктивізму»²⁵. Цікавими і важливими деталями переповнені записи щоденника у 1923 р.

На середину 1924 р. «Березиль» вже мав фінансову підтримку держави, але 14 червня, повернувшись із гастролей з Харкова і Полтави, В. Василько занотував із слів головного адміністратора Дацьківа про те, що справи театру дуже кепські: «Якби не Гринько, то зовсім закривали б». Не полишали їх матеріальні проблеми — «боргів сила». Приміщення Ленінського театру (колишній театр Соловцова, нині — ім. І. Франка) ще не надали (29 червня знаходимо повідомлення про передачу). Агропункт, взятий у оренду (!), прибутку не давав. Л. Курбас виїхав в Одесу і телеграфом просив вислати грошей, а для поїздки туди 10 осіб з режисерської лабораторії грошей не було. Єдиний шанс — здати у суборенду агропункт²⁶.

²⁴ Там само. — Арк. 47.

²⁵ Там само. — Арк. 56.

²⁶ ЦДАМЛМУ. — В. Василько. Щоденник 1924–1925 рр. — Спр. 398. — Арк. 18.

²¹ ЦДАМЛМУ. — Ф. 653. — Оп. 2. — Спр. 396. — Арк. 37.

²² Там само. — Арк. 38.

²³ ЦДАМЛМУ. — Ф. 653. — Оп. 2. — Спр. 396. — Арк. 39.

Принагідно В. Василько у щоденнику розповідає про «буржуазне походження» батьків. Мати — дочка священика, а батько з 10 років працюючи на паперовій фабриці дослужився до бухгалтера. Живуть з городу у садибі, яка дісталась від діда. Сини (і він теж) допомагали руками: «Як допомогти батькам, коли сам не маєш копійки за душею». Дома у батьків страшенні злидні — батька викреслили зі списків на біржі праці: «Батьки благають мене покинути театр і взятися за іншу, більш надійну професію. Тяжко і боляче бачити таке їх становище»²⁷.

Леся Курбас влітку 1924 р. знімав у Вінниці комічний фільм «з життя попів і дяків». Керівництво Одеської кінофабрики визнало: «З приходом ваших робітників у ВУФКУ починається нова ера». А Л. Курбас почувався у кіно прекрасно і цілком опанував техніку зйомки²⁸. В. Василько вважав тоді, що Л. Курбасу потрібно зосередитись на ВУФКУ для презентації України за її межами: «А нема ні одного режисера, який би не кривив хохла і достойно репрезентував український народ та й українське мистецтво <...> Хто зна, може українцям (учням Курбас-системи) пощастить утворити нову свою школу в кіно»²⁹. Василь Степанович описує вкрай скромний побут акторів-березольців у Одесі, але цінними є згадки про зйомки фільму «Вендета», який ставив на Одеській кінофабриці Л. Курбас, де грав, окрім березольців, Михайль Семенко. Згадується і про протистояння між українцями і росіянами на кінофабриці. А також, як ілюстрацію, зображено відомого тоді актора росіянина Салтикова, який рекомендував себе: «По рожденью граф, а по убеждению графин»³⁰. Саме він заявив під час перебування березольців на Одеській кінофабриці: «Я б Вашего Курбаса повесил вверх ногами. Он целую неделю так болтался. Шовинисты вы все! Народ, конечно, всех вас пошлёт к чорту, вы ему не нужны, но вот сейчас тут, на Украине, положение такое (украинизация), что все близкое русскому искусству должно выехать»³¹.

Не дивлячись на таке протистояння з російським середовищем, Л. Курбас кинувся в обійми кіно, де несподівано знайшов нові можливості в роботі і нові можливості відношення з актором: «Бери гроші і працєю, і ніяких балачок і претензій про ідейність і т. п.». За аналогією кіно Л. Курбас прийшов до висновку, що «Березіль» теж треба перевести на стан фабрики, де кожен має своє місце, одержує платню і «ніяких жертв і заслуг не робить». Але вже під 15 серпнем зустрічаємо запис, що Л. Курбас розчарувався у ВУФКУ: «Клоака інтриг...

може мені прийдеться розлятися». І Леся Курбас вже мріяв утворити при «Березолі» кіновиробництво³².

Але у Києві на Леся Курбаса і березольців чекали театральні справи. Відбулися загальні збори працівників Мистецького об'єднання «Березіль» (МОБ). Обговорювали статут як невідповідний «ні ідеологічному нашому устремлінню /старий статут "попутничество", а ми активні будівники нового життя/, ні економічній нашій структурі, — ми не непмани, що стягають користь з свого "товариства на вірі", ця форма нам не годиться». Було обрано комісію для «чистки» складу мистецького об'єднання: 1) політком Лазоришак; 2) представник спілки РАБІС; 3) Ф. Лопатинський; 4) В. Василько; 5) Макаренко. Усе об'єднання було змушене вступити членами в МОПР, Лікнеп, клуб РОБМИС. Ухвалили відрахувати 1 % заробітку пролетаріату Ленінграда. А у приміщенні Ленінського театру мали бути музей і виставка, куточок Леніна, гімнастичний зал³³. Тобто уже в середині 1920-х рр. усі ознаки політико-ідеологічного тиску на театр були наявні.

І дійсно, вже 3 лютого 1924 р. В. Василько був на чистці у Союзі робітників мистецтва (Робмис): «Особливо нажимали питаннями на мою політичну свідомість. Коли я запитав, чому це так, то мені пояснили, що деякі березільські режисери проявили надзвичайну несвідомість. Тягну, наприклад, не знав, ким був Ленін по радянській лінії»³⁴.

Цю ж тенденцію підштовхувало і протистояння у самому «Березолі», зокрема, 20 лютого 1925 р. через те, що режисерський штаб і правління не визнавали і не хотіли брати відповідальність за прем'єру В. Василька «За двома зайцями». Уперше за час існування «Березоля» відбулась генеральна репетиція вистави у присутності «пролетарського суспільства». Леся Курбас підтримав Василя Василька і вважав непотрібним затримувати вихід спектаклю. Публіка теж зустріла виставу оплесками. Далі, переглянувши прем'єру, Л. Курбас підтримав режисера — це була перша постановка В. Василька у рамках «Березоля»³⁵.

Таким чином, можна зробити висновок, що у першій половині 1920-х років український театр переживав складні трансформації. Нове театральне мистецтво в особі «Молодого театру», «Березоля» та інших колективів намагалось розвивати театр нового, «європейського» напрямку. І вони змістовно протистояли традиційному, «побутовому», українському театрові. Ще більш гострими були протиріччя з російськими акторами та театральними труппами. Попри тяжкі

²⁷ Там само. — Арк. 19, 21.

²⁸ Там само. — Арк. 24.

²⁹ Там само. — Арк. 26.

³⁰ ЦДАМЛМУ. — В. Василько. Щоденник 1924–1925 рр. — Спр. 398. — Арк. 27.

³¹ Там само. — Арк. 32.

³² Там само. — Арк. 33–35.

³³ Там само. — Арк. 52–53.

³⁴ ЦДАМЛМУ. — В. Василько. Щоденник 1924–1925 рр. — Спр. 398. — Арк. 71.

³⁵ Там само. — Арк. 73–75.

матеріальні умови та тиск більшовицького режиму, українським театральним трупам європейського спрямування вдалося зміцнити свої позиції, й найбільш цікавим і потужним було

мистецьке об'єднання «Березіль». Спогади В. Василька підтверджують ці умовиводи та додають красномовних штрихів до картини мистецького життя в Україні 1920-х років.

ДЖЕРЕЛА

1. Василько В. Чого мене навчив Лесь Курбас / В. Василько // Дніпро. — 1987. — № 10. — С 47–49.
2. Василько В. Щоденники / В. Василько // Український театр. — 1999. — № 3–4. — С. 26–32.
3. Василько В.С. Театру віддане життя / Василько В.С. — Київ : Мистецтво, 1984. — 450 с.
4. Василько В.С. У «Молодому театрі» / В.С. Василько // «Молодий театр»: Генеза. Завдання. Шляхи / упоряд., авт. вступ. ст. М.Г. Лабінський. — К. : Мистецтво, 1991. — С. 206–234.
5. Шепелюк В.М. Особовий фонд режисера, актора В.С. Василька у ЦДАМЛМ України / В.М. Шепелюк // Архіви України. — 2013. — № 6. — С. 199–204.
6. Щоденник В.В. Василька (Миляєва) (16.01.1914–29.04.1918 рр.). Т. 1 // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМУ). — Ф. 653. — Оп. 2. — Спр. 396. — 130 арк.
7. Щоденник В.В. Василька (Миляєва) (1.05.1922–30.12.1924 рр.). Т. 4 // ЦДАМЛМУ. — Ф. 653. — Оп. 2. — Спр. 397. — 155 арк.
8. Щоденник В.В. Василька (Миляєва) (14.03.1924–11.03.1925 рр.) // ЦДАМЛМУ. — Ф. 653. — Оп. 2. — Спр. 398. — 77 арк.

REFERENCES

1. Vasylo, V. (1987). Choho mene navchyv Les Kurbas. *Dnipro*, 10, 47–49. (in Ukrainian).
2. Vasylo, V. (1999). Shchodennyky. *Ukrainskyi Teatr*, 3–4, 26–32 (in Ukrainian).
3. Vasylo, V. S. (1984). Teatru viddane zhyttia. Kyiv, Mystetstvo, 450 p. (in Ukrainian).
4. Vasylo, V. S. (1991). U «Molodomu teatri». In edit. by M. H. Labynskyi, «*Molodyy teatr*». *Henezza. Zavdannia. Shliakhy*. Kyiv, Mystetstvo, pp. 206–234 (in Ukrainian).
5. Shepeliuk, V. M. (2003). Osobovyi fond rezhysera, aktora V. S. Vasyilka u TsDAMLMLM Ukrainy. *Arkhivny Ukrainy*, 6, 199–204 (in Ukrainian).
6. Shchodennyk V. V. Vasyilka (Myliiaieva). (16.01.1914 — 29.04.1918). T. 1, Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy (TsDAMLMLMU), F. 653, Op. 2, Spr. 396, 130 ark. (in Ukrainian).
7. Shchodennyk V. V. Vasyilka (Myliiaieva). (1.05.1922–30.12.1924). T. 1, Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy (TsDAMLMLMU), F. 653, Op. 2, Spr. 397, 155 ark. (in Ukrainian).
8. Shchodennyk V. V. Vasyilka (Myliiaieva). (14.03.1924–11.03.1925). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy (TsDAMLMLMU), F. 653, Op. 2, Spr. 398, 77 ark. (in Ukrainian).

Oleksandr Bon

KYIV THEATRICAL COMMUNITY IN 1920s ACCORDING TO VASYL VASYLKO's DIARIES

The subject matter of this article is a development of the theatrical community in Kyiv in the first part of the 1920s according to interesting and important source — diaries of the actor and director Vasyl Vasylo (Myliiaiev). These diaries provide us with the prominent facts of Ukrainian theater professionals from different camps: common Ukrainian, European Ukrainian, and Russian.

In the first part of 1920s Ukrainian theater got over difficult organizational and ideological transformations, at the middle of that decade total governmental control has commenced. New theater art represented by “Young theater”, “Berezil” and other collectives, despite the financial difficulties, saved their ideological orientation. Opposition to traditional “common” Ukrainian theater is reflected in the diaries of V. Vasylo. Also, there are interesting facts and evidence regarding the theater life of Soviet Ukraine in this document, in particular, the 40-anniversary of celebration of M. Zankovetska's career, activities of Art Association “Berezil”, participation of L. Kurbas in filming. Despite the financial difficulties, sharp contradictions with Russian actors and other theater communities, new Ukrainian theater strengthened its position. The most interesting and powerful art association was “Berezil”.

Key words: Vasyl Vasylo, theatrical community, Kyiv, 1920s, diaries.

Дата надходження статті до редакції: 23.06.2017.

Алла Довжик

ЖІНКИ — ВИКЛАДАЧІ ПЕДАГОГІЧНИХ І МИСТЕЦЬКИХ ВИШІВ КИЄВА
У 1920-ті РОКИ

У статті досліджується процес формування у 1920-ті роки корпусу жінок-викладачів у педагогічних і мистецьких вишах Києва — Київському інституті народної освіти, Київському художньому інституті й Київському музично-драматичному інституті імені М.В. Лисенка. Розглядаються шляхи залучення жінок до вишів та їхня науково-педагогічна діяльність.

Ключові слова: жінки — викладачі вищих навчальних закладів, Київський інститут народної освіти, Київський художній інститут, Київський музично-драматичний інститут імені М.В. Лисенка.

Сьогодні жінки посідають вагоме місце у системі вищої освіти, науки і мистецтва. Однак така ситуація з наданням жінкам рівних з чоловіками прав у науково-педагогічній діяльності існувала не завжди. У Російській імперії, до складу якої входили українські землі, до другої половини XIX ст. жінки не мали доступу до вищої освіти. Викладацька та наукова діяльність залишалась прерогативою виключно чоловіків¹.

У той же час під впливом передової західноєвропейської думки поступово змінюється ставлення до призначення жінки в суспільстві і, відповідно, ситуація з доступом жінок до вищої освіти і науки. Проведення в Російській імперії ліберальних реформ 1860–1870 років сприяло включенню жінок до сфери економічної та громадської діяльності. У результаті боротьби за рівноправність жінки поступово почали ставати поруч з чоловіками у сфері освіти, медицини, мистецтва і науки. З кінця XIX ст. з'являються вчительки початкових шкіл і гімназій, акушерки, сестри милосердя, лікарки, жінки соціологи, статисти, географи, економісти, філологи, історики тощо. А згодом з'являються перші жінки — науково-педагогічні працівники вищих навчальних закладів.

Метою розвідки є спроба за архівними матеріалами кількох київських вишів, зокрема Київського інституту народної освіти (КІНО), Київського художнього інституту (КХІ) і Київського музично-драматичного інституту ім. М.В. Лисенка (КМДІ), окреслити питання формування корпусу жінок — викладачок ВНЗ Києва: освіта, вік, науково-педагогічна діяльність, соціальне походження, національна приналежність, соціальна адаптація в умовах трансформації українського суспільства 1920-х років.

¹ Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX — начале XX века: монография / А.Е. Иванов. — М.: Институт истории СССР Академии наук СРСР. — 1991. — 392 с. — С. 204–210.

Історіографія цієї теми доволі обмежена. У радянській літературі деякі аспекти цього питання розглядалися через призму лише становлення системи вищої освіти в Україні². Особливість сучасного стану вивчення процесу фемінізації вищої школи полягає у тому, що, незважаючи на загальне пожвавлення вивчення історії науково-педагогічної інтелігенції³, яке розпочалося на початку 1990-х років, формуванню корпусу жінок-викладачів та їхній науково-педагогічній діяльності дослідники ще не приділяли належної уваги. Окремі аспекти питання, зокрема кількість жінок у ВНЗ, підготовка кадрів через систему аспірантури, ґрунтовно досліджуються у роботах О. Розовик⁴, чого недостатньо для висвітлення проблематики.

Протягом 1920–1921 років уряд УСРР (нарком освіти Г.Ф. Гринько і його заступник Я.П. Ряппо)

² Вища школа Української РСР за 50 років. У 2-х ч. Ч. 1 (1917–1945). — К., 1967. — 395 с.; Женщины Страны Советов. Краткий исторический очерк. — М., 1977. — 240 с.; Научные кадры СССР: динамика и структура. — М., 1991. — 284 с. та ін.

³ Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: Повсякденне життя / Відповідальний редактор В.М. Даниленко. — Харків: Раритети України, 2010. — 386 с.; Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень [Текст] / М.М. Кузьменко; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. — Донецьк: Норд-Прес, 2004. — 456 с.; Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки [Текст] / В.В. Липинський; Донецький держ. технічний ун-т. — Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. — 248 с.; Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985) / За ред. В.І. Лігового. — К.: Либідь, 1992. — 196 с.; Стрижак Є.М. Червона професура — радянська альтернатива «старій інтелігенції» [Текст] / Є.М. Стрижак. — Черкаси: Черкаський ЦНТІ, 2007. — 40 с. та ін.

⁴ Розовик О.Д. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки): монографія / Олеся Дмитрівна Розовик. — Вінниця: Нілан, 2014. — 453 с.

здійснив широкомасштабну реформу освіти. Система вищих навчальних закладів була реорганізована, ліквідовані класичні університети, на їхній базі створювались інститути народної освіти, інститути народного господарства та медичні інститути. Жіночі вищі навчальні заклади були ліквідовані, а студентки переведені до відповідних профільних інститутів. Унаслідок такої реорганізації на 1 жовтня 1922 р., за даними інформаційно-статистичного відділу Народного комісаріату освіти УСРР у м. Києві, нараховувалося 11 ВНЗ, де працювало 1360 викладачів⁵.

Педагогічну освіту надавав Вищий інститут народної освіти імені М.П. Драгоманова. 1924 р. він був перейменований на Київський.

Художню освіту надавали 3 виші: Київський інститут пластичних мистецтв, Київський архітектурний інститут, Київський фотографічний інститут. У 1922/1923 навчальному році у списку науково-педагогічного складу Київського фотографічного інституту не зафіксовано жодної жінки⁶. 1923 р. інститут був перетворений на технікум. 1924 р. Київський інститут пластичних мистецтв об'єднали з Київським архітектурним інститутом — і був утворений Київський художній інститут (КХІ)⁷.

Музичну і театральну освіту надавали 2 ВНЗ — Київська консерваторія і Київський музично-драматичний інститут імені Миколи Лисенка (КМДІ), які перебували на стадії реорганізації. 1925 р. молодші класи консерваторії і вокальне відділення було виокремлено у Музичний технікум, а старші класи ввійшли до складу Інституту.

Важливим завданням було забезпечення створених закладів освіти науково-педагогічними працівниками. Кадровий дефіцит у вищій школі відчувався особливо гостро, адже значна частина викладачів і вчених емігрувала за кордон, дехто з професорів помер від хвороб, недоїдання і фізичного виснаження, погромів, білого, червоного і бандитського терору, морально-психологічного депресивного стану⁸. Забезпечення вищої школи науково-педагогічними кадрами на початку 1920 років відбувалось двома шляхами: за рахунок залучення професорсько-викладацького складу «старої школи» і паралельно здійснювалась підготовка нової «робітничо-селянської» науково-педагогічної інтелігенції через систему аспірантури. В. Липинський зазначає, що на кінець 1922 р. у ВНЗ 60 % викладачів були з дожовтневим досвідом роботи. Середній вік викладачів вишів у 1922 р.

становив 40–45 років⁹. Проте у вишах продовжували існувати значний кадровий «голод». За таких умов, з одного боку — дефіциту науково-педагогічних кадрів для вищої школи, а з іншого — політики радянської влади щодо залучення жіноцтва у систему соціально-економічних відносин з метою розширення своєї соціальної бази, створювались сприятливі умови для жінок займатись науково-педагогічною діяльністю у реорганізованих вищих навчальних закладах.

Архівні джерела зафіксували персональний склад вищих навчальних закладів Києва впродовж 1920 років. Проте лише у тих джерелах, де зафіксовані прізвище, ім'я і по батькові працівників, маємо можливість виявити серед них жінок-викладачок. Оскільки система професійного обліку була ще дуже недосконалою і у звітній документації більшості вишів не фіксувалась кількість жінок і чоловіків серед професорсько-викладацького складу, наведені дані досить приблизні і не дають повного і точного уявлення про чисельність жінок-викладачок у вишах Києва. Але загальні тенденції ми можемо виявити.

У Вищому інституті народної освіти імені М.П. Драгоманова у 1921 р. з 220 науково-педагогічних працівників 45 складали жінки-викладачки, що, за підрахунками автора, становило 20 %¹⁰. У 1923/1924 навчальному році в Київському інституті народної освіти серед 147 науково-педагогічних працівників працювало 24 жінки, що складало 16 %.

79 % викладачок мали вік від 31 до 40 років. Старша серед жінок мала 43 роки, наймолодша — 27. Середній вік викладачок складав 35 років.

Усі жінки у дожовтневий період здобули вищу освіту. 18 з них були випускницями ВЖК, 3 — Київського університету, ще 3 викладачки закінчили Юрївський університет, Харківський жіночий медичний інститут і вищі Фребелівські курси¹¹.

У 1926 р. 2 викладачки (15,4 %) КІНО мали педагогічний стаж від 5 до 10 років. Переважна більшість викладачок (77 %) мала педагогічний стаж 11–15 років. 1 викладачка (7,7 %) мала 21 рік педагогічного стажу¹².

Більшість викладачок у 1920 році працювала асистентами, 2 жінки (В.В. Радзимовська і О.І. Дорошенко) обіймали посаду професора, завідувача кафедри, 1 з них (О.І. Дорошенко) стала деканом факультету.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1031. — Арк. 44.

⁶ Там само. — Спр. 1359. — Арк. 4.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 593. — Арк. 3.

⁸ Кузьменко М.М. Назв. праця. — С. 211–212.

⁹ Липинський В.В. Назв. праця. — С. 109.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 284. — Арк. 56–60.

¹¹ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф. Р-346. — Оп. 1. — Спр. 42а. — Арк. 1–14; ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 4.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 289. — Арк. 597–600.

Жінки-професори отримували заробітну плату за 17 і 16 розрядами тарифної сітки, асистенти — за 15–13 розрядами¹³.

Національне обличчя викладачок КІНО в 1923/1924 н. р. визначали представниці двох національностей — росіян і євреїв. З 24 викладачок — 21 (87,5 %) росіянка і 3 (12,5 %) єврейки. Навіть ті, про кого достеменно відомо, що вони були українками, як наприклад В. Радзимовська і О. Дорошенко, у звіті КІНО Наркомату освіти були записані як росіянки¹⁴.

Отже, викладачки КІНО отримали хорошу освіту та глибокі знання, перебували у найпродуктивнішому середньому віці та мали творчий потенціал, формувались як науковці і викладачі під керівництвом відомих професорів, набули досвіду роботи і кваліфікацію.

Викладачем дисципліни «Дошкільне виховання», а з 1927 р. і деканом факультету соціального виховання Київського ІНО працювала Ольга Іванівна Дорошенко¹⁵. Після закінчення Чернігівської жіночої гімназії навчалась на Московських жіночих курсах (1905), закінчила Вищі Фребелівські курси у Харкові (1914). Займалась проблемами розвитку суспільного дошкільного виховання. Ольга Дорошенко обґрунтувала принципи, форми, методи та прийоми виховання дітей дошкільного віку. Вона написала методичний посібник на допомогу вихователям «Дитячий садок» (1922) та низку статей: «Організація дитячого колективу в ранньому віці» (1923), «Вчитель та дошкільне виховання» (1924). Ольга Іванівна відстоювала ідеї гуманізації освіти, вільного виховання, взаємозв'язку гри та навчання, визнання цінності дитини, її права на розвиток, зростання у праці. Науковець розкрила сутність важливих аспектів виховання у дитячому садку (помешкання дитячого садка та його обладнання, порядок денний, праця, організація дитячих свят, навчання грамоті, чисел, зразки рухливих ігор, тексти пісень, віршів, казок тощо)¹⁶. Педагог брала безпосередню участь у відкритті великої кількості дитячих садків і різних типів дитячих закладів у Києві та на Київщині. Ольга Іванівна організувала курси для вихователів. Вона прикладала багато зусиль, щоб підняти рівень виховної роботи з дітьми дошкільного віку.

¹³ Там само. — Спр. 1026. — Арк. 135–137.

¹⁴ ДАК. — Ф. Р-346. — Оп. 1. — Спр. 42а. — Арк. 1–14.

¹⁵ Українська педагогіка в персоналіях : у 2-х кн. Кн. 2 : навч. посібник / За ред. О.В. Сухомлинської. — К. : Либідь, 2005. — 552 с. — С. 359.

¹⁶ Венгловська Олена. Розвиток ідеї суспільного дошкільного виховання в теоретико-практичній спадщині О. Дорошенко (20-ті роки ХХ-го століття) / Олена Венгловська // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. — 2012. — Випуск 2(43). — С. 186–187, 189.

Дитячу літературу викладала українська письменниця, літературний критик, громадська діячка Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська, згодом — жертва сталінського терору.

Українську мову та методику викладала Олена Борисівна Курило — видатний український мовознавець, діалектолог, автор підручників з української мови, творець української наукової термінології. Вона теж зазнала переслідувань.

Багато викладачів, які працювали в КІНО, згодом ставали відомими вченими. Валентина Василівна Радзимовська очолювала кафедру фізіології дитини і викладала дисципліну «Анатомія і фізіологія дитини». 1912 р. Валентина Радзимовська закінчила медичне відділення ВЖК у Києві. 1913 р. на відмінно склала екзамен на звання лікаря на медичному факультеті Київського університету св. Володимира. Їй, як здібній учениці, запропонували залишитися асистентом на кафедрі фізіологічної хімії університету св. Володимира для підготовки до професорського звання. 1916 р. Валентина Радзимовська була призначена старшим асистентом. Викладала також на Вищих жіночих педагогічних курсах (Фребелівський інститут). 1920 р. поєднувала працю у трьох установах — Київському Медичному Інституті, щойно створеному ВІНО, де очолювала кафедру фізіології дитини, з науководослідною діяльністю у Науково-педологічному інституті, пізніше стала дійсним членом дослідної кафедри педології. Була науковим секретарем Науково-педологічного інституту, секретарем об'єднаної президії ВІНО, секретарем факультету соціального виховання ВІНО.

У «Звіті» про свою роботу члена науководослідної кафедри педології Валентина Василівна описала здійснені нею впродовж 1922–1924 років дослідження фізичного стану дітей України. Метою її роботи було вивчення наслідків економічної кризи і голоду 1921–1922 років щодо росту і формування дитячого організму. Валентина Василівна зі своїми учнями, молодими лікарями, за розробленою нею методикою дослідили 6845 дітей і здійснили 27380 антропометричних вимірів¹⁷. За отриманими результатами у 1923 р. Валентина Радзимовська видала монографію «Діти часів революції. Фізичний розвиток дітей України»¹⁸. Про результати досліджень Валентина Василівна виступала з доповідями, зокрема «Стан фізичного розвитку дітей України на ґрунті власних досліджень» в педагогічній секції ВУАН (1923 р.), «Опір тканини молодого організму» на І з'їзді педологів та педіатрів у Москві (1923 р.)¹⁹,

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 463. — Арк. 46.

¹⁸ Радзимовська В.В. Діти часів революції. Фізичний розвиток дітей України. — Київ : Вид-во «Час», 1923.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 463. — Арк. 46.

опублікувала статтю «О сопротивляемости тканей молодого организма» у часописі «Журнал раннего детства»²⁰. Праця дуже цікава і важлива для всіх часів, оскільки демонструє залежність фізичного розвитку дітей від таких соціальних зрушень, як революція, війна, політичне протистояння. Валентина Радзимовська чи не першою довела негативний вплив великих соціальних зрушень на молоде покоління. Дослідниця прийшла висновку, що під час революції був порушений нормальний розвиток дітей. Вони мали меншу від норми вагу і недорозвинені окремі органи, що знижувало опір дитячого організму до несприятливих умов життя. Вона закликала до боротьби за зміцнення здоров'я виснаженого і ослабленого підростаючого покоління України. Завідувач науково-дослідної кафедри педології С. Ананьїн зазначав, що «Це перше на Україні велике антропометричне дослідження дітей, здійснене під час економічної кризи, <...> дає можливість підійти до вивчення питання про роль екзогенних чинників в природному ході розвитку дитини. <...> робота має високе наукове значення і є цінним внеском в сучасну педологічну літературу»²¹.

Згодом Валентина Радзимовська стала визначною вченою, професором, доктором медичних і фізіологічних наук, засновником української школи фізіологів і біохіміків, професором Київського медичного інституту і Київського інституту народної освіти, керівником відділів фізіології у науково-дослідних інститутах ВУАН. За звинуваченням у приналежності до СВУ і за перебування на стажуванні у Німеччині була заарештована органами НКВД і рік провела у в'язниці. Своєї вини не визнавала. Була звільнена, але зазнала переслідувань²².

Гігієну викладала доктор медицини Марія Яківна Безбока. Вищу освіту здобула на медичному факультеті Лозаннського університету. У Парижі закінчила Вільний коледж соціальних наук (College libre des sciences sociales). 1903 р. здала державні екзамени на звання лікаря у Харківському університеті. Працювала земським, дільничим, дитячим лікарем. Очолювала лікарський загін під час боротьби з епідеміями віспи, висипного і черевного тифу, холери.

1912 року Марія Безбока виступила з доповіддю на I Всеросійському з'їзді дитячих лікарів. Вона наголосувала на загрозливій смертності дітей у сільській місцевості, що у деяких губерніях Російської імперії досягала 40 %. Серед причин дитячої смертності вона виділяла відсутність

у населення знань про режим, правила вигодовування і догляду за дитиною, велику завантаженість земських лікарів, відсутність дитячих консультацій, молочних кухонь і дефіцит лікарів у селах²³. Марія Безбока пропонувала відкривати у селах постійні установи «Краплі молока» з лікарем-педіатром, який би організовував консультації для пропаганди і навчання матерів навичкам правильного догляду і вигодовування дітей. Також рекомендувала під час сезону польових робіт відкривати у селах дитячі ясла²⁴. Входила до групи дослідників, які в Імператорській Військово-медичній академії під керівництвом академіка І.П. Павлова вивчали проблему умовних рефлексів. Науковим керівником її дисертаційного дослідження на ступінь доктора медицини за темою «Матеріали до фізіології умовних рефлексів» був академік І.П. Павлов. Її наукові публікації у вітчизняних і зарубіжних виданнях були присвячені проблемам боротьби з епідеміями, дитячим хворобам, лікуванню рахіту, золотухи, гангрен, організації медичної допомоги селянам, робітникам рудників тощо. Повернувшись до Києва, завідувала лікарнею, лабораторією, працювала шкільно-санітарним лікарем²⁵. На кафедрі нормальної фізіології Київського медичного інституту обіймала посаду приват-доцента²⁶.

Викладачем математики була Клавдія Яківна Латишева, згодом — вчена у галузі математики, перша в Україні жінка, яка у 1936 р. захистила дисертацію на ступінь кандидата фізико-математичних наук, а у 1952 р. — доктора фізико-математичних наук, професор, очолювала кафедру диференціальних рівнянь Київського університету.

Ботаніку викладала Марія Никифорівна Мойсеєва, згодом — доктор біологічних наук. Креслення — Ольга Нілівна Нічкевич, згодом — геофізик, кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник відділу геохімії, член Вченої ради Інституту геологічних наук АН УРСР.

З 1918 р. асистентом на кафедрі астрономії Київського університету працювала випускниця Київських ВЖК Євгенія Всеволодівна Лаврентьєва, згодом — астроном і гравіметрист, кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник Полтавської гравіметричної обсерваторії АН.

²³ Микиртічан Г.Л. К 100-летию созывает первого всероссийского съезда педиатров / Галина Львовна Микиртічан // Вопросы современной педиатрии. — 2012. — Т. 11. — №. 2. — С. 201.

²⁴ Аржанов Н.П. Капля молока: сложная простота [Електронний ресурс] / Н.П. Аржанов // Провизор. — 2000. — Вып. 3. — Режим доступа : <http://www.provisor.com.ua/archive/2000/N3/arganov.php>

²⁵ ДАК. — Ф. Р-346. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 9–13.

²⁶ Там само. — Ф. Р-352. — Оп. 1. — Спр. 1091. — Арк. 1.

²⁰ ДАК. — Ф. Р-352. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 1.

²¹ ДАК. — Ф. Р-352. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 14.

²² Детальніше про неї див. Довжик А.І. Життєвий шлях викладача, вченого Валентини Василівни Радзимовської / Алла Довжик // Емінак: науковий щоквартальник. — 2016. — № 3(15). — Т. 3. — С. 98–108.

Марія Олексіївна Целле викладала ботаніку, згодом — фітопатолог, міколог, кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник УНДІ захисту рослин.

До науково-педагогічного складу КІНО входили Вирова Є.В. (викладач педагогіки), Гінзбург Є.І. (дитяча злочинність), Свиначська В.К. (географія), Барнова М.І. (метеорологія), Гунська О.А. (російська мова), Дудар Д.Д. (українська мова), Готтесман Є.Б. (дефективні діти), Дитрих Г.Л. (психіатрія), Ярошевич Ю.Г. (бібліотекознавство), Кобелева О.М. (математика). Геологію викладали Ожегова М.І. і Козловська Г.М.; хімію — Буцька О.М., Васюхнова М.М. і Домрачова К.І.; фізику — Лиходід Л.С., Плотнікова С.М., Рапота В.І. і Лосева М.Д.; ботаніку — Кох Г.Й., Носова Л.О. і Станевич Є.Т.; зоологію — Крамаренко Т.В., Магржиковська-Джолос К.В. і Щербина М.В.; фізичне виховання — Толмачевська К.О., Юркевич М.П. Найбільше жінок-викладачів було на дошкільному факультеті, серед них Бобровська Н.В., Томкевич Л.А. і Лавриненко-Мищенко М.Д. (методика ручної праці), Добровська Г.К. (музика і спів), Зиман С.Л. (ритміка), Іконнікова О.Я. (малювання і ліплення), Шульгіна-Іщук Н.Я. і Фін-Деразніна С.Б. (основи математичних знань), Лазаревська К.О. (іноземна мова), Лубенець Н.Д. (дошкільне виховання), Скороходько А.П. (гігієна). Багато жінок-викладачок працювало на факультеті соціального виховання, де здійснювалась підготовка педагогів дошкільного виховання і початкової освіти — традиційної для жінок сфери діяльності.

За підрахунками О. Розовик, у інститутах мистецького напрямку працювало приблизно 9 % жінок. У Київському художньому інституті з 79 осіб науково-педагогічного складу працювали 4 викладачки²⁷, що складало 5 %. Професор Софія Олександрівна Нелєпинська-Бойчук, видатний український гравер, засновниця школи сучасної української гравюри, відомий український майстер деревориту, очолювала майстерню ксилографії, була співорганізатором поліграфічного факультету. Викладала графічний рисунок, формально-технічний рисунок, літографію, цинкографію, дереворит. Виростила цілу плеяду учнів. Народилась 1885 р. у м. Лодзь (Польща) у сім'ї інженера шляхів сполучень. Софія Нелєпинська здобула мистецьку освіту європейського рівня. 1905 р. закінчила Санкт-Петербурзьку школу Товариства заохочення мистецтва. У 1906–1907 роках навчалась у Мюнхені в Художньо-промисловій школі В. Дебшіца і в Академії професора Гейднера. Продовжила навчання у тогочасній мистецькій столиці — Парижі. В Академії Рансона вона оволоділа формами художньої мови мистецтва

²⁷ Розовик О. Д. Назв. праця. — С. 190.

XX ст. У Парижі стала ученицею, послідовницею і дружиною українського художника Михайла Бойчука. Полька за національністю, під впливом свого вчителя і чоловіка, глибоко усвідомила весь трагізм історії і полюбила культуру, традиції і звичаї українського народу, вважала себе українкою²⁸. Одна з небагатьох у ХХІ викладала українською мовою. Разом з представниками школи Михайла Бойчука стала жертвою комуністичного терору проти української нації, 1937 р. була засуджена до смертної кари і розстріляна.

У 1927–1932 рр. «Загальну археологію» та «Археологію України» на педагогічному факультеті КХІ викладала історик Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. Після закінчення зі срібною медаллю Фундуклеївської Маріїнської жіночої гімназії 1905 р. вступила на історико-філологічне відділення приватних Вищих жіночих курсів А.В. Жекуліної. З утворенням 1907 р. державних ВЖК при університеті св. Володимира вона вступила туди на історико-філологічне відділення. На ВЖК розпочалась систематична науково-дослідна робота Наталії Полонської. Вона досліджувала архіви, вийшли друком її перші наукові статті, у 1909–1910 рр. працювала в археологічній експедиції у Білогородці під керівництвом В.В. Хвойки, виступала з доповідями на археологічних з'їздах.

Після закінчення ВЖК 1912 р. Наталії Дмитрівні запропонували місце асистента на кафедрі історії Росії та методики викладання історії. 1913 р. вона склала іспит у Державній комісії Київського університету, отримала диплом I ступеня і рекомендацію залишитися при університеті для подальшої науково-педагогічної праці²⁹. 1915 р. склала магістерський іспит, прочитала кілька пробних публічних лекцій, а наступного року стала однією з перших жінок, обраною приват-доцентом університету св. Володимира³⁰. У дореволюційний період Наталія Дмитрівна сформувалась як талановитий вчений, яскравий викладач, активний учасник багатьох наукових товариств.

1918 р. вона стала одним із ініціаторів заснування Археологічного інституту. Це був єдиний вищий навчальний заклад в Україні, який готував професійних археологів, бібліотекарів, архівістів та мистецтвознавців. Крім викладацької роботи, Наталія Дмитрівна працювала вченим секретарем інституту, завідувала канцелярією, зберігала

²⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Сп. 58310. — Арк. 6-зв.

²⁹ Моргунова І. Наталія Полонська-Василенко: період становлення / І. Моргунова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2009. — Вип. 98. — С. 29.

³⁰ Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973) : монографія / І.В. Верба ; НАН України ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К. [б.в.], 2000. — 340 с. — С. 42–59.

печатки, була секретарем на загальних зборах, іноді виконувала функції бухгалтера та планувала розклад занять. Крім того, викладала у різних вишах Києва — Київському університеті, Богословському інституті, Географічному інституті³¹.

Але з початком радянської реорганізації вищої школи їй відмовили у роботі в КІНО. Викладала історію на Тимчасових педагогічних курсах та у Київській трудовій школі № 56, була обрана її директором. Безоплатно продовжувала працювати в Археологічному інституті, намагаючись зберегти його. Коли її чоловіка, академіка М.П. Василенка, 1923 р. заарештували за підозрою у причетності до шпигунської підпільної організації «Центр дій», Наталію Дмитрівну, як дружину «ворога народу», звільнили з посади, вона залишилась без роботи і засобів до існування. Робота у КХІ стала для Наталії Полонської-Василенко відновленням її викладацької діяльності у виші. Але працювалось їй нелегко. Декілька раз їй влаштували перевірки на знання української мови³², а у 1930 р. керівництво інституту перевело курс археології з професорської ставки на асистентську. Це відбувалось у руслі оголошеної сталінським режимом чергової боротьби проти т. з. «буржуазної інтелігенції» і згорання «політики українізації». Використавши всі аргументи про важливість предмета, у 1932 р. Н.Д. Полонська-Василенко, ображена таким ставленням до неї та улюбленої справи, відмовилась від викладання у КХІ³³. У заяві до Методкомісії НКО УСРР вона просила не кваліфікувати її дії як шкідництво³⁴.

Згодом вона — доктор історичних наук, професор Київського державного університету, авторка майже 200 наукових праць з історії Запоріжжя та Південної України XVIII ст., дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка, академік Української Вільної академії наук.

У Київському музично-драматичному інституті ім. М.П. Лисенка 1927 р. працювали 73 викладачі, серед них було 7 жінок, що, за підрахунками автора, складало 9,6 %. 3 жінки викладали вокал, 1 — хореографію, 3 — гру на музичних інструментах³⁵.

Професором оперного класу і завідувачем кафедри сольного співу працювала заслужений діяч мистецтв України Олена Олександрівна Муравйова. Володарка чудового сопрано,

блискуча оперна співачка. Викладацьку роботу розпочала у 1906 р. у Музично-драматичній школі М.В. Лисенка, який високо цінував її професійні та організаторські здібності. Виховала плеяду видатних оперних співаків, серед яких З. Гайдай, І. Козловський, Л. Руденко, О. Бишевська. Досвідчений педагог-методист О. Муравйова акцентувала увагу на вирішальній ролі і відповідальності педагога за виховання оперного співака. Разом з колегами вона розробила план підготовки оперних співаків і виховала визначних вокалістів-педагогів.

Олена Яківна Цветкова, у минулому оперна співачка, впродовж 10 років очолювала оперний клас. Вона разом із чоловіком, професором В.О. Цветковим, відіграла помітну роль у започаткуванні і розвитку оперної студії інституту.

Олександра Миколаївна Шперлінг з 1913 року працювала професором Київської консерваторії КМДІ ім. М.В. Лисенка. Відома оперна співачка, володарка чудового голосу мецо-сопрано, з блиском виступала у Великому театрі у Москві, на оперних сценах у Парижі, Празі, Берліні, Києві. Більше 10 років вона керувала оперним класом, вистави якого стали помітним явищем в культурному житті Києва і України. Її вишкіл пройшли А. Мокренко, Д. Петриненко, Н. Ткаченко та багато майбутніх оперних зірок³⁶.

Професором КМДІ працювала видатна віртуозна скрипачка Олена Миколаївна Вонсовська-Буцька. Вона народилась у родині композитора і піаніста М.І. Вонсовського і з 9 років сама виступала в концертах. З відзнакою закінчила Московську консерваторію, виступала з концертами, викладала по класу скрипки. 1904 р. М.В. Лисенко запросив її приїхати до Києва працювати викладачем Київської музично-драматичної школи. Олена Миколаївна була його однодумцем і надійною опорою. Після смерті М.В. Лисенка її обрали директором музично-драматичної школи. Коли ж школу реорганізували в Музично-драматичний інститут імені Миколи Лисенка, працювала в ньому професором. Ректором інституту працював її син Анатолій Костянтинівич Буцький — непересічна і багатогранна мистецька особистість, композитор, піаніст, вчений, педагог, організатор. О.М. Вонсовська-Буцька була першою виконавицею скрипкових творів Миколи Лисенка. Вона стала однією із засновників новітньої української скрипкової гри, виховала кілька поколінь блискучих виконавців³⁷.

³¹ Верба І.В. Н.Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху / І.В. Верба // Український історичний журнал. — 1993. — № 7,8. — с. 74–75.

³² Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУ ІР). — Ф. 42. — Спр. 163. — Арк. 1.

³³ Центральний державний музей-архів літератури і мистецтва України. — Ф. 542. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 1–2.

³⁴ НБУ ІР. — Ф. 1. — Спр. 26341. — Арк. 1–2.

³⁵ Розовик О.Д. Назв. праця. — С. 190.

³⁶ Телішевський М.Р. Оперна студія як складова виховання співака-професіонала / М.Р. Телішевський // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : зб. наук. пр. / Наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. — Вип. 19. — Том. 1. — Рівне : ВДГУ, 2013. — 295 с. — С. 265.

³⁷ Таранченко О.Г. Музика у творчості життя. Анатолій Буцький — неординарна особистість, митець, вчений / Олена Таранченко // Науковий вісник Національної

У КМДІ імені Миколи Лисенка розпочала свою науково-педагогічну діяльність Елеонора Павлівна Скрипчинська, хоровий диригент, педагог, професор Київської консерваторії, заслужений діяч мистецтв. З дитинства росла обдарованою дитиною, чудово грала на фортепіано, знала кілька іноземних мов, мала неабиякі математичні здібності. Закінчила у Києві гімназію і вступила на фізико-математичний факультет університету. Водночас відвідувала лекції з літератури на Вищих жіночих курсах, а також продовжувала музичну освіту. Професори університету відзначали її аналітичний склад розуму, пророкували дівчині наукову кар'єру математика, а викладачі-філологи бачили її непересічним літературознавцем або письменницею. Але вона присвятила себе музиці. Музичну освіту здобула у Болеслава Яворського та Володимира Пухальського. З 1923 р. у КМДІ викладала дисципліни: виховання слухових навичок, граматики та поетики музичної мови, ладовий ритм, сольфеджіо, читання партитур, хоровий клас, хорове аранжування³⁸. Тут вона познайомилась із майбутнім чоловіком — Григорієм Верьовкою, з яким пліч-о-пліч пройшла 45-річний життєвий і творчий шлях, стала його музою, незамінним помічником і продовжувачем його справи.

З відновленням 1934 р. Київської консерваторії Елеонора Скрипчинська організувала диригентський факультет, деканом якого працювала, а також завідувала диригентсько-хоровою кафедрою. Брала участь у створенні Державного українського народного хору, працювала його хормейстером. Після смерті чоловіка у 1964 р. Елеонора Павлівна взяла на себе керівництво хором, створила музей-кімнату Григорія Верьовки, видала його музичну спадщину у 9 томах і книгу спогадів. Серед її учнів — відомі диригенти хорів, народні і заслужені артисти³⁹.

Семінар з художнього читання на драматичному факультеті КМДІ проводила заслужена артистка України, професор Марія Михайлівна Старицька⁴⁰, старша донька подружжя письменника, драматурга, громадського діяча Михайла Петровича Старицького та Софії Віталіївни Лисенко — сестри композитора Миколи Лисенка. Три сестри Старицькі — Марія, Людмила і Оксана — виховувались у особливій родинній атмосфері, де панувала творча і патріотична атмосфера, розмовляли українською мовою, не згадала пам'ять про славне минуле українського

народу, його побут, звичаї, постійно звучали теми національного відродження і народного просвітництва. Після закінчення приватної гімназії В.М. Ващенко-Захарченко М. Старицька навчалась на природничому факультеті Бестужевських курсів у Петербурзі, завершувала вищу освіту на ВЖК у Києві. Працювала актрисою у трупі Михайла Старицького. Потім навчалась акторському мистецтву у Москві, Петербурзі, де й почала самостійне акторське життя під псевдонімом «Яворська». Згодом переїхала до Києва і вступила до трупи Миколи Садовського, де грала на одній сцені з Марією Заньковецькою. Була різноплановою актрисою, чудово декламувала, танцювала, співала. З 1904 р. присвятила себе педагогічній праці у музично-драматичній школі Миколи Лисенка, де керувала драматичним відділом. Викладала сценічну майстерність і декламацію. Вишукувала талановиту молодь, запрошувала їх до школи, ставила з ними спектаклі. У 1920-их роках грала на сцені Першого українського державного драматичного театру. Зі створенням КМДІ Марія Михайлівна на драматичному відділенні вела український курс. Разом з колегами організувала «Лабораторію художнього слова». 1930 рік був стресовий для української інтелігенції, зокрема для родини Старицьких. Арешт Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської та її чоловіка за справою т. з. «Спілки визволення України», можливо, вкоротив віку Марії Михайлівни Старицькій, яка померла 20 грудня 1930 р.⁴¹

Спробуємо окреслити основні риси колективного портрету жінок — викладачок педагогічних і мистецьких вишів Києва у 1920-ті роки.

1. У 1920 роки серед жінок — викладачок ВНЗ переважну більшість складали представниці т. з. «старої школи», котрі отримали вищу освіту, наукові ступені і сформувались як науковці і педагоги у дорадянський період.

2. Викладачки педагогічних і мистецьких вишів були високоосвіченими педагогами. Середню освіту вони здобули у гімназіях (7 років навчання і 8-й рік — для отримання права бути домашньою наставницею), вищу — на ВЖК, у жіночих інститутах, консерваторії чи університетах, як вітчизняних, так і зарубіжних (ще 4–5 років навчання), склали кваліфікаційні екзамени в державних комісіях. Вони вільно володіли двома-трьома іноземними мовами, нерідко друкували іноземними мовами наукові статті у зарубіжних фахових виданнях. Дехто з них стажувався у зарубіжних університетах і дослідних установах.

3. Кількість жінок-викладачок у педагогічних і мистецьких вишах складала 5 % — 20 %.

музичної академії України імені П.І. Чайковського. — 2014. — Вип. 112. — С. 76.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 597. — Арк. 46.

³⁹ Димченко С. Елеонора Скрипчинська: життєва партитура диригента / Станіслав Димченко // Музика. — 2011. — № 1–2. — С. 10–13.

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 597. — Арк. 46.

⁴¹ Хорунжий Ю. Марія Старицька: господиня у школі Лисенка // Хорунжий Юрій. Шляхетні українки: Ессеї-парсуни / Юрій Хорунжий. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. — 208 с. — С. 71–90.

Найбільше їх працювало у КІНО — 16–20 %. Менше жінок було у КМДІ — 9,6 %, і КХІ — 5 %.

4. Жінки — викладачки вишів у 1920 роки різними шляхами долучались до наукової та викладацької діяльності. Викладачки т. з. «старої школи» у більшості випадків приходили на кафедру вишу за протекцією своїх педагогів. Професори пропонували своїм здібним студенткам місце асистента на кафедрі і підготовку до професорського звання.

Нерідко жінки будували кар'єру завдяки «сімейній співпраці». Вони ставали старанними помічницями і надійною опорою своїх чоловіків, разом досягали значного результату. І нерідко після смерті чоловіка жінка самостійно продовжувала спільну справу, досягнувши наукових, мистецьких і кар'єрних вершин.

Значна частина викладачок т. з. «старої школи» пройшла усі щаблі професійного становлення на шляху до ВНЗ. Здобувши освіту і склавши кваліфікаційні іспити, вони розпочинали свою працю з посади домашньої вчительки, виховательки дошкільного закладу, викладачки гімназії, лікарки, актриси, співачки чи музикантки. Досягнувши вершин майстерності, могли претендувати на посаду науково-педагогічного працівника ВЖК чи іншого вишу.

З середини 1920 років у ВНЗ зростає кількість молодих викладачок, які здобули вищу освіту в радянський час і були направлені на викладацьку роботу у ВНЗ і технікуми. Ще частина продовжила навчання в аспірантурі. Як правило, це були особи, яких направляли на навчання з підприємств і які мали виробничий стаж; члени КП(б)У, ЛКСМУ, робітники за походженням, члени профспілок з 5-річним виробничим стажем⁴².

5. У 1920-ті роки переважна більшість викладачок, щоб вижити в умовах голоду і розрухи, змушена була працювати у кількох ВНЗ або науково-дослідних кафедрах, інститутах та різних установах за сумісництвом.

6. Якщо на початку 1920-х років жінки переважно обіймали посади асистентів, то з другої половини 1920-х років завдяки професіоналізму вони досягли високих щаблів у ієрархії вищої школи, займаючи посади доцентів, професорів, завідувачів кафедр і деканів. Проте варто відзначити, що чим вищий щабель в ієрархії вищої школи, тим менший відсоток жінок його досягали, і серед керівників вишів жінок не було.

7. Жінки-викладачки у зазначений період зробили достойний внесок у розвиток вищої освіти, науки і культури. Вони проводили значну організаційну роботу, були активними співучасниками відкриття курсів підготовки вихователів дошкільних закладів, мистецьких шкіл, хорових колективів, дитячих театрів, нових факультетів, відділень,

⁴² Розовик О.Д. Назв. праця. — С. 191.

інститутів. Викладачки ВНЗ розробляли навчальні програми, курси лекцій і практичних занять. Вони здійснювали наукові дослідження, за результатами яких виступали на наукових конференціях, друкували статті у вітчизняних і зарубіжних фахових виданнях, захищали дисертації, видавали монографії, посібники, підручники. Жінки-викладачки підготували блискучу плеяду учнів.

8. Соціальне обличчя жінок — викладачок вишів Києва 1920-х років, як і усієї інтелігенції, було досить однорідним: більшість представниць — це вихідці з дворян, інтелігенції, службовців, буржуазних і дрібнобуржуазних верств. У звіті про діяльність ВІНО за 1922 р. зазначено, що «... все менше тих, хто вірить у повернення минулого <...> настрої професури можна назвати такими, що змирились і стали лояльними»⁴³. Цілком природно, що за своїми морально-політичними цінностями і світоглядом жінкам — викладачкам вишів було важко увійти до радянських реалій.

9. У 1920-ті роки переважна більшість науково-педагогічних працівників була позапартійною. Жінки-викладачки педагогічних і мистецьких ВНЗ не перебували у КП(б)У, її молодіжній організації ЛКСМУ чи то в інших політичних партіях⁴⁴. Але всі викладачки були членами профспілкової організації працівників освіти «Робос». Таке тотальне членство пояснюється тим, що профспілкова організація діяла під контролем влади, яка з притаманною їй рішучістю зобов'язала вступити в профспілку усіх, хто мав відношення до навчання⁴⁵.

Узагальнюючи все вищесказане, зауважимо, що протягом 1920-х років в УСРР тривав процес формування корпусу жінок — викладачів ВНЗ, започаткований ще на початку ХХ ст. Незважаючи на гарантовану радянською владою рівність прав жінок і чоловіків, зокрема й на здобуття вищої освіти і заняття науково-педагогічною діяльністю, а також помітне збільшення кількості жінок серед студентства у 1920-ті роки, ми не спостерігаємо значного кількісного зростання жінок-викладачів.

Хоча жінки складали невеликий відсоток від загальної кількості науково-педагогічної інтелігенції Києва, вони розкрили свої високі потенційні можливості не тільки щодо оволодіння глибинами вищої освіти, а й зробили помітний вклад у розвиток різних галузей науки і мистецтва, передавали свої знання і досвід молодому поколінню у процесі підготовки педагогічних і мистецьких кадрів.

⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 107.

⁴⁴ ДАК. — Ф. Р-352. — Оп. 1. — Спр. 1091. — Арк. 10; Ф. — Р-346. — Оп. 1. — Спр. 42а. — Арк. 1–14.

⁴⁵ Проценко В.В. Діяльність освітянської профспілки у вищій школі в УСРР у 1920-х рр. / В.В. Проценко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2016. Вип. 45. — Т. 1. — С. 248.

ДЖЕРЕЛА

1. Аржанов Н.П. Капля молока: сложная простота [Электронный ресурс] / Н.П. Аржанов // Провизор. — 2000. — Вып. 3. — Режим доступа : <http://www.provisor.com.ua/archive/2000/N3/arganov.php>
2. Венгловська Олена. Розвиток ідеї суспільного дошкільного виховання в теоретико-практичній спадщині О. Дорошенка (20-ті роки ХХ-го століття) / Олена Венгловська // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. — 2012. — Випуск 2(43) — С. 185–191.
3. Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973) : монографія / І.В. Верба ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К. : [б.в.], 2000. — 340 с.
4. Верба І.В. Н.Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху / І.В. Верба // Український історичний журнал. — 1993. — № 7, 8. — С. 70–84.
5. Вища школа Української РСР за 50 років: у 2-х ч. Ч. 1 (1917–1945) / відп. ред. В.І. Пітов. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1967. — 396 с.
6. Державний архів м. Києва. — Ф. Р-346. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 9–13; Спр. 42а. — Арк. 1–14; Ф. Р-352. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 1, 14; Спр. 1091. — Арк. 1, 10.
7. Димченко С. Елеонора Скрипчинська: життєва партитура диригента / Станіслав Димченко // Музика. — 2011. — № 1–2. — С. 10–13.
8. Довжик А.І. Життєвий шлях викладача, вченого Валентини Василівни Радзимовської / Алла Іванівна Довжик // Емінак : науковий щоквартальник. — 2016. — № 3(15). — Т. 3. — С. 98–108.
9. Женщины Страны Советов [Текст] : краткий исторический очерк / Зав. ред. А.И. Котеленец. — М. : Политиздат, 1977. — 240 с.
10. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX — начале XX века : монография / А.Е. Иванов. — М. : Институт истории СССР Академии наук СРСР. — 1991. — 392 с.
11. Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: Повсякденне життя / Відповідальний редактор В.М. Даниленко. — Харків : Раритети України, 2010. — 386 с.
12. Кримінальна справа Нелепінської-Бойчук С.О. // Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 58310. — Арк. 6-зв.
13. Кузьменко Михайло Миколайович. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень [Текст] / М.М. Кузьменко; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. — Донецьк : Норд-Прес, 2004. — 456 с.
14. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки : монографія / В.В. Липинський. — Донецьк : РВА ДонДТУ, 2000. — 247 с.
15. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985) / За ред. В.І. Лігового. — К. : Либідь, 1992. — 196 с.
16. Микиртічан Г.Л. К 100-летию созыва первого всероссийского съезда педиатров / Галина Львовна Микиртічан // Вопросы современной педиатрии. — 2012. — №. 2. — Т. 11.
17. Моргунова І. Наталя Полонська-Василенко: період становлення / І. Моргунова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2009. — Вип. 98.
18. Научные кадры СССР: динамика и структура / Под ред. С.А. Кутеля. — М. : Мисль, 1991. — 284 с.
19. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису. — Ф. 1. — Спр. 26341. — Арк. 1–2; Ф. 42. — Спр. 163. — Арк. 1.
20. Проценко В.В. Діяльність освітянської профспілки у вищій школі в УСРР у 1920-х рр. / В.В. Проценко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2016. — Вип. 45. — Т. 1. — С. 247–252.
21. Радзимовська В.В. Діти часів революції. Фізичний розвиток дітей України. — Київ : Вид-во «Час», 1923.
22. Розовик О.Д. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки) : [монографія] / Олеся Дмитрівна Розовик. — Вінниця : Нілан, 2014. — 453 с.
23. Стрижак Є.М. Червона професура — радянська альтернатива «старій інтелігенції» : [Текст] / Є.М. Стрижак. — Черкаси : Черкаський ЦНТІ, 2007. — 40 с.
24. Таранченко О.Г. Музика у творчості життя. Анатолій Буцький — неординарна особистість, митець, вчений / Олена Таранченко // Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. — 2014. — Вип. 112.
25. Телішевський М.Р. Оперна студія як складова виховання співака-професіонала / М.Р. Телішевський // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : зб. наук. пр. / Наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. — Вип. 19. — Том. 1. — Рівне : ВДГУ, 2013. — 295 с.

26. Українська педагогіка в персоналіях: у 2-х кн. Кн. 2: навч. посібник / за ред. О.В. Сухомлинської. — К.: Либідь, 2005. — 552 с.
27. Хорунжий Ю. Марія Старицька: господиня у школі Лисенка // Юрій Хорунжий. Шляхетні українки: Ессеї-парсуни / Юрій Хорунжий. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. — 208 с. — С. 71–90.
28. Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 284. — Арк. 56–60; Спр. 463. — Арк. 46; Спр. 1031. — Арк. 44; Спр. 1077. — Арк. 4, 107; Оп. 4. — Спр. 593. — Арк. 3; Спр. 597. — Арк. 46; Оп. 5. — Спр. 289. — Арк. 597–600; Спр. 1026. — Арк. 135–137.
29. Центральний державний музей-архів літератури і мистецтва України. — Ф. 542. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 1–2.

REFERENCES

1. Arzhanov, N. P. (2000). Kaplia moloka: slozhnaia prostota. *Provizor*, Vyp. 3 (in Russian). <http://www.provisor.com.ua/archive/2000/N3/arganov.php>
2. Venhlovska, Olena. (2012). Rozvytok idei suspilnoho doshkilnoho vykhovannia v teoretyko-praktychnii spadshchyni O. Doroshenko (20-ti roky XX-ho stolittia). *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly*, Vypusk 43, 185–191 (in Ukrainian).
3. Verba, I. V. (2000). Zhyttia i tvorchist N. D. Polonskoi-Vasylenko (1884–1973). Kyiv, 340 p. (in Ukrainian).
4. Verba, I. V. (1993). N. D. Polonska-Vasylenko: storinky zhyttievoho ta tvorchoho shliakhu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 7–8, 70–84 (in Ukrainian).
5. Pitov, V. I. (in edit.). (1967). Vyshcha shkola Ukrainkoi RSR za 50 rokov. U 2 ch. Ch. 1 (1917–1945). Kyiv, Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu, 396 p. (in Ukrainian).
6. Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva. F. R-346, Op. 1, Spr. 30, ark. 9–13; Spr. 42a, ark. 1–14; F. R-352, Op. 1, Spr. 54, Ark. 1, 14; Spr. 1091, Ark. 1, 10 (in Ukrainian).
7. Dymchenko, Stanislav. (2011). Eleonora Skrypchynska: zhyttieva partytura dyryhenta. *Muzyka*, 1–2, 10–13 (in Ukrainian).
8. Dovzhyk, A. I. (2016). Zhyttievyy shliakh vykladacha, vchenoho Valentyny Vasylivny Radzymovskoi. *Eminak*, 3 (15), T. 3, 98–108 (in Ukrainian).
9. Kotelenets A. I. (In edit.) (1977). Zhenshchiny Strany Sovetov. Kratkii istoricheskii ocherk. Moskva, Politizdat, 240 p. (in Russian).
10. Ivanov, A. E. (1991). Vysshiaia shkola Rossii v kontse XIX — nachale XX veka. Moskva, 392 p. (in Russian).
11. Koliastruk, O. A., Danylenko V. M. (In edit.). (2010). Intelihentsiia USRR u 1920-ti roky: Povsiakdenne zhyttia. Kharkiv, Raryety Ukrainy, 386 p. (in Ukrainian).
12. Kryminalna sprava Nelepinskoi-Boichuk S. O. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, F. 263, Op. 1, Spr. 58310, Ark. 6-zv. (in Ukrainian).
13. Kuzmenko, M. M. (2004). Naukovo-pedahohichna intelihentsiia v USRR 20–30-kh rokiv: sotsialno-profesiinyi status ta osvitiio-kulturnyi riven. Donetsk, Nord-Pres, 456 p. (in Ukrainian).
14. Lypynskiy, V. V. (2000). Stanovlennia i rozvytok novoi systemy osvity v USRR u 20-i roky. Donetsk, RVA DonDTU, 247 p. (in Ukrainian).
15. Maiboroda, V. K., Lihovyi, V. I. (In edit.). (1992). Vyshcha pedahohichna osvita v Ukraini: istoriia, dosvid, uroky (1917–1985). Kyiv, Lybid, 196 p. (in Ukrainian).
16. Mikirtichan, G. L. (2012). K 100-letiiu sozyva pervogo vserossiiskogo siezda pediatrov. *Voprosy sovremennoi pediatrii*, 2 T. 11 (in Russian).
17. Morhunova, I. (2009). Natalia Polonska-Vasylenko: period stanovlennia. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, Vyp. 98. (in Ukrainian).
18. Kugelia, S. A. (In edit.). (1991). Nauchnyie kadry SSSR: dinamika i struktura. Moskva, Mysl, 284 p. (in Russian).
19. Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. Instytut rukopysu. F. 1, Spr. 26341, Ark. 1-2; F. 42, Spr. 163, Ark. 1 (in Ukrainian).
20. Protsenko, V. V. (2016). Diialnist osvitiianskoi profspilky u vyshchii shkoli v USRR u 1920-kh rr. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, Vyp. 45, T. 1, pp. 247–252 (in Ukrainian).
21. Radzymovska, V. V. (1923). Dity chasiv revoliutsii. Fizychnyi rozvytok ditei Ukrainy. Kyiv, Vydavnytstvo «Chas» (in Ukrainian).
22. Rozovyk, O. D. (2014). Zhinky v hromadsko-politychnomu ta sotsialno-kulturnomu zhytti USRR (1920-ti roky). Vinnytsya, Nilan, 453 p. (in Ukrainian).

23. Stryzhak, Ye. M. (2007). Chervona profesura — radianska alternatyva «starii intelihentsii». Cherkasy, Cherkaskyi TsNTI, 40 p. (in Ukrainian).
24. Taranchenko, O. H. (2014). Muzyka u tvorchoosti zhyttia. Anatolii Butskiy — neordynarna osobystist, mytets, vchenyi. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy imeni P. I. Chaikovskoho*, Vyp. 112 (in Ukrainian).
25. Telishevskiy, M. R. (2013). Opera studiiia yak skladova vykhovannia spivaka-profesionala. *Ukrayinska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku: zb. nauk. pr.: nauk. zap. Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*, Vyp. 19, Tom. 1. Rivne, VDHU, 295 p. (in Ukrainian).
26. Sukhomlynska, O. V. (in edit.). (2005). *Ukrayinska pedahohika v personaliiakh: u 2 kn. Kn. 2*. Kyiv, Lybid, 552 p. (in Ukrainian).
27. Khorunzhyi, Yurii. (2004). Mariia Starytska: hospodynia u shkoli Lysenka. Khorunzhyi Yurii. *Shliakhetni ukrainky: Essei-parsuny*. Kyiv, Vydavnytstvo imeni Oleny Telihiy, pp. 71–90 (in Ukrainian).
28. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady Ukrainy. F. 166, Op. 2, Spr. 284, Ark. 56–60; Spr. 463, Ark. 46; Spr. 1031, Ark. 44; Spr. 1077, Ark. 4, 107; Op. 4, Spr. 593, Ark. 3; Spr. 597, Ark. 46; Op. 5, Spr. 289, Ark. 597–600; Spr. 1026, Ark. 135–137 (in Ukrainian).
30. Tsentralnyi derzhavnyi muzei-arkhiv literatury i mystetstva Ukrainy. F. 542, Op. 1, Spr. 101, Ark. 1–2. (in Ukrainian).

Alla Dovzhyk

WOMEN PROFESSORS IN PEDAGOGICAL AND ART HIGHER KYIV EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS IN 1920S

The article investigates the process of development of women professors' campus in pedagogical and art higher educational establishments in Kyiv. The author observes the process of reorganization of the University of Kyiv and the formation of the Kyiv Institute of Public Education, Kyiv Art Institute and Kyiv Lysenko Music and Drama Institute. The article reviews the number of professors in higher education, their education, scientific and pedagogical activity, middle age, pedagogical experience, nationality, social origin, party membership. Particular attention is paid to the extraordinary personalities of the women-professors of Kyiv universities.

Based on the involvement of archival documents and historiographic records of scientists, the author depicts the biographies of teachers and their contribution to the development of higher education, science and art. The author reveals the main features of the collective portrait of women-professors of pedagogical and artistic colleges of Kyiv of the mentioned period.

Key words: *women professors' campus in higher educational establishments, Kyiv Institute of Public Education, Kiev Art Institute, Kyiv Lysenko Music and Drama Institute.*

Дата надходження до редакції: 2.11.2017.

Ольга Байталюк

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ОРГАНІВ НА ШЕПЕТІВЩИНІ У 1920–1930-х РОКАХ

У статті досліджено діяльність Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури та мистецтва за межами Київської округи, зокрема на Шепетівщині, та співпраця інспектури з Всеукраїнським археологічним комітетом. Простежено роботу пам'яtkоохоронних органів, спрямовану на порятунок пам'яток від остаточного руйнування.

Ключові слова: Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури та мистецтва, Всеукраїнський археологічний комітет, охорона пам'яток, пам'ятка архітектури, монастир, кляштор, будинок примусово-супільних робіт.

У середині 1920-х рр. проблема охорони культових та світських пам'яток гостро постала передвітчизняними пам'яtkоохоронцями. Колишні замки та палаци розбиралися на цеглу. Церкви, костели, синагоги, монастирі передавалися державним установам і використовувались за будь-яким призначенням, окрім основного.

В умовах браку людських та фінансових ресурсів пам'яtkоохоронці докладали всіх зусиль для збереження пам'яток культури та мистецтва, незважаючи на територіальні межі. Водночас намагання місцевих органів влади використовувати пам'ятки архітектури не за основним призначенням, перетворення їх на пенітенціарні установи, використання частин історичних пам'яток культури для отримання будівельних матеріалів ускладнювало роботу пам'яtkоохоронців.

Метою статті є дослідження діяльності Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури та мистецтва (далі — ККЮПК) по збереженню культурної спадщини за межами Київщини, а саме у Шепетівській округі Волинської губернії.

Серед вітчизняних науковців проблемою збереження пам'яток культури та мистецтва займалась низка дослідників. Зокрема, у збірнику методичних матеріалів «Охорона використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР» під редакцією академіка П.Т. Тронька обґрунтовується діяльність ККЮПК за межами Київської губернії¹. Олексій Нестуля у монографії «Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1. 1917 р. — середина 1920-х років» розкриває основні заходи пам'яtkоохоронних органів по збереженню культових споруд². Олександр Бонь у статті

«Внесок академіка Олекси Новицького в дослідження та збереження замку князів Острозьких у Старокостянтиніві» зображує роль Володимира Івановича Кочубея у дослідженні та збереженні замку князів Острозьких у Старокостянтиніві³. Проблеми співпраці ККЮПК та ВАКУ розкриває у статті «Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х — першій половині 1930-х років» А. Пудовкіна⁴.

27 лютого 1926 року президія Укрнауки затвердила за Київською крайовою інспектурою догляд пам'яток 16 округ, зокрема Чернігівської, Конотопської, Новгород-Сіверської, Ніжинської, Київської, Білоцерківської, Коростенської, Житомирської, Шепетівської та ін.⁵

Серед них важливе значення мала пам'яtkоохоронна робота у Шепетівській округі, яка містила велику кількість пам'яток архітектури та мистецтва XVI–XVIII століть, що потребували негайної охорони та реставрації.

У липні 1926 р. Управління науковими установами НКО УСРР (Укрнаука) звернулось до крайових інспекторів з циркуляром, що зобов'язував їх терміново надіслати до Наркомату освіти республіки орієнтовні списки пам'яток культури республіканського та місцевого значення⁶.

Комітетом по охороні пам'яток культури при НКО УСРР на території Шепетівської округи були зареєстровані наступні пам'ятки та визначені

³ Бонь О.І. Внесок академіка Олекси Новицького в дослідження та збереження замку князів Острозьких у Старокостянтиніві // Краєзнавство. — 1999. — № 1–4. — С. 39–41.

⁴ Пудовкіна А. Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х — першій половині 1930-х років // Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яtkознавства. — 2010. — Вип. 10 (13). — С. 128.

⁵ Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів). Ч. 1. / під ред. П.Т. Тронька. — С. 105.

⁶ Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч.1. 1917 р. — С. 172–173.

¹ Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів). Ч. 1 / під ред. П.Т. Тронька. — К. — 1989280 с.

² Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч.1. 1917 р. — середина 1920-х років. — К. — 1995. — 280 с.

необхідні заходи щодо їх охорони (табл. 1). (Список пам'яток культури по Шепетівській окрузі, що зареєстровані комітетом по охороні пам'яток культури при НКО УСРР, який зберігається у Державному архіві Київської області не датовано, але можна припустити, що його було укладено наприкінці 1926 р. — першій половині 1927 року. — О.Б.).

Одним з перших завдань, яке постало вже за кілька місяців після передачі до відання ККІОПК Шепетівщини, став захист Бернардинського кляштору (монастиря) у м. Заславі (нині місто Ізяслав Хмельницької області).

Монастир Бернардинів було засновано на початку XVII ст., тут під керівництвом Джакопо Мадлені 1610 р. завершено зведення мурованих укріплень⁷. При монастирі існувала бібліотека давніх хронік, літописів, майже повне зібрання сеймових щоденників⁸.

⁷ Александрович В.С. Архітектура та містобудування / Історія української культури. У п'яти томах. Том 2 (Українська культура XIII — першої половини XVII століть). — Київ : Наукова думка, 2001. — С. 540–552.

⁸ Енциклопедія історії України. Т. 3: Е-Й / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2005. — 672 с.

Бернардинський кляштор існував до 1921 року. З перших років радянської влади ченців розігнали, майно розграбували, а у святині влаштували в'язницю.

У листопаді 1926 р. до м. Заслава прибув крайовий інспектор ККІОПК Ф.Л. Ернст. У присутності начальника адміністративного відділу Шепетівської округи Блохіна та начальника БУПРу (Будинок примусово-суспільних робіт) Дяченка Федір Людвігович оглянув будівлі колишнього Бернардинського кляштору. У своєму акті Ф.Л. Ернст зазначав, що весь комплекс Бернардинського монастиря як пам'ятку республіканського значення було взято під спеціальну охорону НКО УСРР. Підставою для такого рішення стали акти, складені членом президії ВУАК Д.М. Щербаківським та інспектором ККІОПК Ф.Л. Ернстом. Вони, як впливає з архівних документів, відвідували кляштор раніше, а саме — у серпні та жовтні 1926 р.⁹

⁹ ДАКО. — РФ. 212. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1.

Таблиця 1

Список пам'яток культури по Шепетівській окрузі, що зареєстровані комітетом по охороні пам'яток культури при НКО УСРР¹⁰

№	Назва пам'ятки	Місце знаходження	Характеристика пам'ятки	Потрібні заходи щодо охорони
1.	Колишній Бернардинський кляштор	Заслав	Початок XVII ст., ренесанс, бароко	Ремонт, особливий догляд та дослідження
2.	Палац колишніх князів Сангушко / тепер казарми/	Заслав	Початок XVIII ст., бароко	Поточний ремонт, догляд
3.	Синагога	Заслав	XVI ст., готичний та барочний стилі	Ремонт та догляд
4.	Фарний костел	Заслав	XVI ст., готика	Догляд
5.	Ринок	Заслав	XVIII ст., бароко	Догляд
6.	Місіонерський костел	Заслав	XVIII ст., бароко	Ремонт та догляд
7.	Колишній маєток князів Сангушко /нині лікарня/	Славута	XVIII–XIX ст., рештки палацу	Консервація та дослідження
8.	Замок з Троїцькою церквою	Старокостянтинів	Збудований князем К. Острозьким в 1561–71 рр., ренесанс	Консервація та дослідження, догляд
9.	Маєток колишніх князів Потоцьких	Антонів		Дослідження та догляд
10.	Церква	Полоне	Старовинна українська дерев'яна архітектура XVIII ст.	Поточний ремонт та догляд
11.	Костел	Старокостянтинів	XVIII ст.	Поточний ремонт та догляд
12.	Церква Успіння	Старокостянтинів	Побудована до 1590 р. Фундамент князів Острозьких	Поточний ремонт та догляд
13.	Собор	Старокостянтинів	1570 р., готика	Капітальний ремонт та догляд
14.	Церква	Базалія	XVIII ст., дерев'яна українська архітектура	Поточний ремонт та догляд

¹⁰ Державний архів Київської області (ДАКО). — РФ. 212. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 28.

Через зміну цільового використання будівлі у випадку потреби внести будь-які зміни у перепланування приміщень монастиря адміністрація БУПРу мала заздалегідь отримати згоду ККЮПК¹¹.

У зв'язку з тим, що основною метою діяльності БУПРу було утримання ув'язнених, велика кількість вікон замурувалась і таким чином значною мірою було зіпсовано зовнішній вигляд фасадів монастиря (головний, надвірний та фасади внутрішніх дворів). Особливих негативних змін зазнав головний фасад кляштору, який вважався одним із найкращих в Україні.

Наприкінці листопада 1926 року Ф. Ернст надіслав листа до Укрнауки, в якому повідомив про ситуацію, що склалась навколо монастиря Бернардинів. Систематична руйнація та перебудова пам'ятки, безпідставне вирубування дерев, відверто неухажливе ставлення до будівлі як до пам'ятника культури ставило під загрозу збереження Бернардинського монастиря як архітектурної пам'ятки. У цьому листі (до якого додавались копії обстеження монастиря) Ф. Ернст запропонував передати всю територію комплексу до справ Наркомпросу¹².

Зусилля Ф.Л. Ернста не давали необхідних результатів. Перебудова монастиря під потреби пенітенціарної установи продовжувалась. Уже за рік після описаних подій керівництво БУПРу почало клопотання щодо передачі під їхнє відомство нових приміщень Бернардинського кляштору. Наприкінці 1927 р. співробітники Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури висловили категоричний протест щодо передачі БУПРу додаткових будівель¹³. До цих протестів приєднався Всеукраїнський археологічний комітет (далі — ВУАК). У своєму листі до Шепетівського виконавчого комітету голова ВУАКу академік О.П. Новицький заперечував передачу монастирських приміщень БУПРу¹⁴.

Попри невдачі, пам'яткоохоронні органи не полишили спроби перетворити Бернардинський монастир на установу культури. На початку 1931 р. до справи по збереженню монастиря долучився Народний комісаріат освіти. Посилаючись на Положення про охорону пам'яток культури і природи, затвердженого ВУЦВК та РНК 10 червня 1926 р.¹⁵, НКО УСРР звернувся до Заславського РВК з повідомленням про небезпеку руйнування пам'яток культури на Шепетівщині (зокрема монастиря Бернардинів). Для того, щоб врятувати пам'ятку архітектури та використовувати її з науково-

дослідною метою, НКО просив вжити ряд заходів та запропонував передати Бернардинський монастир громаді для заснування на його території музею міста Заслав, який мав би стати осередком культури всієї Заславщини¹⁶. Але ані активна робота ККЮПК, ані втручання інших пам'яткоохоронних органів не змогли врятувати монастир від остаточного перетворення на в'язницю.

Наступним серед пам'яток культури на Шепетівщині, що потребував охорони, був замок князів Острозьких — комплекс споруд XIV–XIX ст. У брошурі «Державний історично-культурний заповідник у м. Старокостянтинові. Провідник» зазначалось: «...Замок досить гарно зберігся і разом із своїми прибудовами, особливо баштою, такою характеристичною для стилю всіх архітектурних споруд Костянтина Острозького, — являє цікавий будівельний ансамбль і, як пам'ятка культури, має виняткове значення...»¹⁷.

19 грудня 1926 року Ф. Ернст отримав поштову листівку (відправник невідомий. — О.Б.), у якій повідомлялось, що у м. Старокостянтинові Шепетівської округи біля колишнього пивоварного заводу поблизу річки Ікопоті розбиралися мури замку князів Острозьких¹⁸. Невідомий автор (можна припустити, що цим автором був уповноважений ВУАКом на Шепетівщині В.І. Кочубей. — О.Б.) наполегливо просив ККЮПК вжити заходів по охороні цієї пам'ятки. У своїй статті «Внесок академіка Олекси Новицького в дослідження та збереження замку князів Острозьких у Старокостянтинові» О. Бонь зазначає, що Володимир Іванович Кочубей був одним із фундаторів Шепетівського наукового товариства при ВУАН. Зорганізувавши роботу інспекторів в районах округу, він вчасно отримав інформацію про початок руйнування пам'ятки¹⁹. Тому таке припущення є цілком доцільним.

Уже за два тижні, а саме 4 січня 1927 р., Федір Ернст направив листа до Шепетівського окривконкому з проханням вжити заходів щодо припинення таких дій²⁰. У лютому Ф. Ернст отримав відповідь від окружного виконавчого комітету. У листі повідомлялось, що мур навколо замку Острозьких у м. Старокостянтинові не було розібрано, а «...розібрано тільки помешкання колишнього пивоварного заводу, яке роз-

¹¹ Там само. — Арк. 3.

¹² ДАКО. — РФ. 212. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 7.

¹³ Там само. — Арк. 42.

¹⁴ Там само. — Арк. 43.

¹⁵ Там само. — Арк. 3.

¹⁶ ДАКО. — РФ. 212. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 51.

¹⁷ Кочубей В. Державний історично-культурний заповідник у м. Старокостянтинові // Державний історично-культурний заповідник у м. Старокостянтинові: провідник. — К.: Рух. — 1933. — С. 7.

¹⁸ ДАКО. — РФ. 212. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 11.

¹⁹ Бонь О.І. Внесок академіка Олекси Новицького в дослідження та збереження замку князів Острозьких у Старокостянтинові // Краєзнавство. — 1999. — № 1–4. — С. 40.

²⁰ ДАКО. — РФ. 212. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 11.

руйновано та розбито громом, з тієї причини, що для відбудови не було грошей, а матеріал розкрадався»²¹.

Окрім Київської крайової інспектури, станом збереження замку Острозьких були занепокоєні й інші пам'яткоохоронні інституції. Зокрема, адміністрація Шепетівського округового краєзнавчого музею у своєму листі до Всеукраїнського археологічного комітету зазначала, що станом на 23 січня 1927 р. було вжито ряд наступних заходів по збереженню пам'ятки, а саме: було заявлено протест щодо руйнування до Старокостянтинівського райвиконкому; доручено Старокостянтинівському районному уповноваженому Всеукраїнського археологічного комітету по охороні пам'яток культури Войтулевичу взяти зазначені мури під охорону ВУАК, про що було складено акт; і нарешті, питання про охорону залишків колишнього замку й тверду заборону продовжувати руйнування було поставлено перед президією окрвиконкому²². Як наслідок — руйнацію замку тимчасово було припинено.

У березні 1929 року посаду уповноваженого ВУАК по Шепетівській окрузі обіймав Володимир Іванович Кочубей, який продовжив роботу по захисту замку князів Острозьких. Ним у присутності представника РВК Короля було складено акт, де зафіксовано, що за час з 3 лютого до 16 березня мурована стіна, що тягнеться поміж замком і містом частково зруйнована, замкова башта біля цієї стіни розібрана — залишилась тільки одна стіна, яку в момент складання акту продовжили руйнувати робітники. В. Кочубей вимагав притягти винних до відповідальності та попередити райвиконкоми про неприпустимість руйнування пам'яток²³. Але його зусиль було недостатньо. До дій В. Кочубея приєднався учений секретар ВУАКу М. Рудинський, який звернувся до КЮПК з проханням вжити негайних заходів для припинення зазначених руйнувань²⁴.

Попри всі зусилля пам'яткоохоронних органів і систематичну інформацію про руйнування пам'яток культури, місцевий окрвиконком продовжував надсилати до ККЮПК інформацію про те, що будь-яке пошкодження пам'яток було припинено.

11 квітня 1927 р. адміністрація ККЮПК надсилає на Шепетівщину два листи. У першому, вкотре адресованому Шепетівському окрвиконкому, зазначалось, що згідно з відомостями ККЮПК місцевий комгосп систематично руйнував мури та підземні ходи замку, незважаючи на те, що представник ВУАКу В.І. Кочубей взяв

замок князів Острозьких під охорону. У листі підкреслювалась видатна історична цінність замку, що знаходилася на обліку як пам'ятка Республіканського значення. Інспектура просила окрвиконком вжити заходів по припиненню руйнування, а про наслідки — повідомити²⁵.

Другого листа було адресовано Шепетівській окружній прокуратурі. ККЮПК повідомляла про те, що за відомостями Укрнауки НКО УСРР та ККЮПК в м. Старокостянтиніві місцевий комгосп руйнував мури й підземні ходи колишнього замку, незважаючи на те, що його було взято під охорону. Посилаючись на параграф 12 розділу III Положення ВУЦВК та РНК УСРР Про охорону пам'яток культури і природи, затвердженого ВУЦВК та РНК 16 червня 26 р., відповідно до якого будь-яка переробка чи руйнація пам'яток мистецтва й старовини без попереднього дозволу органів наркомосу рішуче заборонялася, інспектура просила вжити термінових заходів по притягненню винних у зазначених руйнуваннях до відповідальності²⁶.

Відповідь з прокуратури прийшла за півтора тижні. Представники прокуратури звернулися безпосередньо до завідуючого Старокостянтинівським райміськгоспом з наказом негайно припинити руйнування пам'ятки та повідомити про виконання²⁷. Замість того щоб взяти на себе відповідальність за руйнування пам'ятки та забезпечити її збереження та ремонт, Старокостянтинівський райвиконком передав замок до міської ради м. Старокостянтинів та запропонував охороняти його та не допускати руйнацій, а у разі виявлення винних і притягувати їх до відповідальності²⁸.

У випадку із замком колишніх князів Острозьких пам'яткоохоронцям вдалося відстояти пам'ятку. 15 січня 1929 р. було прийнято постанову РНК УСРР «Про оголошення замку колишніх князів Острозьких у м. Старокостянтинів Державним історично-культурним заповідником». У постанові зазначалось, що зважаючи на історично-культурне значення замку колишніх князів Острозьких у м. Старокостянтиніві, Рада Народних Комісарів УСРР постановила замок колишніх князів Острозьких у м. Старокостянтиніві Шепетівської округи в межах його стін, а там, де стін немає, — в межах його природних границь (річка Случ) з усіма старовинними будівлями та спорудами: баштою, церквою, стінами, брамою, дзвіницею і руїнами — оголосити Державним історично-культурним заповідником і передати його з усім його майном, що має історично-культурне значення, у відання Народного комісаріату освіти

²¹ Там само. — Арк. 15.

²² Там само. — Арк. 12.

²³ Бонь О.І. Внесок академіка Олекси Новицького ... — С. 40.

²⁴ ДАКО. — РФ. 212. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 16.

²⁵ Там само. — Арк. 18.

²⁶ Там само. — Арк. 19.

²⁷ Там само. — Арк. 24.

²⁸ ДАКО. — РФ. 212. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 21.

УСРР. Заповідник мав утримуватися, починаючи з 1928–1929 бюджетного року, коштом державного бюджету за кошторисом Народного комісаріату освіти УСРР²⁹.

У березні 1929 р. головний інспектор ККЮПК Василь Дубровський запропонував обійняти посаду вченого секретаря новоствореного заповідника В.І. Кочубею³⁰, котрий у якості уповноваженого ВУАК на Шепетівщині докладав зусиль по збереженню цієї пам'ятки ще з 1927 р.³¹ Володимир Кочубей погодився на цю пропозицію.

Вже у листопаді 1929 р. до ККЮПК В.І. Кочубеєм було надіслано план заповідника та повідомлялось про ряд заходів, які було здійснено за 6 місяців. Зокрема, було огорожено територію заповідника — «всього протягнуто 145 сажень дерев'яної огорожі»; відремонтовано браму у в'їзній башті та саму башту; відремонтовано дах на замку, церкві, башті та мури; очищено територію від сміття тощо³².

Окрім охорони пам'яток, пам'яткоохоронці на території Шепетівщини зіткнулися з характерною для пам'яткоохоронців другої половини 1920-х рр. проблемою, а саме — розмежування повноважень між ККЮПК та ВУАКом.

Для створення ефективних умов співпраці і розмежування повноважень між двома пам'яткоохоронними інституціями ще 31 липня 1926 року Президією Укрнауки було затверджено «Інструкцію про порядок відання та розподіл робіт між інспектурою охорони пам'яток культури Укрнауки НКО та Археологічним комітетом Української Академії Наук»³³. Згідно з цим документом керівництво усією роботою по охороні пам'яток покладалось на відповідні органи Укрнауки (Головну і крайові інспектури). Суттєва роль відводилась Українському комітету охорони пам'яток культури, який мав стати дорадчим органом при Укрнауці. Аналогічне положення при крайових інспекторах мали зайняти крайові комісії³⁴.

Інструкція чітко визначала функції кожного з пам'яткоохоронних органів. Наприклад, лише Укрнаука мала право вирішувати всі питання, пов'язані з проведенням археологічних розкопок, обмірів, реставрації та ремонту пам'яток. Що

ж до ВУАКу, то за ним, по інструкції, залишались «вищі науково-консультаційні функції» та «керування науково-дослідною роботою в галузі вивчення пам'яток матеріальної культури в межах УСРР»³⁵.

Так, зокрема, з цього часу ВУАК «не проводив безпосередньої адміністративної роботи охорони пам'яток культури, виконуючи в цих справах лише вищі науково-консультаційні функції <...> всі дозволи чи заборони на право археологічних розкопок, обмірів, розчистки, реставрації та ремонту пам'яток культури [починає видавати] НКО по Укрнауці за науковим висновком ВУАКу»³⁶.

На початку 1927 р. адміністрація Шепетівського округового музею звернулась із запитом до ККЮПК. У листі повідомлялось про одержання інструкцій по утворенню Комісії і мережі кореспондентів по охороні пам'яток. Але перш ніж заснувати округову комісію, адміністрація округового музею вважала за необхідне пояснити інспектурі порядок організації пам'яткоохоронної роботи на Шепетівщині: передбачалися округовий уповноважений ВУАК та сітка районних уповноважених (по одному у кожному районі). Не дивно, що у місцевих пам'яткоохоронців виникло закономірне питання: чи скасовувалась посада уповноваженого ВУАК при утворенні округової комісії, або така посада мала існувати поруч з нею, або входить до її складу? Чи скасовуються районні уповноважені, перетворюючись в кореспондентів? Окрім питань, було висунуто пропозицію «замість районних уповноважених утворити місцеві комісії, а уповноважених обернути у агітаторів цих комісій, тоді в кожному районі буде окрема комісія»³⁷.

У відповідь на запит ККЮПК роз'яснила, що згідно інструкції Укрголовнауки влаштовуються округові та місцеві комісії по охороні пам'яток культури та природи, які шляхом організації товариств або гуртків, культурно-освітньою діяльністю, лекціями та бесідами, вказівками установам та особам, котрі стикаються з пам'ятками старовини, постійною інформацією Інспектури про загальний стан пам'яток культури й окремі випадки пошкодження, нищення чи загрози руйнації допомагають крайовим інспектурам в їхній адміністративно-розпорядчій роботі.

Уся зазначена робота мала провадитися незалежно від праці уповноважених ВУАКу, котрі мали проводити науково-дослідну роботу щодо пам'яток та виконувати функції наукових кореспондентів. Зазначена відокремленість науково-дослідної та організаційної функцій аж ніяк не виключає можливості з'єднання згаданих двох функцій в одній особі³⁸.

²⁹ Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1959 рр. / Збірник документів. Т. 1. — К., 1959. — С. 422–423.

³⁰ Там само. — Арк. 47.

³¹ Там само. — Арк. 16.

³² ДАКО. — РФ. 212. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 49.

³³ Інструкція про порядок відання та розподіл робіт між інспектурою охорони пам'яток культури Укрнауки НКО та Археологічним Комітетом Української Академії Наук // Охорона пам'яток культури на Україні. — Харків, 1927. — 159 с.

³⁴ Пудовкіна А. Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х — першій половині 1930-х років // Ніжинська старовина — 2010. — Вип. 10(13). — С. 4.

³⁵ Пудовкіна А. Музейна археологія Чернігівщини... — С. 5.

³⁶ Там само. — С. 128.

³⁷ ДАКО. — РФ. 212. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 20.

³⁸ Там само. — Арк. 23.

Таким чином, діяльність ККЮПК за межами Київської округи, зокрема на Шепетівщині, мала важливе значення. На жаль, спроби перетворити Бернардинський монастир у м. Заславі на осередок культури зазнали невдачі. Запропонований пам'яткоохоронцями варіант по передачі приміщення кляштору громаді м. Заслава та заснування на його території музею міста Заслава не було схвалено.

Незважаючи на цю невдачу, пам'яткоохоронцям вдалося врятувати від остаточного

руйнування замків колишніх князів Острозьких у м. Старокостянтинові та створити на його місці Державний історико-культурний заповідник.

Такий результат не був би можливим без співпраці пам'яткоохоронних установ усіх рівнів. Тому в успіхах пам'яткоохоронців необхідно відзначити важливу роль інших органів по охороні пам'яток культури та мистецтва, зокрема ВУАКу. Діяльність ККЮПК у зазначених заходах хоча і була основною, але не єдиною.

ДЖЕРЕЛА

1. Бонь О. Внесок академіка Олекси Новицького в дослідження та збереження замку князів Острозьких у Старокостянтинові / О. Бонь // Краєзнавство. — 1999. — № 1–4. — С. 39–41.
2. Александрович В.С. Архітектура та містобудування / Історія української культури. У 5 т. Т. 2 (Українська культура XIII — першої половини XVII століть). — Київ : Наукова думка, 2001. — С. 540–552.
3. Державний архів Київської області. — РФ. 212. — Оп. 1. — Спр. 3.
4. Енциклопедія історії України. Т. 3: Е–Й / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Інститут історії України. — К. : Наукова думка, 2005. — 672 с.
5. Інструкція про порядок відання та розподіл робіт між інспектурою охорони пам'яток культури Укрнауки НКО та Археологічним Комітетом Української Академії Наук // Охорона пам'яток культури на Україні. — Харків, 1927. — 159 с.
6. Кочубей В. Державний історико-культурний заповідник у м. Старокостянтинові // Державний історико-культурний заповідник у м. Старокостянтинові: провідник / В. Кочубей. — К. : Рух, 1933. — 50 с.
7. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1959 рр. / Збірник документів. — Київ, 1959. — Т. 1. — 422 с.
8. Нестуля О. Охорона пам'яток історії та культури. 1926–1941 рр. / О. Нестуля. — К. : Інститут історії АН УРСР, 1989. — 171 с.
9. Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. / О.О. Нестуля. — К., 1995. — Ч. 1 : 1917 р. — середина 1920-х років. — 280 с.
10. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів) / під ред. П.Т. Тронька. — К., 1989. — Ч. 1. — 280 с.
11. Пудовкіна А. Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х — першій половині 1930-х років / А. Пудовкіна // Ніжинська старовина, 2010. — Вип. 10(13). — С. 126–136.

REFERENCES

1. Bon, O. I. (1999). Vnesok akademika Oleksy Novytskoho v doslidzhennia ta zberezhennia zamku kniaziv Ostrozkykh u Starokostiantynovi. *Kraieznavstvo*, 1–4, 39–41 (in Ukrainian).
2. Aleksandrovych, V. S. (2001) *Arkhitektura ta mistobuduvannia*. Kyiv, *Istoriia ukrainskoi kultury*, Tom 2: *Ukrainska kultura XIII — pershoi polovyny XVII stolit*, Vol. 2, pp. 540–552 (in Ukrainian).
3. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. RF. 212, Op. 1, Spr. 3 (in Ukrainian).
4. Smolii, V. A. (in edit.). (2005). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 3, Kyiv, Naukova dumka, 672 p. (in Ukrainian).
5. Instruktsiia pro poriadok vidannia ta rozpodil robit mizh inspekturoiu okhorony pamiatok kultury Ukrnauky NKO ta Arkheolohichnym Komitetom Ukrainskoi Akademii Nauk (1927). Kharkiv, 159 p. (in Ukrainian).
6. Kochubei, V. Derzhavnyi istorychno-kulturnyi zapovidnyk u m. Starokostiantynovi. (1933). Kyiv, Rukh, 50 p. (in Ukrainian).
7. Kulturne budivnytstvo v Ukrainskii RSR 1917–1959 rr. (1959). Zbirnyk dokumentiv, Vol. 1, Kyiv, 422 p. (in Ukrainian).
8. Nestulia, O. (1989). Okhorona pamiatok istorii ta kultury. 1926–1941 rr. Kyiv, Instytut istorii AN URSSR, 179 p. (in Ukrainian).
9. Nestulia, O. (1995) *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini. 1917–1941 rr.* Kyiv, 280 p. (in Ukrainian).

10. Tronko, P. T. (in edit.). (1989). Okhorona, vykorystannia ta propahanda pamiatok istorii ta kultury v Ukrainskii RSR (zbirnyk metodychnykh materialiv). Kyiv, 280 p. (in Ukrainian).
11. Pudovkina A. (2010). Muzeina arkeolohiia Chernihivshchyny u 1920-kh — pershii polovyni 1930-kh rokiv. *Nizhynska starovyna*, 10 (13), 126–136 (in Ukrainian).

Olga Baitaliuk

THE ACTIVITIES OF THE MONUMENT PROTECTIVE AGENCIES IN SHEPETIVKA DISTRICT IN 1920–1930s

The article examines the activities of the Kyiv Regional Inspectorate for the Protection of Cultural and Art Monuments (KRIPC) outside the Kyiv region, in particular in Shepetivka district, and the cooperation of the Inspectorate with the All-Ukrainian Archaeological Committee. The subject of this article is the study of the KRIPC activities for the preservation of cultural heritage outside the Kyiv region, specifically in Shepetivka district of the Volyn Province. In February 1926, the Presidium of “Ukrnauka” (Ukrainian Science) expanded the authority of the KRIPC and approved it for the monuments supervision in another 16 districts. The activities of the monument protective agencies was primarily aimed at saving the monuments located on the territory of Shepetivka district, which contained a large number of the architectural landmarks and art monuments of the 17th-18th centuries requiring immediate protection and restoration from ultimate destruction.

In its activities, the Kyiv Regional Inspectorate for the Protection of Cultural and Art Monuments has suffered both failures and victories. For example, the efforts to turn the Bernadine Monastery in Zaslav into a cultural center have failed. Suggestion for the transfer of the klasztor building to the community of Zaslav town and the foundation of the museum of Zaslav on its territory proposed by monument protectors was not approved. Despite this failure, the monument protectors managed to save from the final destruction the castle of the former princes Ostrogskis in Starokonstantyniv and create in its place the State Historical and Cultural Reserve. Such result would not have been possible without the cooperation of monument protective agencies of all levels. Therefore, it is significant the important role of other bodies for the protection of cultural and art monuments, in particular All-Ukrainian Archaeological Committee, in the successes of the monument protectors. The activity of the Kyiv Regional Inspectorate for the Protection of Cultural and Art Monuments was the main but not the only one.

Key words: *Kyiv Regional Inspectorate for the Protection of Cultural and Art Monuments, All-Ukrainian Archaeological Committee, monuments protection, architectural landmark, monastery, klasztor, house of forced public works.*

Дата надходження статті до редакції: 23.09.2017.

УДК 94:78(477-25)«18/19»

Ольга Мусяченко

ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА РОЗВІЙ МУЗИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА КИЄВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано особливості дослідження впливу історичних подій на розвиток мистецтва. Розглядаються різні підходи до питання взаємозв'язку історичних подій та мистецтва. На прикладі розвитку музичного середовища Києва другої половини ХІХ — початку ХХ ст. проілюстровано характер впливу різнопланових історичних подій на розвиток музичного мистецтва.

Ключові слова: історичні події, історичні умови, мистецтво, музика, музичне середовище, Київ, друга половина ХІХ — початок ХХ ст.

Кнехта розвеселила ця розмова, і він спитав, наче між іншим, чи Фріцові не здається, що історія духу, культури, мистецтв — це теж історія, все ж таки якось пов'язана з усією іншою історією.

Ні, палко вигукнув той, саме це він заперечує. Світова історія — це змагання в часі, гонитва за вирашем, за владою, за багатством, у ній завжди йдеться про те, в кого вистачить сили, щастя чи нищості не прогавити моменту.

Г. Гессе «Гра в бісер»

Питання взаємодії мистецтва та історичних подій здавна привертало увагу мислителів та дослідників, зокрема, проблема впливу історичних умов на особливості розвитку музичного середовища. Ілюстрацією цього є спроби із найдавніших часів пояснити феномен музичної творчості через його взаємозв'язок із життям соціуму. Оскільки на сучасному етапі відбувається переосмислення підходів до дослідження та розуміння історичного процесу, виникає необхідність узагальнити існуючі підходи до дослідження впливу історичних умов на розвиток мистецтва.

Власне історія української музики другої половини ХІХ ст. — початку ХХ ст. ґрунтовно досліджена музикознавцями та істориками музики: ще на початку ХХ ст. було видано «Історію української музики» М.О. Грінченка¹.

¹ Грінченко М.О. Історія української музики. — Київ, 1922. — 278с.

Однією з найповніших праць про цей етап стала «Історія української музики» в шести томах М.М. Гордійчука, Т.П. Булат, С.Й. Грица та ін.² (другий том цього видання присвячено музичному мистецтву другої половини ХІХ ст.). Праця Т.П. Булат та Т.Ю. Філенка «Світ Миколи Лисенка» допомагає прослідкувати особливості мистецького середовища Києва³. Музичній атмосфері та музичному середовищу Києва присвячене дослідження О.С. Зінкевич «Концерт и парк

² Історія української музики: в 6 т. Том 2 : ХІХ ст. / [редкол. : Г.А. Скрипник (голова) В.В. Кузик (відп. ред.), А.І. Азарова (відп. секр.), авт. кол. : С.Й. Грица, М.П. Загайкевич та ін.]. — К, 2009. — 800 с.

³ Булат Т. Світ Миколи Лисенка. Національна ідентичність, музика і політика України ХІХ — початку ХХ століття / Т. Булат, Т. Філенко. — Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США; Київ : Майстерня книги, 2009. — 408 с.

на крутояре»⁴. Аматорському музикуванню присвячено розвідку Л.В. Дорогих⁵.

У цих працях висвітлено окремі аспекти впливу історичних подій на розвиток музичного середовища Києва другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Однак комплексне та узагальнююче інтердисциплінарне дослідження з теми відсутнє.

Метою статті є аналіз впливу історичних подій на стан мистецтва відповідної доби на основі розгляду історичних умов формування музичного середовища Києва другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Завдання статті — проілюструвати на прикладі музичного середовища Києва другої половини ХІХ — початку ХХ ст. характер впливу історичних подій на розвиток мистецтва через розбір основних філософських підходів до природи взаємодії історичних подій із розвитком мистецтва та аналіз ролі у цих теоріях фактору детермінованості та історичних умов.

Особливістю дослідження цієї теми є її інтердисциплінарний характер: для того щоб встановити, яким чином певні умови впливали на формування мистецького (в нашому випадку — музичного) середовища, варто звернутися до історії, філософії історії, історії музики, філософії мистецтва, філософії музики, соціології, урбаністики тощо.

Існують різні погляди на сутність, зміст, обумовленість та кінцеву мету історичного процесу. Відповідно в суспільстві різняться і тлумачення зв'язків між історичними подіями та розвитком мистецтва. Більшість науковців наголошує на тісному зв'язку мистецтва з життєдіяльністю соціуму, але існує й протилежна точка зору. Її прихильники вважають, що мистецтво є незалежним від історичного контексту, а твердження про причинно-наслідкові зв'язки між історичними подіями та творчістю вважають необґрунтованими.

Перш за все варто проаналізувати зміст досліджуваних понять: «історичні умови», «мистецтво», «музичне мистецтво», «музичне середовище».

Поняття «історичні умови» є вживаним у науковій та навчальній літературі, але досить часто автори випускають його тлумачення як апріорі зрозуміле.

Більш чіткими є визначення понять «історичний процес» та «історична подія».

Історичний процес — ланцюг взаємопов'язаних у часі й просторі причинно-наслідкових зв'язків історичних подій і явищ.

Історична подія являє собою фрагмент реального історичного процесу, що соціально та природно обумовлений, в основі якого лежить дія соціального суб'єкта і який певним чином впливає на процес суспільного розвитку. Історичні умови охоплюють історичні події та процеси, що супроводжували зародження (або розвиток) певного явища.

Поняття «мистецтво» має досить багато тлумачень. Досить часто, визначаючи цю дефініцію, звертають увагу на кілька способів його вживання: мистецтво — це вміння створювати мистецькі твори (синонім слова «майстерність»); мистецтво — це і самі мистецькі твори; мистецтво — засіб втілення дійсності у творах мистецтва. Як відзначає А.Г. Заховаєва, питання про те, що таке мистецтво, до сих пір остаточно не вирішене⁶. Це є наслідком не лише розбіжностей у розумінні мистецтва, а й демонструє багатогранність самого явища.

Мистецтво як феномен зародилося ще в первісному суспільстві (палеолітичний наскельний живопис, прикраси, найпростіші музичні інструменти тощо). Музика здавна посідала важливе місце в ритуалах, а в найдавніших релігіях стародавнього світу музиці та звуку часто надавалося сакрального значення (один із індійських космогонічних міфів розповідає про створення світу зі звуку «Ом», який створив барабанчик бога Шиви). Перші ж спроби осягнути сутність мистецтва, подивитися на нього «збоку» також були здійснені в епоху Стародавнього світу. У Стародавній Греції, наприклад, мистецтво розглядалося як наслідування дійсності⁷. Піфагореїзм розглядав музику як частину квадрівіуму чотирьох математичних наук. А Платон підкреслював вплив музики на здоров'я душі⁸. Мислителі нового часу також звертали увагу на особливості розвитку та сутність мистецтва. Особливе місце займає пояснення мистецтва у філософії Г.В.Ф. Гегеля, який проаналізував різні аспекти музики у «Філософії Духу» та «Лекціях з естетики»⁹.

У другій половині ХІХ — початку ХХ ст. виник ряд філософських та культурологічних концепцій, предметом аналізу яких було мистецтво. Особливо привертають увагу позиції культурно-історичної концепції. Філософською основою праць цієї школи є позитивізм. А наріжною засадою — принцип детермінізму, за яким природні, суспільні і психічні процеси детерміновані, тобто вони виникають, розвиваються і зникають

⁴ Зинькевич О.С. Концерт и парк на крутояре... Киев музыкальный ХІХ — начала ХХ ст. Очерки. — Київ : Дух і літера, 2003. — 316 с.

⁵ Дорогих Л.В. Аматорське мистецтво як історико-культурне явище (на матеріалах України д.п. ХІХ ст.) : автореф. дис. канд. істор. наук : 17.00.01 «Історія України» / Л.В. Дорогих. — Київ, 1998. — 21 с.

⁶ Заховаєва А.Г. Искусство. Социально-философский анализ. — Москва : КомКнига, 2005. — С. 6.

⁷ Там само. — С. 7.

⁸ Платон. Держава. — Київ, 2000. — С. 218.

⁹ Гегель Г.В.Ф. Сочинения. — Т. 14. Москва, 1958. — 440 с.

закономірно внаслідок дії певних причин. Було здійснено різні спроби виокремити домінуючий фактор у суспільному розвитку¹⁰ або довести, що він визначається взаємодією багатьох факторів: економіки, науки, техніки, релігії, моралі тощо («теорія факторів»).

На думку французького філософа-позитивіста, засновника культурно-історичної школи у мистецтвознавстві, Іполита Тена (1828–1893)¹¹, «невидимими» першоосновами мистецького твору є «раса» (вроджений національний темперамент), «середовище» (природа, клімат, соціальні обставини) і «момент» (досягнутий рівень культури, традиція). Мистецтво уособлює найбільш суттєві риси епохи, дух часу, панівний тип людини¹². Митця І. Тен розглядає як члена певної соціальної групи (наприклад, художня школа певного періоду)¹³. А соціальну групу — як складову більш широкого соціального середовища. «Щоб зрозуміти певний художній твір, художника чи школу художників, необхідно точно уявити собі загальний стан розумового і морального розвитку того часу, до якого вони належать. Справді, якщо ми переглянемо головні епохи в історії мистецтва, то з'ясуємо, що мистецтва з'являються і зникають одночасно з появою або зникненням певних моральних і розумових станів, з якими вони пов'язані»¹⁴.

Зв'язок мистецтва з розвитком суспільства підкреслює й ігрова концепція походження мистецтва. Основоположником її вважають Йоганна Гейзинга — нідерландського історика, теоретика культури, творця ігрової теорії культури. На його думку, культура в цілому виникає у формі гри. Таким чином з'явилися як ті види діяльності, які спрямовані на задоволення життєвих потреб (наприклад, полювання), так і мистецтво¹⁵.

Важливим філософським методом, на який варто звернути увагу під час дослідження взаємодії історичних подій та розвитку мистецтва, є діалектика. Одними з найважливіших принципів діалектики є історизм, об'єктивність, конкретність, детермінізм та суперечливість. Виокремлюють три закони розвитку: єдності і боротьби протилежностей, взаємного переходу кількісних і якісних змін, заперечення заперечення. Розвиток

сприймається як процес, що нібито повторює пройдені етапи, але повторює їх по-іншому, на більш високому рівні¹⁶. Отже, розвиток мистецтва як соціокультурного явища зумовлений дією конкретних законів. Мистецтво не є сталим, воно перебуває у постійному розвитку. Кожна нова форма, хоча і заперечує попередню, спирається на досягнення мистецтва минулої епохи (відбувається поступова еволюція, перехід окремих старих елементів у новий стиль з новою якістю).

Відносно новим, але вже досить поширеним підходом є синергетика. Синергетика (від *грец.* *synergia* — співпраця) — теорія самоорганізації складних систем. Термін «синергетика» був введений у 1969 р. німецьким фізиком і математиком Германом Хакеном¹⁷, але останнім часом основні принципи синергетики стали застосовувати і в дослідженнях гуманітарних наук. Згідно з синергетичним підходом досліджувані системи складаються із декількох або багатьох однакових або різнорідних частин, які знаходяться у взаємодії. Ці системи являються нелінійними. Самоорганізуючі системи схильні до коливань. Якщо параметри системи досягають критичних значень, то система потрапляє в стан нерівноваги і нестійкості («точка біфуркації» або «зона біфуркації») (від *латин.* *bifurcus* — роздвоєний). У цей переломний момент принципово неможливо передбачити, в якому напрямі буде відбуватися подальший розвиток, які фактори стануть домінуючими у розвитку подій, адже навіть незначні коливання («флуктуації») можуть вплинути на подальший хід подій¹⁸ (ці події не мали б вирішального значення за стабільного розвитку подій).

Сполучення діалектичного та синергетичного підходів дозволяє систематизувати досліджувані історичні події та масштаби їх впливу на мистецьке життя. Як приклад: мистецтво є складною системою, розвиток його є нелінійним процесом. Дійсно, іноді важко передбачити, яким шляхом мистецтво розвиватиметься далі, які конкретно «відповіді» даватиме на «виклики» часу (навіть встановивши основні детермінанти його розвитку). Так само важко передбачити і результат творчого пошуку конкретного митця. Але, знаючи детермінанти, можна з впевненістю сказати, яким шляхом система точно не зможе розвиватись. Тобто, залишити лише певний спектр можливих варіантів розвитку подій, межі, за які мистецтво

¹⁰ Философский словарь / И.В. Андрущенко [и др.]. — Киев : А.С.К., 2006. — С. 844.

¹¹ Словник літературознавчих термінів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrlit.vn.ua/info/dict/2gv60.html>

¹² Заховаева А.Г. Искусство. Социально-философский анализ. — С. 18.

¹³ Тэн И. Философия искусства. — Москва : Республика, 1996. — С. 9.

¹⁴ Там само. — С. 10.

¹⁵ Сандюк Л.О. Основи культурології [Електронний ресурс] / Л.О. Сандюк. — Режим доступу : http://pidruchniki.ws/19961102/kulturologiya/osnovi_kulturologiyi_-_sandyuk_lo

¹⁶ Касьян В.І. Філософія [Електронний ресурс] / В.І. Касьян. — Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15341220/filosofiya/problema_metodu_piznannya

¹⁷ Шатковська Г.І. Синергетика як метод дослідження складних відкритих систем [Електронний ресурс] / Г.І. Шатковська. — Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkp_ped/2009_15/5_29_Shatkovska.pdf

¹⁸ Там само.

не зможе вийти (технічні можливості, теоретичні знання, світогляд конкретної епохи тощо).

Отже, враховуючи все вищевикладене, спробуємо встановити основні історичні події та процеси загальносвітового та локального масштабів, що визначили розвиток музичного середовища Києва другої половини XIX — початку XX ст.

Урбанізація, збільшення міст, чисельності населення в них, впливу ролі міст на розвиток суспільства — вагомими факторами впливу на стан музичного мистецтва в Україні другої половини XIX ст. Міста є осередками мистецтва, що створюють умови для його розвитку. Погоджуємось із думкою І.Г. Яковенка, висловленою у статті «Художня свідомість і міське середовище»¹⁹, що мистецтво за своєю природою є міським феноменом, а природною сферою побутування мистецтва є міське середовище²⁰. Місто створює ситуацію, в якій ламається «просто» відтворення традиційних форм культури, в тому числі й художньої. Місто стає акумулятором творчого потенціалу, що знаходить свою реалізацію у сфері мистецтва. Крім того, місто «втягує у свою мистецьку орбіту», у своє середовище, нав'язує свій стиль життя та дозвілля. Проілюструвати це можемо прикладами із життя Києва другої половини XIX ст.: Сергій Єфремов неодноразово згадує походи до театрів: «Першими ж днями Київ розгорнув перед мене і деякі культурні скарби великого міста, а з них найдужче враження зробив на мене театр»²¹.

Технічний розвиток дав змогу удосконалити існуючі інструменти та сконструювати нові. Розвиток техніки призвів пізніше до винайдення звукозапису, грамофонів та патефонів. У кінці XIX — початку XX ст. грамофони та патефони стали все частіше використовуватися населенням Києва. Це давало якісно нові можливості поширення музики: стало доступним прослуховування творів вдома, купувати та брати напрокат різноманітні записи, що їх раніше можна було почути лише на концертах, а то й ті, які зовсім у Києві не виконувалися. У Російську імперію грамофон вперше потрапив у 1895 р., а перша публічна його демонстрація відбулася у 1897 р. в Петербурзі. У Києві початку XX ст., крім закордонних, існували вже місцеві фірми. Зокрема, чех Індржих Індржишек був засновником київської фірми грамзапису «Екстрафон». У 1911 р. тут були відпресовані перші платівки українського виробництва, почав виходити журнал «Пластинка», а в 1912 р. у продаж надійшли платівки з українськими піснями.

¹⁹ Яковенко І.Г. Художественное сознание и городская среда (в их взаимодействии и созидании) // Город и искусство: субъекты социокультурного диалога. — Москва: Наука, 1996. — С. 20–25.

²⁰ Там само. — С. 20.

²¹ Єфремов С.О. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі: спогади (1876–1907) / [упорядкув., вступ. ст. Ігор Гирич]. — Київ: Темпора, 2011. — С. 237.

Здійснювалися записи українських хорів, виступів київських, одеських, харківських артистів²².

Розвиток транспорту став ваговою підставою оживлення мистецького буття, формування мережі залізниць та удосконалення пароплавства давало можливість мешканцям інших міст долучитися до музичного життя Києва. Для порівняння: у 1884 р. по Дніпру ходили 74 пароплави, а в 1900 р. — 208²³. На музичному досвіді киян це також позначилось, оскільки пароплави теж стали місцем, де можна було послухати класичну музику. Об'яви газет анонсували: «Для усилення средств кассы общества взаимного вспомоществования наборщиков г. Киева от пристани 2-го пароходного общества отойдет пароход на гулянье в Китаев при оркестре военной музыки. Пароход отойдет в 3 ч. дня, а обратно в 9 ч. вечера. Плата за проезд в оба конца 55 копеек»²⁴.

Революційні події середини XIX ст. у Європі вплинули на музичне життя на кількох рівнях: з одного боку — опосередковано (через зміну політики урядів); з іншого — безпосередньо (на митця, потреби публіки, тематику творів). Процеси національного відродження в Чехії, в Україні, на Балканах, у Литві також змінювали стиль мислення та потреби публіки. У музиці це проявилось, наприклад, у свідомому залученні до репертуару театрів чи програм освітніх закладів українських пісень. Так, наприклад, характеризуючи тенденції розвитку професійної вокальної освіти в Україні, Ю.В. Грищенко серед перших називає «запровадження до репертуару українських пісень», а вже потім — втілення прогресивних вітчизняних та зарубіжних ідей в музичній педагогіці та професіоналізації музичної освіти²⁵.

Розширення мережі театрів, концертних залів у Києві теж відіграло не останню роль у розвитку музичного повсякдення Києва. Кияни мали досить широкі можливості вибору театрів, концертних залів та розваг у будь-яку пору року. Газети інформували читачів про заходи, що мали статися найближчим часом або відбувалися у цей день (у кожному номері інформація навіть підсумовувалася в окремії графі «Зрелища и увеселения»). Зокрема, в газеті «Жизнь и искусство» регулярно розміщувалися об'яви про музичні вистави та концерти, які мали місце у Миському театрі (до пожежі у лютому 1896 р.),

²² Рибаків М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — Київ: Київ, 1997. — С. 304–305.

²³ Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство [Електронний ресурс] / Є.В. Панкова. — Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/pankova223.htm

²⁴ Жизнь и искусство. — Киев. — 2 июля 1895. — № 180. — С. 1.

²⁵ Грищенко Ю.В. Розвиток професійної вокальної освіти в Україні (кінець XIX — початок XX ст.): автореф. дис. канд. пед. наук. спец.: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». — Київ, 2011. — С. 8.

у залі Купецького зібрання, в саду Купецького зібрання теплої пори року, цирку Вільгельма Сура, у міському парку «Шато-де-Флер», театрі «Соловцов». У більш пізніх номерах додалися об'яви про театр «Бергонье», парки «Ермітаж» та «Аркадія» та театр-концерт «Альказар». Крім того, якісно змінилася і слухацька аудиторія: театр став доступним не лише для вищих заможних верств суспільства, так званої еліти, а й для менш привілейованих верств.

Безпосередній вплив на музичне життя Києва мали ряд законодавчих актів російського уряду. Реформа 1861 р. дала поштовх до розвитку демократичних засад у суспільстві, сприяла розвитку підприємницького руху. Для періоду другої половини XIX — початку XX ст. властивим було швидке зростання економіки, значні зміни в її структурі та вагомі соціальні зрушення у складі населення країни.

У XIX ст. в Російській імперії відбулося безпосереднє оформлення буржуазії (частина суспільства, яка була зайнята підприємницькою діяльністю). Скасування кріпосного права сприяло збільшенню кількості підприємців у суспільстві, протягом другої половини XIX ст. до підприємницької справи долучалися представники різних соціальних класів та етносів. Головні групи підприємців склали вихідці з таких класів суспільства, як поміщицтво, купецтво, заможне селянство тощо¹. У зв'язку із розвитком підприємництва в Києві з'являється велика кількість магазинів нот та музичних інструментів (депо): Г.І. Мекленбурга, Купе, Б. Корейво, Стробля, І. Індрижишка, Л. Ідзіковського тощо. Виникають фабрики з виробництва музичних інструментів.

Немаловажним фактором стало збільшення числа закладів світської освіти та наявність мережі духовних навчальних закладів, які з давніх часів давали ґрунтовну музичну освіту (Київська духовна семінарія та Академія). Крім цього, в Києві в другій половині XIX ст. виникає ряд приватних музичних шкіл та училищ (Музичне училище Російського музичного товариства та Музично-драматичного училища М.К. Лесневич-Носової, музичні школи М.А. Тутковського та С.М. Блюменфельда, музичні курси З.І. Худякової, музично-педагогічні курси М.В. Борщевської тощо). У 1904 році

в Києві було відкрито Музично-драматичну школу Миколи Лисенка, випускниками якої були видатні українські музиканти та громадські діячі.

Вплив на розвиток музичної освіти мав наказ № 1068 (1889 року) Міністерства народної освіти Російської імперії, яким зобов'язувалось: «ввести викладання співів і музики в усі навчальні заклади...». З 1880-х років відбулися зміни у системі народної освіти, поглиблення її релігійного змісту. У 1884 р. з'явилися «Правила про церковно-парафіяльні школи». У 1889 р. — «Про поліпшення естетичного та художнього виховання учнівської молоді».

Негативно позначилися на розвитку музичного життя Києва ухвали Валуєвського циркуляра та Емського указу, хоча українське мистецтво продовжувало розвиватися і «всупереч» накладеним заборонам та сфабрикованим обвинуваченням.

Отже, питання взаємодії історичних подій та стану мистецтва з давніх часів привертало увагу мислителів. Наявні концепції можна розділити за різними критеріями на кілька груп залежно від детермінованості процесів: теорії детермінізму (мистецтво детерміноване зовнішніми умовами) та індетермінізму (мистецтво розвивається незалежно (має внутрішню логіку розвитку)); залежно від характеру зв'язку митця з суспільством: мистецтво розглядається як тісно пов'язане з життям суспільства (теорія гри, культурно-історична концепція) або як наслідок внутрішнього «відкриття» (інсайту) митця.

Під час дослідження впливу історичних подій на розвиток мистецтва варто застосовувати інтердисциплінарний підхід та звертати увагу на тлумачення досліджуваних понять. Цікаві результати у дослідженні закономірностей та обумовленості розвитку мистецтва історичними подіями дає поєднання діалектичного методу із синергетичним підходом, що дають змогу систематизувати наявні фактори впливу.

На прикладі розвитку музичного середовища Києва другої половини XIX — початку XX ст. ми переконалися, що історичні події загальноосвітнього масштабу (урбанізація, розвиток підприємництва, науково-технічний прогрес) та локальні (ліберальні реформи Олександра II, Валуєвський циркуляр, Емський указ) визначили основний вектор розвитку музичного життя Києва другої половини XIX — початку XX ст. Вони вплинули як безпосередньо (українське національне відродження — на тематику творів), так і опосередковано (розвиток транспорту розширив коло шанувальників музики в Києві).

¹ Кудласевич О.М. Формування концептуальних засад теорії підприємництва в українській економічній думці другої половини XIX — початку XX ст. : автореф. дис... канд. екон. наук. спец. : 08.00.01 «Економічна теорія та історія педагогічної думки» /О.М. Кудласевич. — Київ, 2008. — С. 13.

ДЖЕРЕЛА

1. Булат Т. Світ Миколи Лисенка. Національна ідентичність, музика і політика України XIX — початку XX століття / Т. Булат, Т. Філенко. — Нью-Йорк ; Київ, 2009. — 408 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. Т. 14. — Москва, 1958. — 440 с.
3. Грищенко Ю.В. Розвиток професійної вокальної освіти в Україні (кінець XIX — початок XX ст.) : автореф. дис. канд. пед. наук. спец 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Ю.В. Грищенко; НАПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. — К., 2011. — 22 с.
4. Грінченко М. Історія української музики / М. Грінченко. — Київ, 1922. — 278 с.
5. Дорогих Л.В. Аматорське мистецтво як історико-культурне явище (на матеріалах України д.п. XIX ст.) : автореф. дис. канд. істор. наук. спец 17.00.01 «Історія України» /Л.В. Дорогих // Київ. держ. ун-т культури і мистецтв. — К., 1998. — 21 с.
6. Єфремов, С.О. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі: спогади (1876–1907) / С.О. Єфремов ; [упорядкув., вступ. ст. Ігор Гирич]. — К. : Темпора, 2011. — 790 с.
7. Жизнь и искусство. — Киев, 2 июля 1895. — № 180. — 4 с.
8. Заховаева А.Г. Искусство: социально-философский анализ / А.Г. Заховаева. — М. : URSS : КомКнига, 2005. — 206 с.
9. Зинькевич О.С. Концерт и парк на крутояре... Киев музыкальный XIX — начала XX ст. / О.С. Зинькевич. — К. : Дух і літера, 2003. — 316 с.
10. Історія української музики в 6 томах / [Азарова А.І., Булат Т.П., Гордійчук М.М. та ін.] ; Том 2 : XIX ст. — К., 2009. — 800 с.
11. Касьян В.І. Філософія [Електронний ресурс] / В.І. Касьян. — Режим доступу : http://pidruchniki.ws/15341220/filosofiya/problema_metodu_piznannya
12. Кудласевич О.М. Формування концептуальних засад теорії підприємництва в українській економічній думці другої половини XIX — початку XX ст. : автореф. дис... канд. екон. наук. спец 08.00.01 «Економічна теорія та історія педагогічної думки» / О.М. Кудласевич. — К., 2008. — 18 с.
13. Основи культурології : навч. посіб. / за ред. Л.О. Сандюк та Н.В. Щубелки. — К. : Центр учбової літератури, 2012. — 400 с.
14. Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство / Є.В. Панкова. — К. : Альтерпрес, 2003. — 352 с.
15. Платон. Держава / Пер. з давньогрец. Д. Коваль. — К. : Основи, 2000. — 355 с.
16. Рибаків М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва / М.О. Рибаків. — К. : Кий, 1997. — 374 с.
17. Словник літературознавчих термінів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrlit.vn.ua/info/dict/2gv60.html>
18. Тэн И. Философия искусства / И. Тэн. — М. : Республика, 1996. — 351 с.
19. Философский словарь / Авторы-составители: И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А.В. Шуба. — Киев : А.С.К., 2006. — 844 с.
20. Шатковська Г.І. Синергетика як метод дослідження складних відкритих систем / Г.І. Шатковська // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. — 2009. — № 15. — С. 331–334.
21. Яковенко И.Г. Художественное сознание и городская среда (в их взаимодействии и созидании) / И.Г. Яковенко // Город и искусство : субъекты социокультурного диалога. — М. : Наука, 1996. — С. 20–25.

REFERENCES

1. Bulat, T., Filenko, T. (2009) Svit Mykoly Lysenka. Natsionalna identychnist, muzyka i polityka Ukrainy XIX — pochatku XX stolittia. New York; Kyiv, 408 p. (in Ukrainian).
2. Gegel, G. V. F. (1958). Sochineniia, T. 14. Moskva, 440 p. (in Russian).
3. Grishchenko, Yu. V. (2011). Rozvytok profesiinoi vokalnoi osvity v Ukraini (kinets XIX — pochatok XX st.): Doctoral thesis in pedagogical sciences. Kyiv, 22 p. (in Ukrainian).
4. Hrinchenko, Mykola. (1922). Istoriia ukrainskoi muzyky. Kyiv, 278 p. (in Ukrainian).
5. Dorohykh, L. V. (1998). Amatorske mystetstvo yak istoryko-kulturne yavyshche (na materialakh Ukrainy d.p. XIX st.): Doctoral thesis in history sciences. Kyiv, 21 p. (in Ukrainian).
6. Yefremov, S. O. (2011). Shhodennyk (1.01.1895–4.02.1896). Pro dni minuli: spohady (1876–1907). Kyiv, Tempora, 790 p. (in Ukrainian).
7. *Zhizn i iskusstvo*. (2 iulia, 1895). Kyiv, № 180, 4 p. (in Russian).
8. Zakhovaeva, A. G. (2005) *Iskusstvo: socialno-filosofskii analiz*. Moskva, KomKniga, 206 p. (in Russian).
9. Zynkevych, O. S. (2003). *Kontsert i park na krutoiare... Kiev muzykalnyi XIX — nachala XX st.* Kyiv, Dukh i Litera, 316 p. (in Ukrainian).

10. Azarova, A. I., Bulat, T. P., Hordiychuk, M. M. (2009). *Istoriia ukrainskoi muzyky v 6 tomakh*. (2009). Vol. 2: XIX s. Kyiv, 800 p. (in Ukrainian).
11. Kasian, V. I. (2008). *Filosofia*. Kyiv (in Ukrainian).
http://pidruchniki.ws/15341220/filosofiya/problema_metodu_piznannya
12. Kudlasevich, O. M. (2008). *Formuvannia kontseptualnykh zasad teorii pidpriemnytstva v ukrainskii ekonomichnii dumtsi druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* Doctoral thesis in economic sciences. Kyiv, 18 p. (in Ukrainian).
13. Sandiuk, L. O. (in edit.). (2012). *Osnovy kulturolohii*. Kyiv, 400 p. (in Ukrainian).
14. Pankova, Ye. V. (2003) *Turystychno kraieznavstvo*. Kyiv, Alterpes, 352 p. (in Ukrainian).
15. Platon. (2000). *Derzhava*. Kyiv, Osnovy, 352 p. (in Ukrainian).
16. Rybakov, M. O. (1997). *Nevidomi ta malovidomi storinki istorii Kyieva*. Kyiv, Kyi, 374 p. (in Ukrainian).
17. *Slovnnyk literaturoznavchykh terminiv*. (in Ukrainian). <http://www.ukrlit.vn.ua/info/dict/2gv60.html>
18. Ten, I. (1996). *Filosofia iskusstva*. Moskva, Respublika, 351 p. (in Russian).
19. *Filosofskii slovar*. (2006). Avtory-sostaviteli: Andrushhenko, I. V., Vusatiuk O. V., Linetskii, S. V., Shuba, A. V. Kyiv, A.S.K., 844 p. (in Ukrainian).
20. Shatkovska, H. I. (2009). *Synergetyka yak metod doslidzhennia skladnykh vidkrytykh system*. *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ogiienka*, 15, 331–334 (in Ukrainian).
21. Yakovenko, I. G.. (1996). *Khudozhestvennoie soznanie i gorodskaia sreda (v ikh vzaimodeistvii i sozidanii)*. *City and art: the subjects of social and cultural dialogue*. Moskva, Nauka, pp. 20–25 (in Russian).

Olha Musiiachenko

INFLUENCE OF HISTORICAL EVENTS ON THE DEVELOPMENT OF KYIV MUSICAL ENVIRONMENT IN THE SECOND HALF OF 19 — BEGINNING OF 20 CENTURIES

The article analyzes the features of the research of the impact of historical events on the development of arts. The different approaches to the question of the relationship of historical events and art are investigating. The influence of diverse historical events on the development of music are illustrated on the example of Kyiv musical environment of the second half of the 19th — beginning of the 20th centuries by examining the basic philosophical approaches to the nature of the interaction of historical events with the development of art and through the analysis of the role in these theories the factor of determinacy and historical conditions. It is established that the historical events of world level (urbanization, business development, scientific and technological progress) and local level (the liberal reforms of Alexander II, the Valuev Circular, the Ems Ukaz) identified the main vector of musical environment and musical life in Kyiv in the second half of 19th — beginning of the 20th century in general. They influenced both directly (the Ukrainian national revival impacted on the topics of works) and indirectly (the development of transport enlarged the range of music lovers in Kyiv).

Key words: *historical events, historical conditions, art, music, musical environment, Kyiv, second half of 19 — beginning of 20 centuries.*

Дата надходження статті до редакції: 15.07.2017.

кінофабрики було бажання поставити «на всю широчінь справу виробництва культурфільмів», серед яких і вже згадуваний фільм О. Каплера про «нову радянську жінку»⁶. Отже, фільм мав стати якщо не витвором мистецтва, то принаймні одним із кращих продуктів ВУФКУ. Про його налаштованість на успіх свідчать доволі часті репортажі зі зйомок, надруковані в журналі «Кіно» за 1929 р.

Проте його подальша доля виявилася для всіх несподіваною. Вже на перегляді Вищим репертуарним комітетом НКО УСРР в лютому 1930 р. фільм піддали жорсткій критиці з вердиктом «пускати на екран не можна». Дивує категоричність висловів про картину («вона зовсім не художньо зроблена, нижче середньої якості, нудна, затягнута», «деякі моменти дратують (стояння батька під вікном лікарні)») і, нарешті, ухвалене рішення: «перенести розгляд на наступне засідання»⁷. Складається враження, що комітет вагався, очікуючи рішення влади про можливу зміну курсу щодо гендерної політики. І коли в рішеннях 16-го з'їзду ВКП(б) була установка на пріоритет колгоспу в питанні «цілковитого розкріпачення жінки», особливе значення роботи серед жінок в селі⁸, заборона фільму стала остаточною, його визнали «занепадницьким». І з таким ярликом про нього згадували його ж автори з єдиною відмінністю, що це рішення належало правлінню ВУФКУ⁹. Фільм так і не вийшов на екран в радянські часи, потрапивши до глядача та критика тільки на початку ХХІ ст.

Проте, на наш погляд, причини його «забороненої історії» набагато глибші, адже «дискусійні сюжети» зустрічалися і в інших незаборонених художніх творах того часу¹⁰. Найімовірніше, заборона пов'язана з цілою низкою подій політичного, культурного та гендерного характеру, які сталися на межі 1920–1930 рр. Це і оголошений Сталінін «наступ соціалізму цілим фронтом», переворот в поглядах на працю, славу і завзятість, соціалістичний героїзм як інженерія нової людини, і, нарешті, реформування всіх сфер життя суспільства, в тому числі і кіносправи, лік-

відація ВУФКУ і створення підпорядкованого Москві «Українфільму».

Ще більш зрозумілою стає така історична доля фільму, коли розглянути його в контексті гендерної ситуації. Одразу виникають запитання: наскільки актуальною була тоді проблема жіночого образу, особливо емансипаційного, в кіноіндустрії? Чому в перші роки роботи кінофабрики сценаристи звернулися саме до жіночої теми? Чи є це випадковим збігом обставин, чи більшою мірою кон'юнктура політика? Доволі красномовним щодо цих питань є впорядкований тематичний план роботи ВУФКУ та кіноперіодика 1928–1929 рр. План складався із запропонованих правлінням ВУФКУ і рекомендованих до включення Народним комісаріатом освіти УРСР тематичних блоків. В остаточному варіанті до загального їх переліку включені й дві «жіночі» теми (робітниця-активістка як новий тип «сучасної, діяльної, енергійної жінки» та «жінка — громадський діяч на селі»). Найімовірніше, це було прийнято за ініціативою Наркомосу. Додатком до них можна вважати і тему про молодь: «кохання та відносини між молоддю, побут вишівської молоді»¹¹.

Якщо політичне замовлення сюжету фільму цілком очевидне, то відкритим залишається питання його соціальної затребуваності. Насамперед те, наскільки бажаним для жіночої глядацької аудиторії був образ емансипованої жінки. Адже в протоколах кіноконференцій за 1928 р. знаходимо відомості про те, що жінки на селі через неписьменність часто «не розуміли картин»¹². Цікаво, що одночасно на шпальтах кіножурналів дедалі частіше почали з'являтися замітки про незадоволення стереотипним зображенням жінки. Від імені пересічних глядачів зазначалося, що у фільмах «вражає відсутність ідеології прагнень в жінки»¹³. В унісон з владою звучали голоси про подачу нового матеріалу: «Чому не показати життя Червоної армії або роль жінки в революції і в соціалістичному будівництві?»¹⁴. Проте найпотужніше лунав заклик, який почули автори фільму: «Так покажіть же цій жінці, якими шляхами йти до незалежності!»¹⁵. Тобто можна сказати, що київська кінофабрика ВУФКУ у такий спосіб відгукнулася на тогочасну кон'юнктуру.

⁶ Лойко Г. Фабрика працює // Кіно. — 1930. — № 1 (73), січень. — С. 9.

⁷ Листування з крайовими і обласними відділами ВУФКУ про перегляд та прийом картин // ЦДАВО України. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 35.

⁸ Протоколи засідання Центральної комісії кінофікації від 13.05.32 р. по плануванню роботи Українфільму та матеріали до нього // ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1113. — Арк. 32.

⁹ Каплер А. Рассказы о творческом пути Каплер [Электронный ресурс]. — М.: Бюро пропаганды советского киноискусства, 1966. — Режим доступа: <http://istoriya-kino.ru/books/item/f00/s00/z0000019/st006.shtml>

¹⁰ Столар В. Дискутна п'єса // Радянське мистецтво. — 1930. — № 1 (31). — С. 4.

¹¹ Що буде робити українське кіно 1928–1929 рр. (орієнтовний план ВУФКУ): [ред. ст.] // Кіно. — 1928. — № 9 (45), вересень. — С. 20–22.

¹² Резолюція наради при Управлінні політосвіти Наркомосу УРСР про стан поліпшення художньої роботи ВУФКУ. Листування з ВУФКУ // ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Т. V. — Спр. 8601. — Арк. 48.

¹³ Ірак О. Жінка на екрані // Кіно. — 1928. — № 3 (39), вересень. — С. 12.

¹⁴ Бурштейн В. Про клубний прокат кінофільмів // Радянське мистецтво. — 1928. — № 5. — С. 11.

¹⁵ Ірак О. Жінка на екрані. — С. 12.

Врешті підтвердженням політичного і соціального замовлення виробництва фільму може слугувати концентрація уваги радянського керівництва на питаннях жіночого розкріпачення наприкінці 1920-х рр., зокрема залучення жінок до виробництва, квотування їх участі в соціалістичній перебудові суспільства. Зросло статистичне обчислення даних, особливо щодо жіночої праці, освіти, партійної приналежності. Посилилась директивність владних ініціатив та популяризація досягнутих результатів через засоби масової інформації, мистецтво та кіно¹⁶. Отож, за всіма чинниками фільм мав вийти на екрани і доповнити галерею кінокартин з жіночої тематики.

Проте, оцінюючи «історії» фільму («історію створення», «історію заборони», «історію легітимності»), пророчими виглядають слова французького історика М. Ферро стосовно того, що кінокартина може несподівано розкрити чи виявити соціальні та ідеологічні контексти, які кінорежисер не обов'язково усвідомлював¹⁷. Таким чином, «Право на жінку» не стільки візуалізує «гендерні справи» влади і соціально-психологічну ситуацію навколо них, скільки виявляє значний пласт закритої (латентної) інформації, яка може дати дослідникові багато цінних відомостей. Серед них — прояви «чоловічого протесту», гендерний конфлікт інтересів, зміна гендерної кон'юнктури влади, фемінізація медичної освіти, трансформація поняття материнства. Кінострічка містить надзвичайно цікаву соціальну інформацію про боротьбу за вплив і авторитет в кіноіндустрії, протистояння кіномитця і держави, проблему вибору культурно-мистецької тематики, змагання у ВУФКУ між київською та одеською кінофабриками тощо.

Крім того, кінофільм «Право на жінку» цікавий своїм нетрадиційним функціонуванням в культурі. Завдяки оцифруванню Національним центром Олександра Довженка на початку ХХІ ст. він став доступним не тільки для дослідників, але й для пересічних глядачів. З 2006 р. фільм був тричі презентований у рамках ретроспективного показу: програмою «Українські фільми на кінопівці» (2006 р.), яку разом представляли кіно клуб НАУКМА і Довженко-Центр; кінопоказом в театрі «Ліра» в проекті «Микола Бажан і кіно» (2015 р.); кінолекторієм проекту «Культурфільм: Femme Mute» за підтримки Фонду Рози Люксембург в Україні (2016 р.). Глядачі отримали можливість відтворити минуле не тільки за сюжетною лінією, а й за тим простором, на тлі якого розгорталися

¹⁶ Детал. див.: Лабур О. «Жіноче розкріпачення» в Радянській Україні (1920–1930 рр.): особливості формування джерел // Інтелігенція і влада. — 2013. — № 29. — С. 181–190.

¹⁷ Ферро М. Кино и история // Вопросы истории. — 1993. — № 2. — С. 48.

основні події (дощ, сонце, одяг, гуски, поїзд). Водночас супровід фахівців сприяв кращому зануренню у часовий простір, показаний у фільмі. За словами М. Ферро, кінорежисер повернув суспільству історію, якої його позбавила державна машина¹⁸.

З активізацією досліджень про національний кіностиль наприкінці ХХ ст. фільм потрапляє в орбіту дослідницьких інтересів. Спочатку це були епізодичні згадки¹⁹, а згодом вже оцінювання сюжетних ліній, художніх прийомів і режисерського мистецтва. Так, музикознавець О. Литвинова побачила «просту і тиху історію одного розлучення», що в той же час «постає проти течії»²⁰. Підтримуючи її роздуми, інша мистецтвознавиця Т. Журавльова уточнює назву «Право на жінку» як право не чоловіка, а суспільства, скориставшись яким, героїня «головною метою свого життя робить кар'єру»²¹. Але кожна з дослідниць бачить фільм під своїм кутом зору — з позиції музики чи мелодрами, паралельно аналізуючи інші кінокартини, не зупиняючись детально на аналізі фільму «Право на жінку».

Успішні розвідки щодо аналізу та розділення двох фільмів Каплера «Жінка» і «Право на Жінку» провів доктор мистецтвознавства О. Безручко. Досліджуючи тогочасну кіноперіодику йому вдалося довести, що першим режисерським дебютом О. Каплера був агітфільм «Жінка (Роль жінки в радах)» 1928 р., який, імовірно, мав також другу назву «Делегатка». Тоді як інші назви відносяться до повнометражного фільму, відомого під назвою «Право на жінку». На думку дослідника, короткометражка сподобалась керівництву і активно транслювалася в кінотеатрах. Отже, позитивний перший досвід сприяв тому, що саме О. Каплер здобув право на нові зйомки повнометражки²².

¹⁸ Там само.

¹⁹ Росляк Р. Вплив українізаційних процесів на кадрову політику в українському кінематографі (1920-ті — початок 1930-х рр.) // Наук. вісник Київ. нац. ун-ту театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого. — 2013. — Вип. 13. — С. 109–119; Скорина Л. Специфіка кіноповістей Миколи Бажана і Юрія Яновського на тлі розвитку української кінодраматургії 30-х років ХХ століття // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія : зб. наук. пр. / Черкас. нац. у-т ім. Б. Хмельницького ; Осередок НТШ в Черкасах. — Черкаси, 2011. — Вип. 10. — С. 17–30.

²⁰ Литвинова О.У. Музика у кінематографі України. — К. : Логос, 2009. — Ч. 1: Автори музики художньо-ігрових фільмів, які створилися на кіностудіях України. — С. 54.

²¹ Журавльова Т.В. Мелодраматизм в українській екранній культурі : дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01. — К., 2016. — С. 76–77.

²² Безручко О.В. Другий період творчої і кінопедагогічної діяльності О.Я. Каплера на Київській кінофабриці наприкінці 20-х рр. — пер. пол. 30-х рр. ХХ ст. [Електронний ресурс] // Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство. — 2015. — Вип. 33. — С. 17–24. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknukim_myst_2015_33_5.pdf; Його ж: Маловідомі сторінки життя і кінопедагогічної

Справедливість цієї думки засвідчує проведений аналіз листування ВУФКУ із репертуарним комітетом, де обидві картини фігурують як окремі кінострічки²³. Можемо погодитися і з реконструкцією назв фільму, яку наводить дослідник — «Студентка», «Моя жінка», «Право на жінку».

Водночас доволі несподіваними постають роздуми професора М.А. Собуцького над сюжетом фільму. Дослідник спробував синхронізувати ідеологічний і кінематографічний дискурси, користуючись запровадженими В. Паперним поняттями Культура-1 і Культура-2. Особлива увага приділялася розгляду образу дитини в сюжеті як «відтворювального матеріалу <...> без будь-яких сентиментальних чи гуманістичних конотацій». А заміна однієї дитини (власна дитина героїні померла) іншою (в операційній опритомніла після наркозу інша, чужа дитина), на думку дослідника, виступає своєрідним авторським символізмом продовження життя. Негаразди вчений бачить в батьківстві чоловіка головної героїні: «А батьківство реального чоловіка взагалі ні до чого: його усунуто, покинуто в провінції заради навчання дружини у столиці; єдине, що він може, — заявити їй: “Візьми й дитину” — і неохоче слати аліменти». Саме нехтування батьківськими обов'язками дослідник вважає авторською провиною, зауважуючи, що «засуджувати “нову людину” автори й агітпропівські замовники фільму не збираються»²⁴. Використання М. Собуцьким понять Культура-1 і Культура-2 виглядає перспективним та дає змогу зрозуміти соціально-політичну і культурну ситуацію, в якій створювався фільм. Рухаючись за його культуровимірними орієнтирами, зосередимо увагу насамперед на розгляді «забороненої історії» фільму крізь призму понять культурного шоку та гендерного конфлікту²⁵.

Задеклароване більшовиками створення «нової жінки» і «нового чоловіка», якісно нового типу гендерних відносин передбачало відмову

від попередніх патріархальних стереотипів і норм, а то і конфлікт із ними. Недарма прихід до влади більшовиків викликав кардинальні зміни в жіночій емансипації: він «підрізає коріння пригнічення і нерівності жінки так глибоко, як не наважилась підрізати жодна партія і жодна революція в світі»²⁶. Проте провідна роль партії і держави як регулятора гендерно врівноважених соціальних відносин породжувала ситуацію культурного шоку, насамперед для чоловіків. У сюжетній лінії автори фільму підкреслили це висловом батька героїні: «І що їй не вистачало, так гарно жили!» Таке вороже сприйняття емансипаційних перетворень зустрічалось доволі часто. Яскравим доказом ворожості є аналіз документів про розширення ареалу жіночої праці на виробництві, що активізувалося в 1926–1928 рр. Відповідаючи на питання розробленої Центральною комісією з жінпраці при Наркомпраці анкети «Які причини заважають залученню жіночої праці?», зазвичай керівники робили загальні відписки: відсутність перспектив, низька підготовленість жіночих кадрів, неефективність. Навіть в доповідній записці ВРНГ України «проскочила» думка про невідповідність жіночої праці²⁷. Тож на момент зйомок фільму в частині суспільства поширеним було якщо не заперечення, то саботаж насаджених владою гендерних ідей.

Але найбільш шокуючим для чоловіків стало нерозуміння їхньої гендерної ідентифікації, відчуття депривації, порушення рольових очікувань, а також те, на що звернув увагу професор М. Собуцький — відчуження батьківства у чоловіків (довге і бездіяльне стояння під вікнами лікарні). Саме цей кадр викликав найбільше роздратування у членів репертуарної комісії, що складалася лише із чоловіків. Можна припустити, що таку реакцію у них викликав не сам кадр, а пережите відчуття символічної відчуженості, непотрібності, втрати попереднього статусного значення. По суті, ситуація віддзеркалила наявний конфлікт між соціальними та особистісними гендерними цінностями, а також несприйняття нової гендерної ролі чоловіків. Тож зрозуміло, що підкреслення цієї втрати викликало у членів комісії шквал неприємних почуттів від побаченого. Але острах перед партією та державою як керівними орієнтирами виявився сильнішим за колективне сприйняття, тому вирішили прийняти ухвалу пізніше.

Ще один кадр став свідченням культурного шоку — погляд батька на чоловіка головної героїні під час його виступу перед зібранням жінок.

діяльності одного з фундаторів «кіноленініани» [Електронний ресурс] // Світ соціальних комунікацій : наук. журн. / Київ. міжнар. ун-т, Донец. нац. ун-т. — К., 2012. — Т. 8. — С. 167–169. — Режим доступу : http://www.kytmu.edu.ua/images/ssc_tom8.pdf

²³ Листування Наркомосу УРСР з ВУФКУ і його кінофабриками про постановку кінофільмів // ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Т. VI. — Спр. 10113. — Арк. 112, 384.

²⁴ Собуцький М. Візуальність — 1931: СРСР та Україна // Наук. зап. НАУКМА. Серія: Теорія та історія культури. — К., 2008. — Т. 75. — С. 31–38.

²⁵ Маркова С.Д. Аккультурація: к теории вопроса [Электронный ресурс] // Современные научные исследования и инновации. — 2015. — № 12. — Режим доступа : <http://web.snauka.ru/issues/2015/12/60006> (дата звернення: 02.06.2017); Луков В.А. Гендерный конфликт: система понятий / В.А. Луков, В.Н. Кириллина // Знание. Понимание. Умение. — 2005. — № 1. — С. 86–101.

²⁶ Наші досягнення : [ред. ст.] // Комунарка України. — 1934. № 1. — С. 7.

²⁷ Матеріали про становище праці жінок на виробництві. 1927 р. // Державний архів Харківської області. — Ф. р. 865. — Оп. 1. — Спр. 447. — Арк. 8–12.

За сюжетом фільму стає зрозумілим, що він є представником влади, відповідно наділений специфічним соціальним авторитетом (за теорією французького вченого П. Бурдьє про мову як «інструмент або медіум владних відносин»²⁸). Тож через нього мала «промовляти» уся владна настанова щодо понять «відсталості» і «прогресивності» в жіночій емансипації. Але мовчазний погляд батька головної героїні ніби запитує: «А ти поділяєш в своїй сім'ї те, про що говориш?» Автори фільму зупинилися тільки на «погляді батька», не продовжуючи лінію протесту проти подвійності поведінки виступаючого. Очевидно, виникають запитання: «Наскільки відповідає цей епізод історичним реаліям?», «Чи були випадки формального погодження чоловіків із гендерними ідеями більшовиків, залишаючись, по суті, при старих гендерних цінностях?».

Тож є потреба звернутися до інших джерел розгляду ситуації, викликані емансипаційними перетвореннями другої половини 1920-х рр., реакції суспільства на комунікативні знаки і символи, пов'язані із гендерним порядком більшовиків. В результаті виникають доволі несподівані відкриття. Так, наприклад, чоловіки — члени Терновської сільради на Дніпропетровщині, прослухавши доповідь про значення 8 Березня, постановили: «ми бачимо, що жінка-робітниця і селянка має однакові з чоловіком права, але, на жаль, жодна жінка не присутня на нашому урочистому засіданні, за відсутністю одягу та взуття, то ми самі вітаємо наш уряд, який поновив пригнічену жінку на висоту особистості людини, в сімейному плані ми повинні радіти, що наші жінки отримали громадянські права»²⁹. Очевидна солідарність чоловіків у формальному сприйнятті нового гендерного порядку — певною мірою саботаж, бажання зберегти гендерну ієрархію, право встановлювати систему дозволів і заборон для жінки.

Конфлікт старих та нових культурних орієнтацій як права/неправа чоловіка на жінку демонструють і назви фільму — «Моя жінка» та «Право на жінку». Можемо припустити, що така проекція у сценариста і режисера могла виникнути в результаті ознайомлення із відомою більшовицькою кампанією «худжум» на сході СРСР (1927–1928 рр.), принаймні дуже яскраво відображає її. Метою цієї кампанії був перехід в емансипаційній політиці радянської влади від роз'яснювальних методів роботи до обов'язкового виконання всіх директив. Символічною для них стала паранджа як атрибут чоловічої влади над жінкою. Поширенням на той час став вислів «та, що скинула паранджу»

²⁸ Бурдьє П. Рефлексивна соціологія. К. : Медуза, 2015. — С. 112–114.

²⁹ Протоколи районних зібрань жінок Окружкому КП(б)У // Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 301. — Арк. 26.

як прояв емансипації жінки³⁰. Але парадокс полягав у тому, що чоловіки майже одразу примушували жінку знову одягати паранджу, приховано саботувати гендерні реформи³¹.

Ще один конфлікт і пережитий через нього культурний шок відображено у сюжетній лінії фільму — трансформації інституту сім'ї. Її образ мав символізувати радикальний прояв тогочасної емансипації, безповоротний вихід жінок з приватної в традиційну чоловічу зовнішню сферу, а назва фільму — загострити і зайвий раз підкреслити цей «жіночий вихід». Політичне життя проникало в сім'ю та ліквідувало її, руйнувало подружні відносини і нівелювало поняття батьківства/материнства. Можливо, ця «сімейна втрата» стала підставою «занепадницького тавра». Проте автори фільму, так би мовити, «не встигли» — рубіж 1920–1930-х рр. знаменний відходом від гендерних експериментів в сімейно-шлюбній сфері та дефамілізації жінок на користь реставрації традиційної моделі сім'ї і материнства³².

Свою роль в «забороненій історії» фільму відіграла зміна політичної кон'юнктури в гендерній політиці більшовиків на рубежі 1929–1930 рр. Нові офіційні образи емансипованої жінки мали виконувати завдання індустріалізації та колективізації. На заміну освіченої жінки прийшли героїні праці, «героїчні люди соціалізму» на зразок п'ятисотниці М. Демченко або трактористки П. Ангеліної³³. На перший план виходять героїчні люди модерні-

³⁰ Детал. див.: Лекція і кінопоказ «Право на жінку — право на паранджу» Довженко-Центру за підтримки Фонду Розі Люксембург в Україні в рамках проекту «Культурфільм: Femme Mute» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.evensi.com/Кінолекторій-Культурфільм-femme-mute-plivkafemme-mute-plivka/187822388>

³¹ Ограниченное освобождение: гендер, революция и паранджа в повседневной жизни в Советском Узбекистане [Электронный ресурс] / под ред. Дж. Сахадео, Р. Занка. — Режим доступа : <http://caa-network.org/archives/8785> (дата обращения: 02.06.2017); Щурко Т. «Худжум»: женская эмансипация в период ранних советских «экспериментов» в Советской Киргизии (1918–1930 гг.) [Электронный ресурс] // Вернуть будущее. Альманах ШТАБА № 1 / ред.-сост. Г. Мамедов. — Бишкек, 2014. — Режим доступа : <http://www.art-initiatives.org/ru/content/hudzhum-zhenskaya-emansipaciya-v-period>

³² Голод С.И. Вопросы семьи и половой морали в дискуссиях 20-х годов // Марксистская этическая мысль в СССР (20-е — первая половина 30-х годов): Очерки / под ред. О.П. Целиковой, Р.В. Петропавловского. — М. : ИФ АН СССР, 1989. — С. 244–268; Здравомыслова Е., Темкина А. Государственное конструирование гендера в советском обществе // Журнал исследований социальной политики. — 2004. — Т. 1. — № 3–4. — С. 304.

³³ Створимо фільми про героїчних людей соціалізму: [ред. ст.] // Радянське кіно. — 1935. — № 3–4. — С. 10; Вороніна М.С. П. Ангеліна, М. Демченко та ін.: українська еліта 1930-х чи ні? [Електронний ресурс] // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту. — Запоріжжя : ЗНУ, 2014. — Вип. XXXVIII. — С. 157–161. — Режим доступу :

зованого села, а не урбаністичного міста. Натомість сюжет фільму орієнтує на внутрішньоособисті переживання жінки, а не на її соціально значиму роль, що стає вкрай актуальною з 1930 р. в політичному дискурсі. Відтепер не школа, а праця (насамперед в колгоспі) стає інститутом соціального ліфту/каналу (за П. Сорокіним) для жінок. І тут фільм, а вірніше кадри заднього плану, знову контрастують із новою гендерною кон'юнктурою. Доволі яскраво глядач розуміє, що майбутнє за містом, за системою освіти в ньому (у фільмі це усміхнені городяни, сонечко на задньому плані на противагу дощу, похмурості та патріархальності села). Але не ці кадри потрібні тогочасній владі. Колгоспи і значення жінок в них — ось визначальний емансипаційний орієнтир. Недарма серед нових тематичних планів 1930 р. з'явилась висловлена на 16-му партз'їзді теза про роботу серед жінок-колгоспниць як пріоритету в розкріпаченні жінки³⁴. Продовження її спостерігаємо в тезі Й. Сталіна «Жінка в колгоспі — велика сила», висловленій на Першому з'їзді колгоспників-ударників у 1933 р. Але ж більш виразно її передають подальші слова Й. Сталіна про те, що лише в колгоспах можлива рівність прав для жінок³⁵. Тож зміна емансипаційної ідеологемі влади разом із саботажем частиною чоловіків «розкріпачення жінок» стала суттєвою перепоною для виходу фільму на екран.

Останню крапку в історії заборони фільму поставила ліквідація ВУФКУ та підпорядкування кіногалузії союзних республік центру у 1928–1929 рр. А участь режисера фільму О. Каплера, навіть фрагментарна, у протистоянні в 1929 р. з Асоціацією робітників революційної кінематографії в обстоюванні прав ВУФКУ додала своєї ваги в забороні фільму.

На останок хотілося б порівняти фільм з іншими тогочасними кінострічками про жінок. І чим далі просуваємося в цьому порівнянні, тим більше усвідомлюємо геніальність думок М. Ферро про те, «що камера говорить більше, ніж хтось хотів би показати, вона розкриває виворіт суспільства, його прорахунки»³⁶. Ось і тут фільм «Право на жінку» виявив приховане суперництво між одеською та київською кінофабриками. Так, лідерство в жіночій тематиці цілком належить одеській кінофабриці ВУФКУ. Були відзняті, пройшли розгляд Вищим репертуарним комітетом НКО УСРР,

успішно вийшли в прокат та, нарешті, активно обговорювалися в пресі фільми «Дівчина з палуби» (1928 р.), «Мертва петля» (1929 р.), «Велике горе маленької жінки» (1929 р.), «Дві жінки» (1929 р.)³⁷. В анотаціях підкреслювалась актуальність сценаріїв як «справжніх уривків нашого життя», як розповідей про побут в сім'ї та взаємини чоловіка і жінки³⁸. Про складність розкриття теми свідчать численні обговорення і критичні оцінки стрічок. Найбільше нарікань отримав фільм режисера Г. Рошалья «Дві жінки»³⁹. За слушним спостереженням сучасного дослідника Н. Миславського, діапазон зауважень коливався від схвалення намірів режисера «показати і протиставити двох жінок — радянську і буржуазну» до засудження непотрібного циганського романсу на радянському екрані⁴⁰.

Але видається перспективним порівняльний розгляд саме цього фільму з кінострічкою «Право на жінку» О. Каплера. Хоча в часовому просторі ці фільми дуже близькі — різниця їх створення складає трохи більше півроку, проте напрочуд протилежними і гендерно маркованими виявилися сценарні дуети: «Право на жінку» — Микола Бажан і Олексій Каплер, «Дві жінки» — Віра Строева та Сіма Рошаль. Діаметрально відмінною виявилася і їх історична доля: «Дві жінки» активно виходив у прокат, але до сьогодні не зберігся; «Право на жінку» був майже одразу заборонений, а у ХХІ ст. нарешті вийшов на екрани. В обох фільмах за основу сюжету взято відносини жінки й партійця, тобто не звичайного чоловіка, а революційно свідомого, який відображав радянський прогресивний тип людини. Проте розв'язка сюжету знову розходиться: у «Праві на жінку» акцент зроблено на постаті головної героїні, її емансипаційному прояві, натомість у «Двох жінках» глядача «не цікавлять дві жінки, як два партійця... як обидва розкладаються»⁴¹. Не менший вплив на особисті долі авторів і акторів мали обидва фільми. Так, у фільмі «Дві жінки» зіграла майбутня дружина О. Довженка Олія Солнцева, а в «Праві на жінку» — майбутня дружина О. Каплера Тетяна Златогорова. Проте невдала режисерська робота вплинула на подальший творчий шлях О. Каплера. Через рік він знову працює як режисер над фільмом «Шахта 12-28», який також був заборонений. Творчі поразки,

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Т. VI. — Спр. 10113. — Арк. 60, 73–75, 166.

³⁸ Велике лихо маленької жінки : [ред. ст.] // Кіно. — 1929. — № 5 (53), березень. — С. 12.

³⁹ Алперс Б. «Две женщины» // Кино и жизнь. — 1930. — № 7. — С. 6–7; Новін С. «Дві жінки» (новий фільм ВУФКУ) // Радянське мистецтво. — 1929. — № 6 (25). — С. 9.

⁴⁰ Миславський В.Н. Побутові фільми в українському кінематографі 1927–1930-х // Вісник Харк. держ. академії дизайну і мистецтв. — Х., 2015. — № 8. — С. 91–95.

⁴¹ Новін С. «Дві жінки». — С. 9.

http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/38/28.pdf

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1113. — Арк. 32.

³⁵ Сталин И.В. Сочинения [Электронный ресурс]. — М. : Гос. изд-во пол. лит-ры, 1951. — Т. 13: 1932–1934 гг. — Режим доступа : http://grachev62.narod.ru/stalin/t13/t13_39.htm; Вороніна М.С. П. Ангеліна, М. Демченко та ін.: українська еліта 1930-х чи ні?

³⁶ Ферро М. Кино и история. — С. 48.

ліквідація ВУФКУ та бажання самореалізації привели до переїзду в Москву, де до Каплера нарешті прийшла слава відомого кіносценариста.

Таким чином, застосування понять «культурного шоку» і «гендерного конфлікту» дозволило визначити фільм як своєрідну образотворчу пам'ятку радянської політики «розкріпачення жінок» із значною кількістю прихованої, забороненої, конфліктної і шокуючої інформації. Його історія, а скоріше історії (створення, заборони, виходу на екран, критики і т.д.), відбиває складний синтез різних історичних просторів — політичного, гендерного, культурно-революційного, ситуацію суперництва, боротьбу за впливи, конфлікти,

особисті сприйняття/несприйняття. По суті, можемо говорити про ці історії як самостійні, що інколи перетиналися між собою, а інколи йшли паралельними шляхами, як-от долі авторів фільму і доля його прокату. Більше того, історія його заборони засвідчила, що зміст і значення фільму можуть мати багатоваріативне прочитання в різні історичні часи. Тож перспективним надалі вважаємо дослідження його трактування як «занепадницького» в часи його заборони, а також трансформацію як творчого здобутку в сучасну добу. Варто також дослідити його як маркер (чи межу) переходу з 1920-х до 1930-х років в емансипаційних ідеологемах радянської влади.

ДЖЕРЕЛА

1. Алперс Б. «Две женщины» / Б. Алперс // Кино и жизнь. — 1930. — № 7. — С. 6–7.
2. Безручко О. Другий період творчої і кіно-педагогічної діяльності О.Я. Каплера на Київській кінофабриці наприкінці 20-х рр. — пер. пол. 30-х рр. XX ст. [Електронний ресурс] / О. Безручко // Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство. — 2015. — Вип. 33. — С. 17–24. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknukim_myst_2015_33_5
3. Безручко О. Маловідомі сторінки життя і кінопедагогічної діяльності одного з фундаторів «кіноленініани» / О. Безручко // Світ соціальних комунікацій. — К., 2012. — Т. 8. — С. 167–169.
4. Борський О. К.К.Ф. (про Київську кінофабрику): [ред. ст.] / О. Борський // Кино. — 1929. — № 7 (54), квітень. — С. 8–9.
5. Бурдье П. Рефлексивна соціологія / П. Бурдье, Л. Вакан ; [пер. з англ. А. Рябчук]. — К. : Медуза, 2015. — 224 с.
6. Бурштейн В. Про клубний прокат кінофільмів / В. Бурштейн // Радянське мистецтво. — 1928. — № 5. — С. 11.
7. Велике лихо маленької жінки : [ред. ст.] // Кино. — 1929. — № 5 (53), березень. — С. 12.
8. Вороніна М.С. П. Ангеліна, М. Демченко та ін.: українська еліта 1930-х чи ні? [Електронний ресурс] / М. Вороніна // Наук. праці іст. фак-ту Запоріж. нац. ун-ту. — Запоріжжя : ЗНУ, 2014. — Вип. XXXVIII. — С. 157–161.
9. Голод С.И. Вопросы семьи и половой морали в дискуссиях 20-х годов / С.И. Голод // Марксистская этическая мысль в СССР (20-е — первая половина 30-х гг.) / под ред. О.П. Целиковой, Р.В. Петропавловского. — М. : ИФ АН СССР, 1989. — С. 244–268.
10. Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 301. — 26 арк.
11. Державний архів Харківської області. — Ф. р-865. — Оп. 1. — Спр. 447. — Арк. 8–12.
12. Журавльова Т.В. Мелодраматизм в українській екранній культурі : дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01 / Т.В. Журавльова; НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. — К., 2016. — 208 с.
13. Здравомыслова Е. Государственное конструирование гендера в советском обществе / Е. Здравомыслова, А. Темкина // Журнал исследований социальной политики. — 2004. — Т. 1. — № 3–4. — С. 299–321.
14. Ирак О. Жінка на екрані / О. Ирак // Кино. — 1928. — № 3 (39), вересень. — С. 12.
15. Каплер А. Рассказы о творческом пути [Электронный ресурс] / А. Каплер. — М. : Бюро пропаганды советского киноискусства, 1966. — Режим доступа : <http://istoriya-kino.ru/books/item/f00/s00/z0000019/st006.shtml>
16. Лабур О. «Жіноче розкріпачення» в Радянській Україні (1920–1930 рр.): особливості формування джерел / О. Лабур // Інтелігенція і влада. — 2013. — № 29. — С. 181–190.
17. Лекція і кінопоказ «Право на жінку — право на паранджу» Довженко-Центру за підтримки Фонду Рози Люксембург в Україні в рамках проекту «Культурфільм: Femme Mute» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.evensi.com/Кінолекторій-Культурфільм-femme-mute-plivkafemme-mute-plivka/187822388>
18. Литвинова О.У. Музыка у кінематографі України : каталог / О. Литвинова / НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. — К. : Логос, 2009. — Ч. 1: Автори музики художньо-ігрових фільмів, які створилися на кіностудіях України. — 453 с.
19. Лойко Г. Фабрика працює / Г. Лойко // Кино. — 1930. — № 1 (73), січень. — С. 9.

20. Луков В.А. Гендерный конфликт: система понятий / В.А. Луков, В.Н. Кириллина // Знание. Понимание. Умение. — 2005. — № 1. — С. 86–101.
21. Маркова С.Д. Аккультурация: к теории вопроса [Электронный ресурс] / С.Д. Маркова // Современные научные исследования и инновации. — 2015. — № 12. — Режим доступа : <http://web.snauka.ru/issues/2015/12/60006>
22. Миславський В.Н. Побутові фільми в українському кінематографі 1927–1930-х гг. / В.Н. Миславський // Вісник Харк. держ. академії дизайну і мистецтв. — Х. : ХДАДМ, 2015. — № 8. — С. 91–95.
23. Наші досягнення : [ред. ст.] // Комунарка України. — 1934. — № 1. — С. 7.
24. Новін С. «Дві жінки» (новий фільм ВУФКУ) / С. Новін // Радянське мистецтво. — 1929. — № 6 (25). — С. 9.
25. Ограниченное освобождение: гендер, революция и паранджа в повседневной жизни в Советском Узбекистане [Электронный ресурс] / под ред. Дж. Сахадео, Р. Занка. — Режим доступа : <http://caa-network.org/archives/8785>
26. Поїзд-ліліпут : [ред. ст.] // Кіно. — 1930. — № 1 (73), січень. — С. 14.
27. Презентація кінопоказу фільму Національним центром Олександра Довженка у кінотеатрі «Ліра» в 2015 році [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://www.dovzhenkocentre.org/event/150/>
28. Примаченко Я. Українське кіно 1920-х років у пошуках власних тем та смислів [Електронний ресурс] / Я. Примаченко. — Режим доступа : <http://uamoderna.com/md/prymachenko-ukrainian-cinema>
29. Протоколи засідання Центральної комісії кінофікації від 13.05.32 р. по плануванню роботи Українфільму та матеріали до нього // ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1113. — Арк. 32.
30. Росляк Р. Вплив українізаційних процесів на кадрову політику в українському кінематографі (1920-ті — початок 1930-х рр.) / Р Росляк // Наук. вісник Київ. нац. ун-ту театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого. — 2013. — Вип. 13. — С. 109–119.
31. Скорина Л. Специфіка кіноповістей Миколи Бажана і Юрія Яновського на тлі розвитку української кінодраматургії 30-х років ХХ століття / Л. Скорина // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія : зб. наук. пр. — Черкаси, 2011. — Вип. 10. — С. 17–30.
32. Собуцький М. Візуальність — 1931: СРСР та Україна / М. Собуцький // Наук. зап. НАУКМА. — К., 2008. — Серія: Теорія та історія культури. Т. 75. — С. 31–38.
33. Сталин И.В. Сочинения [Электронный ресурс] / И.В. Сталин. — Т. 13: 1932–1934 гг. — М. : Гос. изд. пол. лит-ры, 1951. — Режим доступа : http://grachev62.narod.ru/stalin/t13/t13_39.htm
34. Створимо фільми про героїчних людей соціалізму : [ред. ст.] // Радянське кіно. — 1935. — № 3–4. — С. 10.
35. Столар В. Дискутна п'єса / В. Столар // Радянське мистецтво. — 1930. — № 1 (31). — С. 4.
36. Ферро М. Кино и история / М. Ферро // Вопросы истории. — 1993. — № 2. — С. 47–58.
37. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 6. — Т. VI. — Спр. 10113. — Арк. 112, 384.
38. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Т. V. — Спр. 8601. — 48 арк.
39. ЦДАВО України. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 183, 35 арк.
40. Що буде робити українське кіно 1928–1929 рр. (орієнтовний план ВУФКУ) // Кіно. — 1928. — № 9 (45), вересень. — С. 17–22.
41. Що ставитиме Київська кінофабрика? : [ред. ст.] // Кіно. — 1929. — № 9–10 (56–57), травень. — С. 14.
42. Щурко Т. «Худжум»: женская эмансипация в период ранних советских «экспериментов» в Советской Киргизии (1918–1930 гг.) [Электронный ресурс] / Т. Щурко // Вернуть будущее. Альманах ШТАБА № 1 / ред.-сост. Г. Мамедов. — Бишкек, 2014. — Режим доступа : <http://www.art-initiatives.org/ru/content/hudzhum-zhenskaya-emansipaciya-v-period>

REFERENCES

1. Alpers, B. (1930). «Dve zhenshchiny». *Kino i zhizn. Cinema and life*, 7, 6–7 (in Russian).
2. Bezruchko, O. (2015). Druhyi period tvorchoi i kinopedahohichnoi diialnosti O. Kaplera na Kyivskii kinofabrytsi naprykintsi 20-kh rr. — per. pol. 30-kh rr. XX st. *Visnyk KNUKIM, Serii: Mystetstvoznavstvo*, Vyp. 33, 17–24 (in Ukrainian). http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknukim_myst_2015_33_5
3. Bezruchko, O. (2012). Malovidomi storinky zhyttia i kinopedahohichnoi diialnosti odnogo z fundatoriv «kinoleniniany». *Svit sotsialnykh komunikatsii: naukovyy zhurnal* (Kyivskiy mizhnarodnyi universytet, Donetskiy natsionalnyi universytet), 8, 167–169 (in Ukrainian).

4. Borskyi, O. (1929). K.K.F. (pro Kyivsku kinofabryku). *Kino. Cinema*, 7 (54), 8–9 (in Ukrainian).
5. Burdie, P. (2015). Refleksyivna sotsiologhii. Pier Burdie, Loik Vakan; per. z anhl. (A. Riabchuk, Trans.), K., Meduza, p. 224 (in Ukrainian).
6. Burshtein, V. (1928). Pro klubnyi prokat kinofilmiv. *Radianske mystetstvo*, 5, 11 (in Ukrainian).
7. Velyke lykho malenkoi zhinky. (1929). *Kino*, 5 (53), 8–9 (in Ukrainian).
8. Voronina, M. S. (2014). P. Anhelina, M. Demchenko ta in.: ukrainska elita 1930-kh chy ni? *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho universytetu*, XXXVIII, 157–161 (in Ukrainian).
9. Golod, S. I. (1989). Voprosy semii i polovoi morali v diskussiiakh 20-kh godov. In edit. by O. Tselikovi, R. Petropavlovskogo. M., IF AN SSSR. *Marksistskaia eticheskaia mysl v SSSR (20-yie — perviaia polovina 30-kh gg.)*, pp. 244–268 (in Russian).
10. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti. F. 11, Op. 1, Spr. 301, 26 Ark.
11. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. F. r-865, Op. 1, Spr. 447, Ark. 8–12.
12. Zhuravliova, T. V. (2016). *Melodramatyzm v ukrainskii ekrannii kulturi. Doctoral thesis*. Kyiv, 208 p. (in Ukrainian).
13. Zdravomyslova, I., Tomkina, A. (2004). Gosudarstvennoie konstruirovaniie gendera v sovetskom obshchestve. *Zhurnal issledovaniia sotsialnoi politiki*, V. 1, 3–4, 299–321 (in Russian).
14. Irak, O. (1928). Zhinka na ekrani. *Kino*, 3(39), 12 p. (in Ukrainian).
15. Kapler A. (1966). Rasskazy o tvorcheskoi puti. Biuro propagandy sovetskogo kinoiskusstva (in Russian).
<http://istoriya-kino.ru/books/item/f00/s00/z0000019/st006.shtml>
16. Labur, O. (2013) «Zhinoche rozkripachennia» v Radyanskii Ukraini (1920–1930 rr.): osoblyvosti formuvannia dzherel. *Intelihentsiia i vlada*, 29, 181–190 (in Ukrainian).
17. Lektsiia i kinopokaz «Pravo na zhinku — pravo na parandzhu» Dovzhenko-Tsentru za pidtrymky Fondu Rozy Liuksemburh v Ukraini v ramkakh proektu «Kulturfilm: Femme Mute» (in Ukrainian).
<https://www.evensi.com/Кінолекторій-Культурфільм-femme-mute-плівкаfemme-mute-плівка/187822388>
18. Lytvynova O. U. (2009) Muzyka u kinematohrafi Ukrainy: kataloh. K., Lohos, V. 1: Avtory muzyky khudozhnio-ihrovykh filmiv, yaki stvorylysia na kinostudiiakh Ukrainy, 453 p. (in Ukrainian).
19. Loiko, H. (sichen, 1930). Fabryka pratsiue. *Kino*, 1 (73), 9 (in Ukrainian).
20. Lukov, V. A., Kirillina, V. N. (2005). Gendernyi konflikt: sistema ponyatii. *Znaniie. Ponimaniie. Umeniie*, 1, 86–101 (in Russian).
21. Markova, S. D. (2015). Akkulturacyi: k teorii voprosa. *Sovremennyye nauchnyie issledovaniia i innovatsii*, 12 (in Russian).
<http://web.snauka.ru/issues/2015/12/60006>
22. Myslavskyi, V. (2015). Pobutovi filmy v ukrainskomu kinematohrafi 1927–1930-kh. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv*, 8, 91–95 (in Ukrainian).
23. Nashi dosiahnennia. (1934). *Komunarka Ukrainy, Ukraine*, 1, 7 (in Ukrainian).
24. Novin, S. (1929). «Dvi zhinky» (novyi film VUFKU). *Radyanske mystetstvo*, 6 (25), 9 (in Ukrainian).
25. Sakhadeo, J., Zanka, R. (in edit.). (2007). Ogranichennoie osvobozhdeniie: gender, revoliutsiia i parandzha v povsednevnoi zhizni v Sovetskom Uzbekistane (in Russian).
<http://caa-network.org/archives/8785>
26. Poiizd-liliput: [red. st.]. (sichen, 1930). *Kino*. 1 (73), 14. (in Ukrainian).
27. Prezentatsiia kinopokazu filmu Natsionalnym tsentrom Oleksandra Dovzhenka u kinoteatri «Lira» v 2015 rotsi (in Ukrainian).
<http://www.dovzhenkocentre.org/event/150/>
28. Prymachenko, Ya. Ukrainske kino 1920-kh rokiv u poshukakh vlasnykh tem ta smysliv (in Ukrainian).
<http://uamoderna.com/md/prymachenko-ukrainian-cinema>
29. Rezoliutsiia narady pry Upravlinni politosvity Narkomosu URSR pro stan polipshennya khudozhnoi roboty VUFKU. Lystuvannia z VUFKU. *TSDAVO Ukrayiny*. F. 166, Op. 6, T. V, Spr. 8601, Ark. 48 (in Ukrainian).
30. Rosliak, R. (2013). Vplyv ukrainizatsiinykh protsesiv na kadrovu polityku v ukrainskomu kinematohrafi (1920-ti — pochatok 1930-kh rr.) (in Ukrainian).
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkarogo_2013_13_9
31. Skoryna, L. (2011). Spetsyfika kinopovistei Mykoly Bazhana i Yurii Yanovskoho na tli rozvytku ukrainskoi kinodramaturhii 30-kh rokiv XX stolittia. Cherkasy, *Literaturoznavstvo. Folklorystyka. Kulturolohiya: zbirnyk naukovykh prats*, V. 10, 17–30 (in Ukrainian).
32. Sobutskyi, M. (2008). Vizualnist — 1931: SRSR ta Ukraina. *Naukovi zapysky NAUKMA. Seriia: Teoriia ta istoriia kultury*, 75, 31–38 (in Ukrainian).
33. Stalin, I. V. (1951). Sochineniia. 1932-1934 gg., Vol. 13. M., Gos. izd. pol. lit-ry (in Russian).
http://grachev62.narod.ru/stalin/t13/t13_39.htm
34. Stvorymo filmy pro heroichnykh liudei sotsializmu. (1935). *Radyanske mystetstvo*, 3–4, 10 (in Ukrainian).

35. Stolar, V. (1930). Dyskutna piesa. *Radianske mystetstvo*, 1 (31), 4 (in Ukrainian).
36. Ferro, M. (1993). Kino i istoriia. *Voprosy istorii*, 2, 47–58 [in Russian].
37. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy). F. 166, Op. 6, T. VI, Spr. 10113, Ark. 112, 384 (in Ukrainian).
38. TsDAVO Ukrainy. F. 166, Op. 6, T. V, Spr. 8601, Ark. 48 (in Ukrainian).
39. TsDAVO Ukrainy. F. 1238, Op. 1, Spr. 183, Ark. 35 (in Ukrainian).
40. Shcho bude robyty ukrainske kino 1928–1929 rr.(oriientovanyi plan VUFKU). (veresen, 1928). *Kino*, 9 (45), 17–22 (in Ukrainian).
41. Shcho stavytyme Kyivska kinofabryka? (traven, 1929). *Kino*, 9–10 (56–57), 14 (in Ukrainian).
42. Shchurko, T. (2014), «Khudzhum»: zhenskaia emansipatsiia v period rannikh sovetskikh «eksperimentov» v Sovetskoi Kirgizii (1918–1930 gg.) 9in Russian).
<http://www.art-initiatives.org/ru/content/hudzhum-zhenskaya-emansipaciya-v-period>

Olga Labur

AUPCA KYIV FILM STUDIOS AND OLEKSIY KAPPLER'S FILM "RIGHT FOR WOMAN": STORY OF ONE BAN

The article addresses the issue of a ban placed on the film "Right for Woman" (Pravo na Zhinku) by Oleksiy Kappler produced in 1930 by the newly established Kyiv Film Studios of the All-Ukrainian Photo Cinema Administration (AUPCA). The author reviews the main difficulties its production faced and the film itself had with assessment by the repertoire committee and shift in the emancipatory ideologemes at the verge of the 1920-30s. The research discusses the insufficiency of the analysis of the phenomenon of the film's "ban" in the modern historiography. The article suggests viewing the film with the help of the notions "gender conflict" and "culture shock". Their application makes it possible to uncover a significant layer of the latent information: manifestations of the "men's protest", gender conflict of interests, change of the regime's gender policy, the phenomenon of feminization of medical education, transformation of the institute of family, confrontation between the cinema artist and the state, competition between Kyiv and Odesa Film Studios.

The author concludes that the film is a peculiar artistic monument to the Soviet policy of "women's emancipation" with a significant amount of hidden, forbidden, conflicted, and shocking information. The history of the ban proves that the content and significance of the film can have numerous readings in different historic times and become a marker of the watershed from the 1920s to the 1930s in the Soviet regime's emancipatory ideologemes. The research shows the necessity to further study the film as a unique historic source on women's emancipation of the Soviet times.

Key words: film "Right for Woman", women's emancipation, gender policy, AUPCA Kyiv Film Studios, history of the ban.

Дата надходження статті до редакції: 15.09.2017.

УДК 930.253:314,743«16/18»

Анна Гедьо

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГРЕКІВ НІЖИНА У XVIII — НА ПОЧАТКУ XIX СТ.: АНАЛІЗ ПРИВАТНОПРАВОВИХ АКТІВ

У статті на прикладі матеріалів, які зберігаються в українських та російських архівосховищах, подається характеристика приватноправових актів з історії ніжинської грецької громади, аналізуються елементи, що становили форму даних документів у XVIII–XIX ст., формулюється призначення цих документів та зазначаються правові відносини між контрагентами.

Ключові слова: приватноправові акти, ніжинська грецька громада, архів, правовий статус.

Розширення джерельної бази досліджень шляхом введення до наукового обігу нових документів та матеріалів, а також вивчення їхнього інформаційного потенціалу залишається одним з перспективних напрямків розвитку вітчизняної історичної науки. Всебічне відтворення багатогранного та насиченого подіями історичного буття греків на теренах України можливе лише за умови виявлення і критичного опрацювання усєї сукупності джерел.

Історія перебування та створення громади греків у Ніжині веде свій початок від середини XVII ст. Спочатку грецькі купці приїжджали в Україну на певний час, а з середини 70-х років XVII ст. почали оселятися. Греки обрали місцем поселення Ніжин не випадково — він був одним із великих міст України і завдяки вдалому географічному розташуванню відігравав роль важливого торговельного центру.

Фундаментальною працею з історії ніжинського грецького братства є дослідження М. Плохинського «Иноземцы в Старой Малороссии»¹, в якій автор розглядає історію поселення та життя греків, циган, грузинів, німців, вірменів в Україні, найбільше уваги приділяючи саме грекам.

Особливе місце в історіографії ніжинської грецької громади займають студії

К. Харламповича². Автор простежив історію грецької громади з 1675 р., зіставляючи факти, вже викладені в науковій літературі, з фактами зі справ архіву ніжинської грецької громади. На жаль, у 1929 р. було надруковано тільки перший нарис. І лише нещодавно творча спадщина академіка знов привернула увагу дослідників: у 1999 р. був надрукований п'ятий нарис праці К. Харламповича³, а у 2001 р. — другий⁴.

Серед провідних джерелознавчих студій з історії ніжинських греків слід згадати роботи Г. Швидько⁵, в яких здійснено аналіз опублікованих джерел, а також архівних матеріалів, які зберігаються в архівосховищах Росії та України.

² Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.) // Записки Історико-філологічного відділу УАН. — К., 1929. — № 24. — С. 109–205.

³ Харлампович К. До історії національних меншостей в Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). Нарис V: Ніжинські греки й торгівля // Записки Історико-філологічного товариства ім. А. Білецького. — К., 1999. — Вип. III. — С. 87–158.

⁴ Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). Нарис 2: Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані // Греки в Ніжині. — К., 2001. — С. 51–68.

⁵ Швидько А.К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая пол. XVII — первая пол. XVIII в.). — Д., 1981. — 107 с.; Швидько А.К. Анализ публикаций источников по истории греческой нежинской колонии // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории. — Д., 1990. — С. 64–75.

¹ Плохинский М.М. Иноземцы в Старой Малороссии // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. — М., 1905. — Т. 2. — С. 175–409.

Дослідниця слушно зауважує, що документи, які відкладалися в процесі життя і діяльності грецької ніжинської колонії, до сьогодні здебільшого не введені до наукового обігу.

Вагомий внесок у вивчення історіографічної та джерелознавчої традиції ніжинської грецької громади зробив Є. Чернухін⁶, який дослідив низку неопублікованих та маловідомих праць вітчизняних і зарубіжних істориків.

Метою даної розвідки є виявлення інформаційного потенціалу приватноправових актів з історії ніжинської грецької громади XVIII–XIX ст., які зберігаються в державних архівах України та Росії.

Досить представницьким комплексом джерел з історії ніжинської грецької громади є приватноправові акти, які в основному виконували засвідчувальну функцію. Це паспорти, білети, атестати, свідоцтва, оголошення, доручення, заповіти. У фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК України) та Держархіву Чернігівської області збереглося багато копій паспортів, які надавав Ніжинський грецький магістрат своїм підлеглим. У документі вказувалася причина виїзду особи, яка отримувала *паспорт*: «Предъявитель сего грек житель нежинской Афанасий Павлов сын Элефтериани с служителем его греком Константином Христофоровым выездует с Нежина в разные российской империи города и места по купеческой своей надобности, которые в следовании туда и обратно в Нежин благоволено было по силе Ее императорского величества указов учинить свободный без задержания пропуск, для чего сей пашпорт в благополучном городе Нежине из греческого нежинского магистрата ему, Элефтериану, дан»⁷. Обов'язково зазначався термін, на який видавався паспорт.

Іншим видом засвідчувальних актів були *білети*. Це підтверджуючі документи, які або виконували функції паспортів, або видавалися Ніжинським грецьким магістратом грекам, які висловили бажання займатись торгівлею, мати земельну власність та сплатили певні податки. В останньому випадку документ містив перелік товарів, на які було отримано право торгівлі. У фонді Ніжинського грецького магістрату (Ф. 101) Держархіву Чернігівської області збереглися справи, в яких йшлося про білети Зберігальної казни⁸ і на право проживання⁹.

Видачу білетів Ніжинський грецький магістрат здійснював на підставі височайше затверженого

«Положения о пошлинах на право торговли и других промыслов». Згідно з ним: «лица, взявшие купеческие или промысловые свидетельства, имеют право содержать неограниченное число торговых и промышленных заведений, со взятием лишь на каждое особого билета, если оно законом не изъято от билетного сбора (ст. 10 и 27). Во всяком случае лицо, получающее купеческое свидетельство, обязано взять вместе с оным по крайней мере один билет на торговое или промышленное заведение»¹⁰.

Свідоцтва виконували функцію паспортів, які засвідчували особу. Такі документи ставали необхідними при записі до певної верстви населення міст. Свідоцтво видавалося за участю громади, до якої була приписана особа. Використання цих документів було пов'язане з посиленням контролю за процедурою запису до міст у зв'язку з поширенням серед їх мешканців незаконної практики перезапису з однієї верстви до іншої з метою уникнення сплати податків.

Свідоцтва, що підтверджували право особи на здійснення торговельних операцій, поновлювалися щорічно. Залежно від місця проживання встановлювалася різна сума платні за право отримання свідоцтва. За процедурою отримання та терміном дії свідоцтва були подібні до білетів.

Поширеними у греків Ніжина були оголошення, які щорічно складали всі представники купецтва, інколи за допомогою Ніжинського грецького магістрату, згідно з урядовими постановами про гільдійський устрій. У документі подавалася детальна характеристика особи, членів її родини та підтверджувалася сплата необхідних податків.

Доручення видавали купці своїм довіреним особам, але фактично другим контрагентом цього акта виступав Ніжинський грецький магістрат, який складав цей засвідчувальний документ. У документі чітко визначалися права, якими наділялася довірена особа та відповідальність за її дії¹¹. Доручення набувало чинності у разі засвідчення його печаткою Ніжинського грецького магістрату.

Атестати видавалися в разі прийняття російського підданства¹², вступу до ніжинської грецької громади¹³, підтвердження грецького походження¹⁴ секретарям грецького магістрату про їхню службу¹⁵.

Серед документів грецького магістрату збереглися так звані «аттестаты о состоятельности»¹⁶

⁶ Чернухін Є.К. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. — К. : Інститут історії України НАН України, 1998. — 98 с.

⁷ Держархів Чернігівської області. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 1148. — Арк. 1.

⁸ Там само. — Спр. 3266, 3203, 3186.

⁹ Там само. — Спр. 1158.

¹⁰ Там само. — Спр. 1158. — Арк. 17.

¹¹ Там само. — Спр. 1078, 1129, 1178, 2306.

¹² Там само. — Спр. 1080, 1086, 1141, 1142, 1176.

¹³ Там само. — Спр. 672, 944, 2757.

¹⁴ Там само. — Спр. 1104, 1120, 1141, 1142, 1151.

¹⁵ Там само. — Спр. 1104, 1122.

¹⁶ Там само. — Спр. 1238, 2639, 2712.

та «аттестат на вексель до 10 000 рублів»¹⁷. Ця категорія аттестатів і прохання про їх видачу містять відомості про грошові суми і дають певне уявлення про торговельну спроможність грецьких купців. Аттестат давав право на продаж нерухомого майна.

Засвідчувальну функцію виконували також *купчі*, значна кількість яких збереглася у фонді Ніжинського магістрату Держархіву Чернігівської області. У 1727 р. з Правлячого Сенату був направлений в Ніжинську полкову канцелярію і ніжинське грецьке братство указ імператриці з вимогою надати інформацію про кількість власників землі і кількість викуплених селян у російських поміщиків. Указом передбачалося через нарочного скласти список іноземців, які купували у російських поміщиків селян.

Грецький магістрат на підставі купчих склав 16 червня 1750 р. відомість про куплених греками у російських поміщиків селян. За цією відомістю зазначалося, що 26 липня 1735 р. Самуїл Пелапоносов купив у Семена Долініна у с. Бакуніні Коломенського повіту двох селян, а 2 травня 1735 р. в с. Фастові у сержанта Курінського полку Миколи Єсипова п'ять селян¹⁸. Дмитро Параскевін 17 березня 1727 р. придбав у службовця Державної колегії іноземних справ Кузьми Кирилова чотирьох кріпаків, а у 1729 і 1735 рр. ще сімох кріпаків і дворових людей¹⁹.

Серед документів фонду Ніжинського грецького магістрату збереглося багато «*верющих писем*», які були одним з різновидів приватно-правових актів XVIII ст. Їх оформляли в домашніх умовах, а потім засвідчували в Ніжинському грецькому магістраті. Зміст «верющего письма» при цьому вносили до спеціальної книги. Тому маємо цілу купу щорічних справ під назвою «Книга копій обов'язательств, верющих писем и других бумаг».

У «верющих письмах» греків, як правило, не вказувалося, який товар і в якому місті продаватиме і купуватиме довірена особа, але ці документи дають змогу з'ясувати характер і розмах діяльності того чи іншого купця, коло його агентів.

Необхідно зазначити, що «верющие письма» вирізняються лаконізмом, відсутністю деталей. У них не йшлося ані про грошові суми, якими оперували грецькі купці, ані про види і кількість товарів, купівлю і продаж яких вони довіряли своїм довіреним особам. Однак, незважаючи на лаконізм, вони містять цікаві деталі, які можна використовувати при вивченні біографій і підприємницької діяльності грецьких купців²⁰.

Цікавим джерелом інформації є *заповіти* — приватноправові акти, які висловлювали останню волю людини, як правило, щодо розподілу майна між близькими родичами.

Заповіти — це невичерпне джерело відомостей про повсякденне людське життя. Їх аналіз дає змогу отримати відомості щодо побуту, економічного стану, складу сім'ї та інші цінні й цікаві факти. Часто заповіт ставав важливим доказом, який впливав на хід судових процесів та суперечок між спадкоємцями, а також справ стосовно поділу майна, підтвердження прав на маєтки, сплати боргів тощо. Сьогодні у фонді Ніжинського грецького магістрату Держархіву Чернігівської області зберігається 92 справи, пов'язані з духовними заповітами.

Як правило, заповіт починався з духівниці, в якій автор зазначав, де він хоче знайти останній спочинок, скільки грошей виділити на похорон, на службу Божу за упокій душі, а також на різноманітні пожертви на храм, убогим, хворим та калікам.

Після духівниці йшлося про розподіл майна серед дітей та близьких родичів (якщо вони були). Тут вказувалося, хто, скільки і що отримав, а тим, хто ще не отримав своєї частки, вона виділялась з майна померлого. Так, окрім сухих даних про матеріальний стан сім'ї, інколи отримуємо цікаві відомості про життя родини, стосунки між її членами, їх побут і повсякденне життя.

За переліком майна у заповіті можна визначити рівень добробуту ніжинських греків. Так, Іван Кліца детально перераховував, скільки він витратив на утримання своїх дітей. З його ж заповіту дізнаємося, що у нього їх було семеро: шість синів і донька. Розпоряджатися всім майном заповідач дозволяв своїй другій законній дружині Анастасії Федорівні²¹. Фактично цей заповіт — маленька хроніка життя однієї родини, де коротко і дещо фрагментарно автор розповів про долю своїх дітей і дружини, про свої повсякденні клопоти, турботи і переживання. Це опис живою мовою побуту людей тієї епохи, який, хоч і приблизно, але передає атмосферу того часу.

Заповіт Апостола Ксіді є також важливим джерелом вивчення соціально-побутових відносин. З тексту заповіту можна припустити, що Апостол Ксіді був вдівцем і не мав прямих спадкоємців, тому своє майно він заповів своєму брату Стерію Ксіді та племінникам. Значну частину свого капіталу він заповів грецьким церквам — 300 руб., для роздачі найбіднішим грецьким родинам — 200 руб., на придане двом бідним дівчатам з грецьких родин — 2400 руб. 74 коп.²²

У випадках, коли майно померлого грека було значним та передавалося у спадок малолітнім

¹⁷ Там само. — Спр. 2594.

¹⁸ Там само. — Спр. 5. — Арк. 17.

¹⁹ Там само. — Арк. 17 зв.

²⁰ Там само. — Спр. 2695.

²¹ Там само. — Спр. 2695. — Арк. 30 зв.

²² Там само. — Спр. 4123. — Арк. 21–21 зв.

дітям або душевно хворим, для контролю за витратою коштів Ніжинський грецький магістрат призначав опікуна, як це було у справі про призначення опікуном над майном дітей померлої дружини ніжинського громадянина Косіора Сорокіна грека Гаджиева²³.

Дуже часто в своїх заповітах греки залишали гроші бідним членам грецької громади, чим суттєво їх підтримували. Прикладом цього є архівна справа 1799 р., в якій йшлося про духовний заповіт Івана Кір'янова і відшкодування сиротам грошей, які повинні були зберігатися в грецькому магістраті²⁴. Вдовам та сиротам заповідала 200 руб. Олена Гуляєва²⁵, 600 руб. сріблом — Павло Паскалі²⁶.

Заповіт міг змінюватися кілька разів впродовж життя, відображаючи зміни обставин буття, ставлення до світу та оточуючих. Так, ніжинський грек Іван Самарджи змінював зміст свого заповіту тричі. Зберігся лише третій, який доповнює два попередніх і датується 1827 р.²⁷ Духовні заповіти обов'язково затверджувалися Ніжинським грецьким магістратом, свідченням чого є значна кількість справ у фонді Держархіву Чернігівської області під назвою: «Рапорты и прошения о подтверждении духовных завещаний».

Часто заповіти були причиною чисельних судових позовів. Прикладом цього є справа 1788 р.²⁸ Суть цієї справи полягала в тому, що ніжинський грек Костянтин Сталевський у своєму заповіті все своє майно заповідав дружині, двом синам та незаміжній доньці. Після смерті батька старший син Юрій взяв у борг 230 руб. на два місяці і обіцяв «на греческом диалекте данным от себя» повернути борг з процентами по 1 коп. на місяць з рубля. Однак борг своєчасно не був повернутий, і тоді кредитор Костянтин Бездона звернувся до Ніжинського грецького магістрату з проханням зобов'язати Юрія Сталевського повернути борг. Магістрат в цій справі виніс таке рішення: якщо боржник не поверне гроші до Різдва 1787 р., то за борги забрати будинок. Сталевський на суді зазначив, що, згідно із заповітом його батька, будинок належить не йому, а родині. Тоді магістрат виніс рішення, що будинок не можна віддати за борги, тому що він має багато власників. На 12 березня 1787 р. борг з відсотками склав вже 372 руб. 66 коп. І магістрат виніс рішення взяти боржника під варту. Тільки втручання і допомога родини допомогла Юрію Сталевському уникнути карної відповідальності²⁹.

Заповіти обов'язково мали підпис заповідача або, у випадках тяжкої хвороби, його духовного отця: «Сие завещание мое от жены и детей моих да будет соблюдено во всем свято и нерушимо. Составлено оное мною по доброй воле моей в городе Нежине 1821 года марта 8 дня. — к которому при упрощенных мною свидетелях подписуюсь. Нежинский грек Иван Анастасьев Клица но за слабостью по словесному и рукоданному прошению подписал я духовный его отец нежинских греческих церквей иеромонах Григорий Сихни»³⁰.

Загалом заповіт є цінним джерелом насамперед для вивчення побуту та умов життя греків. За описом майна, який є у заповітах, хоч і приблизно, можна реконструювати і уявити, як облаштовувались приміщення всередині, які меблі використовувались, який одяг носили люди. Заповіти містять цікаву інформацію щодо того, які тканини користувалися попитом, а також про риси, звичаї та уподобання людей того часу.

Пропозиції, або прохання, склалися у формі подання. Їхній початковий протокол включав інтитуляцію та інскрипцію; основний протокол — нарацію, диспозицію, яка обов'язково містила ввідну формулу «пропоную», та зобов'язання про повідомлення щодо виконання указу. Заключний протокол вміщував підпис автора, канцелярський номер та дату складання. Формуляр пропозиції не був усталеним. Допускалося переміщення клаузул, наприклад короборація та датум могли переноситися до початкового протоколу, а сигнатура могла мати вигляд скороченого або розгорнутого підпису.

Чолобитні, як правило, супроводжувалися пред'явленням копій універсалів і грамот, виданих містам попередниками верховного правителя (антецессорами), на окремі привілеї. У зв'язку з цим у багатьох гетьманських універсалах та жалуваних грамотах російських царів згадувалися чолобитні греків: «учтивые купцы Греческие, обывающие Нежинские, прибывши до нас, презентовали Нам при сунилеце своей именованного всего своего братства поданной, просили нас чрез тую поданную свою суплеку, абысмы и мы оный Архипастырский и Антецессора нашего покрепостные листы рейментарским нашим утвердили універсалом»³¹, «по супличному прошению от ктитора Церкви Греческой Нежинской з Братством Николая Бошнака Сербина, перед сим к нам поданному»³², «Греческого Нежинского Братства Греки, жители Нежинские и приезжающие Велисар Псалтий стоварыщи

²³ Там само. — Спр. 4090. — Арк. 7.

²⁴ Там само. — Спр. 2523. — Арк. 1–1 зв.

²⁵ Там само. — Спр. 2794. — Арк. 12.

²⁶ Там само. — Спр. 3244. — Арк. 45.

²⁷ Там само. — Спр. 2988. — Арк. 37–48.

²⁸ Там само. — Спр. 115.

²⁹ Там само. — Спр. 115. — Арк. 43–87.

³⁰ Там само. — Спр. 2695. — Арк. 31 зв. – 32.

³¹ Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. — С. 60–62.

³² Оборонний універсал Ніжинського полковника П. Толстого від 8 вересня 1739 р., Глухів // Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. — С. 78.

поданным нам доношением представляли»³³, «Нежинского Греческого братства Депутаты Дук Иванов, Гавриил Синопеус и Юрий Кромида прошением представляют»³⁴, «братства Греческого, поселившегося Черниговскаго наместничества в городе Нежине»³⁵, «города Нежина Греческое общество, в лице депутата своего Евстрата Деларова, принесло Нам всеподданнейше прошение»³⁶.

У фондї 248 «Сенат та його установи» РДАДА зберігається багато чолобитних, договірних статей, повідомлень греків м. Ніжина. При вивченні документів Сенату, що стосуються греків, звертає на себе увагу та обставина, що в першій половині й середині XVIII ст. (на відміну від попереднього часу) практично жодна чолобитна не задовольнялася без попереднього «розшуку», без отримання на запит Правлячого Сенату довідок з Ніжинського грецького та міського магістратів, іноді полкових канцелярій, Генеральної військової канцелярії.

Переважає більшість цих справ відноситься до XVIII ст. Перша чолобитна греків до російських імператорів на надання жалуваної грамоти була подана Петру I на початку 1710 р. В ній греки зазначали, щоб їм, «яко присягаючим в верности Вашему Императорскому Величеству всенижайшим рабам, пред приезжающим на время за купечеством нашею братиею во всяких братских и купеческих порадах преимущество имеют»³⁷.

У зазначеному фондї також зберігається чолобитна греків, датована серпнем 1742 р. Вони зверталися до імператриці зі словами: «Всепресветлейшая Державнейшая Великая государыня императрица Елизавета Петровна самодержица Всероссийская государыня всемилостивейшая. Бьют челом купеческое греческой церкви братство, жители нежинские, и приезжающие торгов ради греки»³⁸. Прохання складалося з п'яти пунктів, які лягли в основу жалуваної грамоти ніжинському грецькому братству від 3 листопада 1742 р. Закінчувалося прохання греків зверненням до імператриці словами, що за надану грамоту: «Мы нижайше со Вседражайшем Вашего августейшества здравии благополучном с победою над враги, государствовании святопочивших, Вашего Величества родителей со упокоении, до конца жизни нашей непрестанно бога молят. Всемилостивейшая государыня, просим Вашего

Императорского Величества во сем нашем прошении решение учинить»³⁹.

1712–1717 рр. датовані чолобитні ніжинських греків, які зберігаються у фондї «Зносини Росії з Грецією» РДАДА. Звернення до російського царя в чолобитних однотипні: «Державнейший царь, государь милостивейший». Ці чолобитні свідчать про те, що в цей час греки в основному приїжджали до м. Ніжина на певний час: «Желаю я, нижайший раб, поехать для своих потреб в город Нежин да при мне два человека челядников греков. Всемилоостивейший государь, прошу Вашего царского Величества, Великий Государь, дать мне по городам проезжую грамоту как туда едущему, так и назад возвращающегося»⁴⁰.

За часів гетьманування К. Розумовського до Генеральної військової канцелярії надходили чисельні прохання про повторний розгляд справ, в яких брали участь ніжинські греки. Російські та українські купці скаржилися на необ'єктивність судочинства в ніжинському грецькому братстві. У скаргах перш за все зверталася увага на те, що грецькі судді є «собратами» ніжинських греків, тому судочинство здійснюється передусім на користь ніжинських греків. Траплялися випадки, коли самі ніжинські греки в тяжбах між собою також зверталися зі скаргою на власне судочинство до гетьмана К. Розумовського і прохали розглянути справу в Генеральній військовій канцелярії. Свідченням цього є справа 1761 р. фонду Канцелярії гетьмана Розумовського ЦДІАК України, в якій ніжинський грек Євстафій Іванов скаржився на дії суддів в розгляді його справи щодо позики грошей ніжинським грекам Миколі Євстафієву та Миколі Метаксі. У листі наголошувалося, що «за полгода никакое малейшее исполнение в том братстве не учинено, но и подумать о том не хотят»⁴¹. У зв'язку з цим він робив запит, пов'язаний з об'єктивністю вироку, і зазначав, що присутні в ніжинському грецькому братстві «яко ж оные ему Евстафьеву свойственные»⁴² і домагалися справедливого вирішення справи годі їй чекати.

До Генеральної військової канцелярії надходили переважно справи з питань комерції, які були пов'язані з купівлею-продажем, боргами та іншими побутовими питаннями. Так, у 1761 р. на ім'я гетьмана Розумовського надійшла скарга від військового товариша Нечаєва, який звернувся з проханням розглянути в Генеральній військовій канцелярії справу щодо самовільного

³³ Універсал К. Розумовського від 28 серпня 1751 р., Глухів // Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. — С. 80.

³⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1 (ПСЗ-1). — Т. 20. — № 14247. — С. 49.

³⁵ ПСЗ-1. — Т. 22. — № 16250. — С. 447.

³⁶ ПСЗ-1. — Т. 24. — № 20094 а. — С. 872.

³⁷ Российский государственный архив древних актов. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1856. — Арк. 203.

³⁸ Там само. — Арк. 199.

³⁹ Там само. — Арк. 200.

⁴⁰ Там само. — Ф. 52. — Оп. 1. — Год 1715. — Спр. 8. — Арк. 1.

⁴¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 3801. — Арк. 2 зв.

⁴² Там само. — Арк. 2.

захоплення його коней греком Комбурлеєм⁴³. Перший свій позов Нечаєв надіслав до Полкової ніжинської канцелярії, але у зв'язку з тим, що він подався на ніжинського грека, канцелярія відправила його до ніжинського грецького братства, в якому розглядалися позови на ніжинських греків. Незважаючи на численні заклики ніжинського грецького братства бути присутніми для розгляду означеного позову, грек Камбурлей не з'явився. Саме тому Нечаєв звернувся до вищої інстанції — Генеральної військової канцелярії з проханням «учинить высокомиловостивое рассмотрение и определение»⁴⁴.

Прохання та чолобитні ніжинських греків іноді наводилися і у законодавчих актах. Прикладом цього є височайше затверджений доклад Правлячого Сенату від 10 лютого 1775 р. В ньому греки перелічували всі надані їм універсали українських гетьманів та російських імператорів з підтвердженням привілеїв. До свого прохання греки додавали: «чтоб им пред приезжими Греками иметь преимущество; но ныне общество их, как издавна жительствовавшие, так и приезжающие Греки, будучи в верности все присяжные, имеют желание быть во всем в равенстве и без всякого различия»⁴⁵.

У зв'язку з коронацією Олександра II 22 травня 1856 р. до імператора звернулися члени ніжинської грецької громади з проханням підтвердити надані їм попередніми імператорами привілеї: «намерены мы поднести Его императорскому Величеству грамоты и привилегии, Всемилостивейше жалованные нежинскому греческому в бозе почивающими Государями императорами, предками нынешнего государя императора, для подтверждения таковых ... и всеподданнейше просить Его императорское величество подтверждения оных»⁴⁶.

Таким чином, залежно від характеру стосунків між контрагентами можна виділити дві підгрупи засвідчувальних актів. Перша — документи, складені Ніжинським грецьким магістратом для іншої установи (органу самоврядування або відомства), зокрема паспорти, білети, атестати, свідоцтва. Друга — акти, складені членами громади для міської установи, а саме: оголошення, довіреності, доручення, заповіти, прохання. Більша частина з них зберігається у фондах ЦДІАК України, РДАДА та Держархіву Чернігівської області. Ці документи мають високі інформативні можливості (хронологічні, територіальні й тематичні) і є ключовим чинником потенціалу джерельної бази досліджень історії ніжинської грецької громади зазначеного періоду.

⁴³ Там само. — Спр. 3373. — Арк. 2.

⁴⁴ Там само. — Арк. 3.

⁴⁵ ПСЗ-1. — Т. 20. — № 14247. — С. 52.

⁴⁶ Держархів Чернігівської області. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 4331. — Арк. 1.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 672. — 4 арк.
2. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 5. — 21 арк.
3. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 250. — 28 арк.
4. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 3244. — 48 арк.
5. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 2794. — 15 арк.
6. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 2772. — 5 арк.
7. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 3266. — 7 арк.
8. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 2695. — 50 арк.
9. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 2695. — 50 арк.
10. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 1901. — 33 арк.
11. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 1148. — 1 арк.
12. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 4331. — 190 арк.
13. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 2594. — 5 арк.
14. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 1139.
15. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 1080. — 5 арк.
16. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 1122. — 3 арк.
17. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 1158. — 74 арк.
18. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 1078. — 6 арк.
19. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 1104. — 6 арк.
20. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 1086. — 9 арк.
21. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 2988. — 135 арк.
22. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 4090. — 97 арк.
23. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 4123. — 72 арк.
24. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 115. — 134 арк.
25. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 2523. — 87 арк.

26. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 2639. — 15 арк.
27. ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 350.
28. Плохинский М.М. Иноземцы в Старой Малороссии / М.М. Плохинский // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. — М., 1905. — Т. 2. — С. 175–409.
29. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1 (ПСЗ-1). — Т. 20. — № 14247. — С. 49–52.
30. ПСЗ-1. — Т. 24. — № 20094 а. — С. 872.
31. ПСЗ-1. — Т. 22. — № 16250. — С. 447.
32. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). — Ф. 52. — Оп. 1. — Д. 10. — 3 л.
33. РГАДА. — Ф. 52. — Оп. 1. — Д. 8.
34. РГАДА. — Ф. 52. — Оп. 1. — Д. 6. — 367 л.
35. РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 9. — 326 л.
36. Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского братства / А.А. Федотов-Чеховской. — К. : Керер, 1884. — 84 с.
37. Харлампович К. До історії національних меншостей в Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля / К. Харлампович // Записки Історико-філологічного товариства ім. А. Білецького. — К., 1999. — Вип. III. — С. 87–158.
38. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.) / К. Харлампович // Записки Історико-філологічного відділу УАН. — К., 1929. — № 24. — С. 109–205.
39. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). Нарис 2: Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані / К. Харлампович // Греки в Ніжині. — К., 2001. — С. 51–68.
40. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 3373. — 3 арк.
41. ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 3801. — 4 арк.
42. Чернухін Є.К. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела / Є.К. Чернухін. — К. : Інститут історії України НАН України, 1998. — 98 с.
43. Швидько А.К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая пол. XVII — первая пол. XVIII в.) / А.К. Швидько. — Д., 1981. — 107 с.
44. Швидько А.К. Анализ публикаций источников по истории греческой нежинской колонии / А.К. Швидько // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории. — Д., 1990. — С. 64–75.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali — DАChO). F. 101, Op. 1, Spr. 672, 4 ark. (in Russian).
2. DАChO. F 101, Op. 1, Spr. 5, 21 ark. (in Russian).
3. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 250, 28 ark. (in Russian).
4. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 3244, 48 ark. (in Russian).
5. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 2794, 15 ark. (in Russian).
6. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 2772, 5 ark. (in Russian).
7. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 3266, 7 ark. (in Russian).
8. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 2695, 50 ark. (in Russian).
9. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 2695, 50 ark. (in Russian).
10. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 1901, 33 ark. (in Russian).
11. DАChO. F. 101, Op. 1, spr. 1148, 1 ark. (in Russian).
12. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 4331, 190 ark. (in Russian).
13. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 2594, 5 ark. (in Russian).
14. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 1139 (in Russian).
15. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 1080, 5 ark. (in Russian).
16. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 1122, 3 ark. (in Russian).
17. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 1158, 74 ark. (in Russian).
18. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 1078, 6 ark. (in Russian).
19. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 1104, 6 ark. (in Russian).
20. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 1086, 9 ark. (in Russian).
21. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 2988, 135 ark. (in Russian).
22. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 4090, 97 ark. (in Russian).
23. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 4123, 72 ark. (in Russian).
24. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 115, 134 ark. (in Russian).

25. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 2523, 87 ark. (in Russian).
26. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 2639, 15 ark. (in Russian).
27. DАChO. F. 101, Op. 1, Spr. 350 (in Russian).
28. Plokhinskii, M. M. (1905). Inozemtsy v Staroi Malorossii. Trudy XII Arkheologicheskogo siezda v Kharkove 1902 g. M., T. 2, pp. 175–409 (in Russian).
29. Polnoie sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie 1 (dali — PSZ-1), T. 20, 14247, pp. 49–52 (in Russian).
30. PSZ–1. T. 24, 20094 a, 872 p. (in Russian).
31. PSZ–1. T. 22, 16250, 447 p. (in Russian).
32. Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov (dali — RGADA). F. 52, Op. 1, D. 10, 3 l. (in Russian).
33. RGADA. F. 52, Op. 1, D. 8. (in Russian).
34. RGADA, F. 52, Op. 1, D. 6, 367 l. (in Russian).
35. RGADA, F. 248, op. 9, 326 l. (in Russian).
36. Fedotov-Chehovskoi, A. A. (1884). Akty nezhinskogo bratstva. K., Kerer, 84 p. (in Ukrainian).
37. Kharlampovych, K. (1999). Do istorii natsionalnykh menshostei na Ukraini. Hretska kolonii v Nizhyni (XVII–XVIII st.). Narys V. Nizhynski hreky i torhivlia. *Zapysky Istoryko-filolohichnoho tovarystva im. A. Biletskoho*. K., Vyp. III, pp. 87–158 (in Ukrainian).
38. Kharlampovych, K. (1929). Narys z istoriyi hretska kolonii v Nizhyni (XVII–XVIII st.). *Zapysky Istoryko-filolohichnoho viddilu UAN*. K., № 24, pp. 109–205 (in Ukrainian).
39. Kharlampovych, K. (2001). Narys z istorii hretska kolonii v Nizhyni (XVII–XVIII st.). Narys 2. Natsionalnyi sklad, profesiina rozbyvka, statystychni dani. Hreky v Nizhyni. K., pp. 51–68 (in Ukrainian).
40. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (dali — TsDIAK Ukrainy). F. 269, Op. 1, Spr. 3373, 3 ark.
41. TsDIAK Ukrayiny. F. 269, Op. 1, Spr. 3801, 4 ark.
42. Chernukhin, Ye. K. (1998). Hretske nizhynske bratstvo: istoriohrafia ta dzherela. K., Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 98 p. (in Ukrainian).
43. Shvidko, A. K. (1981). Analiz istochnikov po sotsialno-ekonomicheskoi istorii Levoberezhnoi Ukrainy (vtoraia pol. XVII — pervaia pol. XVIII st.). Dnepropetrovsk, 107 p. (in Ukrainian).
44. Shvydko, A. K. (1990). Analiz publikatsii istochnikov po istorii grecheskoi nezhinskoi kolonii. Issledovaniia po arheografii i istochnikovedeniiu otechestvennoi istorii. Dnepropetrovsk, pp. 64–75 (in Ukrainian).

Anna Gedo

**PECULIARITIES OF THE LEGAL STATUS OF NIZHYN GREEKS IN 17 — 19 CENTURIES:
ANALYSIS OF PRIVATELY LEGAL ACTS**

In the article, private acts on the history of Nizhyn Greek Community are characterized on the base of the analysis of archive materials from Ukrainian and Russian Archives. The elements, which made the form of these documents in the 18th — 19th centuries, are analyzed, the purposes of these documents are formulated and legal relations between the parties have been determined.

It is noted that depending on the nature of the relationship between contractors, two sub-groups of certifying documents can be distinguished. The first is the documents drawn up by the Nizhyn Greek magistrate for another institution (local governments or departments), which included passports, tickets, certificates. The second sub-group is the acts made by members of the community (announcement, commission, commission and will). Most of them are stored in the funds of the Central State Historical Archives of Ukraine and the State Archives of Chernihiv Oblast. The characteristics of these acts are presented, the elements that compiled the form of the given documents and the legal relations between the parties that they entered are analyzed. It is indicated the information they contain, and analyzed the characteristic elements of the structure of such documents

Key words: private acts, Nizhyn Greek Community, archive, social status.

Дата надходження статті до редакції: 10.11.2017.

Марина Будзар

СМЕРТЬ МИКОЛИ ГОГОЛЯ У СПРИЙНЯТТІ СУЧАСНИКІВ: ЕСЕ ГРИГОРІЯ ГАЛАГАНА «ДРУЗЯМ»

Републікація документа з особистих паперів громадського та культурного діяча середини — другої половини XIX ст. Григорія Павловича Галагана приурочена до пам'ятної дати — 165-річчя з моменту смерті Миколи Васильовича Гоголя (1809–1852). Стільки ж років минуло з моменту появи самого тексту. Він написаний через два тижні після смерті письменника. За жанром це — есе. Григорій Галаган мав схильність до літературної праці. Після нього залишилися кілька опублікованих і ще більше неопублікованих літературних матеріалів. Зміст цього твору ілюструє ставлення автора до особи М. Гоголя і унаочнює його світоглядно-громадянську позицію за доби так званого «похмурого семиріччя» в політичній історії Російської імперії. Це 1848–1855 роки — останній період правління Миколи I. Змістовна вага документа підсилюється його схвильовано-особистісною інтонацією. Републікація цього есе розширить уявлення про умонастрої осіб з кола української еліти середини XIX ст.

Ключові слова: Микола Гоголь, Григорій Галаган, Русь.

Проблема інтелектуального життя української еліти XIX ст. залишається однією з провідних у сучасному історичному дискурсі. Дослідники все далі відходять від створеного представниками народницької історіографії «історичного міфу, в якому не було місця “старій еліті”»¹, що сприяв відстороненню елітарного прошарку від націєтворчого процесу другої половини XIX ст. Цьому допомагатиме розширення джерельної бази розвідок, введення до наукового обігу нових документів, які унаочнюють складну картину світоглядних переконань інтелектуалів з кола владної еліти України XIX ст. До таких осіб належить лівобережний дідич Григорій Павлович Галаган (1819–1888), котрий посів помітне місце у соціумі 50–80-х років XIX ст. як суспільний діяч, просвітник і меценат.

Документ під заголовком «Друзям», що публікується, зберігається у фонді III Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського «Листи», хоча за типологічними ознаками не належить до епістолярію². За класифікацією прозових жанрів літератури, це — есе у формі послання — довільні роздуми з приводу явища чи проблеми, що схвилювали автора та примусили його звернутися до уявного співрозмовника, адресата, чим пояснюється майже обов'язковий публіцистичний пафос таких есе. Г. Галаган мав схильність до літературної праці, в його паперах залишилося немало нота-

ток щодо ведення господарства, біографічних начерків, роздумів про стосунки між поміщиком і селянами тощо. Окремі з них були опубліковані впродовж 1880–1900-х рр.³ Твір «Друзям» теж був опублікований 1906 р. у 8 випуску «Щорічника Колегії Павла Галагана» за редакцією А.І. Степовича, проте без коментарів і з неточностями щодо відтворення рукописного тексту.

Есе «Друзям» написано Г. Галаганом у його дідичному маєтку Сокиринці (зараз — Срібнянський район Чернігівської області) під безпосереднім впливом від смерті Миколи Васильовича Гоголя 21 лютого (4 березня) 1852 року (через два тижні після події). Варто зазначити, що малі літературні форми — рецензії, есе, публіцистичні нотатки, за спостереженням О. Яся, були вельми поширені в українському романтичному історієписанні 1820–1840-х рр.⁴ Саме до такої типологічної групи відносимо текст Г. Галагана, хоча він не є власне історичною розвідкою. Цей твір відповідає провідній тенденції своєї епохи — тяжінню до фрагментарності, недомовленості, натяку.

Також зазначимо, що це есе не є поодиноким свідченням особливого ставлення Г. Галагана до особи М. Гоголя (1809–1852). В ранній молодості Г. Галаган був особисто знайомий з письменником і залишив спогади про зустріч з ним

³ Малорусский вертеп Г.П. Галагана с предисловием П.И. Житецкого // Киевская старина. — 1882. — № 10. — С. 1–38; [Галаган Г.П.] Павел Галаган: биографический очерк // 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А.И. Степовича. — К., 1896. — С. 71–88; Галаган Г.П. письмо о малороссийском «будынке» // Киевская старина. — 1904. — № 7–8. — С. 1–7.

⁴ Ясь О. Романтизм і український гранд-наратив // Ейдос. — Вип. 3, ч. 1. — С. 221.

¹ Литвинова Т.Ф. Историческая память и инструментализация прошлого в социальных проектах дворянства Левобережной Украины середины XIX в. // Харківський історіографічний збірник. — 2016. — Вип. 15. — С. 216.

² Листи // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. III. — Оп. 1. — Спр. 10 724. — 2 арк.

під час свого перебування у Римі у січні — квітні 1843 р., написані трохи пізніше, ніж текст, який публікується, на прохання П.О. Куліша для його «Записок о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленных из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем» (1856). На відміну від есе «Друзьям», ця «Записку Галагана о Гоголе в Риме» вже проаналізовано у контексті листування Г. Галагана з матір'ю К.В. Галаган (у дівочтві — Гудович)⁵ та розглянуто як джерело «мікроісторичного аналізу життя й побуту римського гуртка письменника»⁶ з метою реконструкції мережі культурно-інтелектуальних комунікацій, що в ній діяв М. Гоголь. Але наявність таких мемуарних нотаток допомагає відтворити послідовність формування уявлень про особу письменника у свідомості Г. Галагана та створити контекст для розуміння джерела, що публікується.

Г. Галаган познайомився з М. Гоголем під час дворічної мандрівки країнами Європи (виїхав із Сокиринців у червні 1841 р. і повернувся туди ж таки, вочевидь, не пізніше червня 1843 року⁷), що відбулася після закінчення ним юридичного факультету Петербурзького університету і була завершенням програми виховання молоді людини з «вищого світу» імперії (до якого, безумовно, належала родина Галаганів, завдячуючи родовій історії, власним статкам та шлюбним зв'язкам). Одним з ініціаторів такого знайомства став маляр О.А. Иванов (1808–1858) — центральна персона тогочасної «російської мистецької колонії» в Римі. Митець познайомився із сімейством Галаганів, передусім з К.В. Галаган, у 1842 р., коли вона, так само, як син, перебувала в Європі разом із донькою Марією та її чоловіком П. Комаровським. К. Галаган опікувалася здоров'ям художника, допомігши йому у лікуванні зору, що слабшав. У листі від 20 вересня (н. ст.) 1842 р. О. Иванов дякував матері Г. Галагана та зазначав: «Григорий Павлович опять порадует нас своим приездом в Рим <...> Я употреблю все старание, чтобы познакомить его с Николаем Васильевичем Гоголем. Если удастся, то это будет для него немалое приобретение...»⁸. Такий намір О. Иванова підтвердив Г. Галаган у листі матері від 14 листопада (ст. ст.) 1842 р. з Флоренції, де він мешкав перед приїздом до Рима, зазначивши, що художник «пишет, что ожидает меня, чтобы познакомить с Гоголем, вот знакомство,

которым я буду дорожить больше всех вельмож Английской набережной...»⁹.

Ця зустріч мала місце на *via Felice*, № 126, де на різних поверхах одного будинку мешкали поет М.М. Языков (1803–1847), М.В. Гоголь та Ф.В. Чижов (1811–1877), громадський діяч і підприємець, вчитель Г. Галагана під час вступу до університету, у подальшому — близький друг усієї родини. У листі до матері від 1 січня (ст. ст.) 1843 р. Г. Галаган писав: «Федор Васильевич, слава Богу, здоров и много работает <...> Я к нему редко захожу, чтобы не отрывать от работы. С ним в одном доме живут: Языков, известный поэт, и Гоголь; я с обоими познакомился; первый из них предобрейший и открытый человек, второй также прекрасный человек, но надобно привыкнуть к его обращению. Он чистый малороссиянин, все сидит и молчит, и как будто дуетя, а между тем искоса поглядывает на всех и замечает все, что делается; когда скажет что-нибудь, то умеет придать такой комизм своим словам, что нельзя не смеяться...»¹⁰.

Вартий уваги той факт, що ця згадка про знайомство з письменником, яка вміщує його короткий, але ємний за змістом опис (за словами І. Колесник, «24-річному Галагану не можна відмовити у <...> влучних психологічних характеристиках»¹¹), є єдиною у листах, адресованих Г. Галаганом матері за час перебування у Римі (за більше ніж тримісячний період було написано, окрім згаданого, 8 листів). Це насамперед є підтвердженням того, що Г. Галаган у присутності М. Гоголя та М. Языкова, за його власним більш пізнім свідченням, був переважно лише слухачем¹², а не рівноправним співрозмовником, але може також означати те, що, попри безумовне усвідомлення Г. Галаганом значимості особи письменника, його постать ще не стала для молодого панича майже символічною, якою вона постає у в есе «Друзьям», написаному десять років потому.

За роки, що минули від знайомства Г. Галагана з М. Гоголем до смерті останнього, в житті нащадка козацького роду відбулися значущі зміни — протягом лише трьох років він був державним чиновником, після виходу у відставку 1847 р. цілком присвятив себе громадській діяльності, насамперед у Чернігівській губернії, увійшов у володіння значними маєтностями на Полтавщині та Чернігівщині, одружився з представницею одного з найбільш помітних дворянських сімейств козацько-старшинського

⁵ Гусева Е.Н. Воспоминания Г.П. Галагана о Н.В. Гоголе в Риме // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. — Л., 1984, 1986. — С. 64–69.

⁶ Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. — К., 2009. — С. 443.

⁷ Літературні матеріали // ІР НБУВ. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 94. — Арк. 107; Галагани, поміщики // ЦДІАК. — Оп. 1. — Спр. 554. — 4 арк.

⁸ ЦДІАК. — Ф. 1475. — Оп. 1. — Спр. 588. — Арк. 2.

⁹ ЦДІАК. — Ф. 1475. — Спр. 554. — Арк. 40.

¹⁰ ІР НБУВ. — Ф. III. — Оп. 1. — Спр. 10 713. — Арк. 2 зв.

¹¹ Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. — С. 443.

¹² Цит. за: Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. — С. 452.

походження — Катериною Василівною Кочубей (1826–1896). У травні 1847 р. Г. Галаган разом із двоюрідним братом М.А. Рігельманом (1817–1888) і колишнім наставником Ф. Чижовим перебував під підозрою у справі Кирило-Мефодіївського братства (без сумніву, лише значні зв'язки сімейства допомогли йому не опинитися під слідством, коли сам Л.В. Дубельт поставив резолюцію «Не чіпати» на листі Д.Г. Бібікова до О.Ф. Орлова про звинувачення Г. Галагана у неблагонадійності¹³).

Есе «Друзям» написано зрілим чоловіком, котрий смерть М. Гоголя сприймає як трагедію генерації. Зміст цього тексту є набагато глибшим, ніж лише рефлексія з приводу втрати визначного письменника та мислителя. Безумовно, важливим є історичний контекст його появи — «похмура семиріччя» в історії Російської імперії, останні роки правління Миколи I (1848–1855), коли царський уряд, наляканий подіями «Весни народів» в Європі, запровадив політику репресивних заходів проти будь-якого вільнодумства на теренах імперії. Під удар серед інших потрапили навіть ідеологи слов'янофільства, котрих і тоді, і тим

¹³ Д. Бібіков писав: «Галаган обнаруживал всегда образ мысли совершенно демократический, он имеет значительные связи и знакомства в Москве...». У відповіді на цей лист О. Орлов зауважив: «...если же Галаган, как показывает и Чижов, страстно любит свою родину Малороссию, не питая однако же никаких политических намерений, то я уже имел честь сообщить Вам, м[илостивый] г[осударь], что в отношении украинофилов будут приняты особые меры, самого осторожного и незаметного свойства» (Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. — К. : Наук. думка, 1990. — Т. 3. — С. 200–201).

Щодо настроїв Г. Галагана початку 1840-х років, то вони недвозначно виявилися в його особистому щоденнику, де в записі від 16.09 (ст. ст.) 1840 р. читаємо: «... я увлекся патриотизмом за несчастную Малороссию. Да! Я не могу без горького чувства вспомнить о том, что делает теперь правительство с нашим народом. По воле нашего деспота, которого цель есть, мне кажется, изгладить всякое различие в народе, чтобы наконец были бы в России только две стороны: он да рабы, в Малороссии уничтожают казачество, эту ничтожную горсть народа, на которую наша зашедшая за горизонт свобода бросала еще несколько благодетельных лучей» (ІР НБУВ. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 94. — Арк. 29–29 зв.).

ДЖЕРЕЛА

1. Гусева Е.Н. Воспоминания Г.П. Галагана о Н.В. Гоголе в Риме / Е.Н. Гусева // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. 1984. — Л. : Наука, 1986. — С. 64–69.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУ). — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 94. — 108 арк.
3. ІР НБУ. — Ф. III. — Оп. 1. — Спр. 10 713. — 4 арк.
4. ІР НБУ. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 10 724. — 2 арк.
5. Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій : моногр. / І. Колесник. — К. : Інститут історії України НАН України, 2009. — 596 с.

більше пізніше аж ніяк не можна було зараховувати до ворогів імперії, зокрема Ю. Самарін (1819–1876), І. Аксаков (1823–1886), О. Хомяков (1804–1860), І. Кіреєвський (1806–1856). Дружні стосунки із слов'янофілами пов'язували Г. Галагана з юності, що не в останню чергу пояснюється впливом наближеного до їхнього кола Ф. Чижова, а також певною спорідненістю устремлінь представників раннього українофільства з переконаннями носіїв «ідей слов'янської спільності». Врешті-решт саме розправа з кирило-мефодіївцями маніфестувала активізацію каральних сил імперського апарату ще до того, як ця практика була апробована на власне російському ґрунті. За слушним твердженням М. Рябчука, «влада чітко давала всім зрозуміти, що <...> жодних поступок українському націоналізму, хоча б й у формі лояльного слов'янофільства, не буде»¹⁴.

Риторика, до якої вдається автор тексту, дає змогу зробити припущення, що есе адресоване друзям Г. Галагана з кола слов'янофілів. Це твердження про «загибель національного», «страждання братів-слов'ян», «згубу нашої народної церкви», прагнення «заходу, що старіє, оновити свої сили у слов'янстві». Також в есе є багато явних і неявних відсилок (починаючи з назви) до твору М. Гоголя «Вибрані місця із листування з друзями». Водночас згадка про «братів-українців», котрі, відкинувши надію на майбутнє, лише зітхають про минуле, розширює контекст роздумів автора, твердження про «пустоту і темряву» навколо, про необхідність «працювати Господеві» у атмосфері морального занепаду та зневіри набувають іншого сенсу, можуть тлумачитися як посилення на обставини життєдіяльності соціуму в умовах імперського правління.

Текст друкується за вимогами орфографії та пунктуації сучасної російської мови, також залишені авторські варіанти вживання прописної літери та слова «руський» (у публікації А.І. Степовича та у сучасному вжитку — «русский»).

¹⁴ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. — К. : Критика, 2000. — С. 88.

6. Литвинова Т.Ф. Историческая память и инструментализация прошлого в социальных проектах дворянства Левобережной Украины середины XIX в. / Т.Ф. Литвинова // Харківський історіографічний збірник. — 2016. — Вип. 15. — С. 210–227.
7. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення / М. Рябчук. — К. : Критика, 2000. — 272 с.
8. Ясь О. Романтизм і український гранд-нарратив / О. Ясь // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2008. — Вип. 3, ч. 1. — С. 207–226.

REFERENCES

1. Guseva, E. N. (1986). Vospominaniia G. P. Galagana o N. V. Gogole v Rime. *Pamiatniki kultury. Novyie otkrytiia. Pismennost. Iskusstvo. Arkheologiya*. L., Nauka, pp. 64–69 (in Russian).
2. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho (IR NBU). F. I, Op. 1, Spr. 94, 108 ark.
3. IR NBU. F. III, Op. 1, Spr. 10 713, 4 ark.
4. IR NBU. F. I, Op. 1, Spr. 10 724, 2 ark.
5. Kolesnyk, I. (2009). Hohol. Merezhi kulturno-intelektualnykh komunikatsii. Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 596 p. (in Ukrainian).
6. Lytvynova, T. F. (2016). Istoricheskaia pamiat i instrumentalizatsiia proshloho v sotsyalnykh proektakh dvorianstva Levoberezhnoi Ukrainy serediny XIX v. *Kharkivkyi istoriohrafichnyi zbirnyk*, 15, 210–227 (in Russian).
7. Riabchuk, M. (2000). Vid Malorosii do Ukrainy: paradoksy zapizniloho natsiietvorennia. Kyiv, Krytyka, p. 272 p. (in Ukrainian).
8. Yas, O. (2008). Romantyzm i ukrainskyi hrand-naratyv. *Eidos: almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, 3/1, 207–226 (in Ukrainian).

* * *

Друзьям¹⁵

21-го февраля в Москве скончался Гоголь. Вот уже две недели, как я знаю об этом горестном событии, и не только не могу привыкнуть к мысли, что его не стало, но грусть все глубже и глубже заходит в мою душу. От того, что здесь приходится нам оплакивать не одно лишь лицо Гоголя как художника- писателя в России, может быть, и в мире. Нет! Нам надобно оплакивать нашу судьбу в этой неожиданной потере. Во всех дальнейших уголках сердца, где, казалось, дремлет патриотизм, где как бы погасал святой огонь любви к своей земле, везде там болезненно пробудилось страдание за нашу бедную Русь. Что же это такое? Неужели такова наша участь! Все прекрасное, выходящее из самобытной Руськой природы, гибнет преждевременно, как бы не долженствовавши являться на свет. Все идет в помощь врагам нашим, и неужели Русь должна уже преклонить пред ними голову. Мы хранили в сердцах наших надежды и веру в наши родные силы, несмотря на все неблагоприятные обстоятельства, нас гнетущие со всех сторон. Мы, укрепленные теплою верою, старались не замечать той пустоты, которая делалась вокруг нас, той широкой пустоты, которая уже обхватывала нас, расширенная вражьими силами. Мы видели перед собой Гоголя, который, как светлый маяк, горел в темноте. Мы видели в нем, что могут Руськие силы, и стыдно было при нем унывать. Но он погас, и какая сделалась вокруг пустота и темнота; не на ком опереть страждущего взора. Как ноет болезненно сердце у всякого из нас, кому недостаточно одно лишь земное благо, материальное спокойствие или даже семейное счастье, а кто чувствует в себе великие народные потребности, не входящие лишь случайно в его мысли и чувства, а составляющие существенную часть его внутренней жизни. Для всякого такого человека смерть Гоголя есть ошеломляющий удар, после которого все тяжелое и безотрадное на Руси вдруг предстанет перед нами в самом ярком сверкании. Это уже не есть случайность! Мы так утешали себя при смерти Пушкина, Лермонтова и многих других¹. Нет, здесь уже виден перст Провидения. Гоголь умер и перед смертью сжег свое лучшее произведение, которое он уже один раз сжигал, и теперь он сделал это бессознательно, его толкала к тому неведомая сила, следовательно, даже 2 том «Мертвых душ» было уже более чем

¹⁵ Перша публікація: Ежегодник Коллегии Павла Галагана / под ред. А.И. Степовича. — К., 1906. — С. 69–71.

нужно для бедной Русиⁱⁱ. Неужели же сказано ей: ты дальше не пойдешь. Ах, укрепите еще во мне колеблющуюся веру в то, что составляло главную отраду в жизни. Ах, дайте мне не видеть, как гибнет у нас все национальное и с ним все прекрасное, как мельчает наш народ и разлагается нравственно, как бесплодны благородные усилия истинных сынов Руси, как ухватываются враги наши за нашу народность, и как она фатально в руках их действует против нас самих, как слаба наша святая народная Церковь, как сильны и горделивы наши враги и как гибнут наши братья Славяне, жившие когда-то так же, как и мы, и увы! служащие теперь только свежее почвою, на которой обновляется стареющийся запад. Неужели и мы пойдем за нашими братьями, и все, через что прошла Русь, и все прекрасное, что в ней развивалось, есть не что иное, как приготовление для Запада, для нового периода его истории. И он придет на нас и в нас обновит свои дряхлые силы. Скажите мне, что я заблуждаюсь, и заставьте меня иначе видеть те явные факты, которые так громко говорят вокруг меня... Иначе горько будет жить на свете, иначе, не далеко искавши, придется впасть в то уныние, в котором недвижно живут лучшие из моих собратьев-украинцев; отбросив надежду на будущее, вздыхать о прошедшем и искать в явлениях нашей грустной степной природыⁱⁱⁱ ответов на внутреннее наше настроение. О, тогда придется завидовать тем людям, которые погрязли в мелочной суетной жизни; все горькое, неотрадное пройдет через них, и они этого не почувствуют, бедные счастливы. В них орган высшей потребности всенародной или не развит, или заглох. Скажите, братья, или, несмотря на все это, еще нам не унывать и работать Господеви со страхом из последних наших сил, не смея рассуждать перед Его Великой Волей и смиренно возлагая на себя крест, как это делает бессознательно вся Русь, исполняя закон нашей Святой Веры. Вечная память бессмертному Гоголю! Не он ли говорил нам так отрадно о Воскресении Христовом^{iv}. Да будет же он жив между нами и да ободряет он нас и после смерти в нашей тяжелой, почти сверхсильной для нас борьбе. Но нет! Это я сказал в утешение, но оно не может отогнать то горькое убеждение, которое рождается из сущности. Тяжело бедному Русьскому человеку.

*Март 1852 года
Сокиренцы*

Оригінал: ІР НБУВ. — Ф. III. — Оп. 1. — Спр. 10 724. — 2 арк.

КОМЕНТАРИ

- ⁱ Тут безсумнівна відсилка до твору М. Гоголя «Вибрані місця із листування з друзями»: «Три першостепенних поета: Пушкін, Грибоедов, Лермонтов, один за другим, в виду всіх, були похищені насильственою смертю, в течение одного десятиліття, в поре самого цвітущого мужества, в повному розвитку сил своїх, — і нікого це не поразило: даже не содрогнулось ветреное племя» (Гоголь Н. Избранные места из переписки с друзьями. — М., 2012. — С. 186).
- ⁱⁱ За усталеною версією, М. Гоголь спалив II том роману «Мертві душі» 12 лютого 1852 р.
- ⁱⁱⁱ У текстах, написаних Г. Галаганом в різний час, створено образ України (передусім він називає так саме Лівобережну Україну) як «краю степів», що не зовсім відповідає дійсності, але повністю вкладається в романтичний дискурс-уявлення про степову «країну козаків»: «мысленно улетаю в Украину и воображение мое представляет мне картину, от которой сердце замирает: я вижу <...> пышный и такой ароматный степ, вот он расстилается под <...> ясным вечерним небом и на нем могила за могилой...» (Літературні матеріали // ІР НБУВ. — Ф. I. — Спр. 6922. — Арк. 35 зв.).
- ^{iv} Найімовірніше, йдеться про роздуми у розділі «Світле Воскресіння» з «Вибраних місць із листування з друзями» М. Гоголя.

Maryna Budzar

THE DEATH OF M. GOGOL IN THE PERCEPTION OF HIS CONTEMPORARIES: THE ESSAY BY G. GALAGAN "FRIENDS"

Republication of a document on personal papers of a public and cultural figure in the middle — the second half of the 19th century Gregory Pavlovych Galagan is dedicated to the commemorative date — 155th anniversary since the death of Mykola Gogol. The same number of years has passed since the appearance of the text itself. It was written two weeks after the writer's death. By genre it is an essay. Gregory Galagan had a tendency toward literary work. After him there were few published and even more unpublished literary materials. The content of this work illustrates the author's attitude towards M. Gogol's personality and illustrates his ideological and civic position during the time of the so-called "gloomy

sevenfold” in the political history of the Russian Empire. This is 1848–1855 — the last period of the reign of Nicholas I. The content of the document is amplified by its excited-personal intonation. Republication of this essay will broaden the concept of mentally-minded people from the circle of the Ukrainian elite in the middle of the 19th century.

Key words: *Mykola Gogol, Gregory Galagan, Rus.*

Дата надходження статті до редакції: 28.11.2017.

Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З ЛИСТУВАННЯ ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА І БОРИСА ГРІНЧЕНКА

У статті аналізується частина листування Бориса Грінченка з етнографом Василем Кравченком. Листи засвідчують спільність світогляду обох просвітян, патріотизм і прагнення служити українському народу.

Ключові слова: листування, В. Кравченко, Б. Грінченко, просвітництво.

8 травня 2017 р. виповнилося 155 років від дня народження Василя Григоровича Кравченка — видатного українського етнографа, фольклориста, діалектолога, одного з фундаторів української етнографії. Його багатогранна постать і плідна робота неодноразово привертала увагу дослідників¹. Будучи викладачем житомирського Інституту народної освіти і завідувачем етнографічного відділу Волинського музею, В. Кравченко виховав цілу плеяду українських етнографів, краєзнавців, музейників (К. Червяк, Н. Дмитрук, П. Жолтовський та ін.). Він був пов'язаний з багатьма українськими діячами науки, літератури, зокрема М. Грушевським, І. Франком, М. Могилиничим, С. Таранушенком, В. Антоновичем, О. Маковеєм, П. Стебницьким, Б. Грінченком та ін. Епістолярна спадщина цієї непересічної особистості ще чекає своїх дослідників, але хотілося б зупинитися на листуванні з Борисом Дмитровичем Грінченком.

Внесок в українську науку і громадське життя Б. Грінченка важко переоцінити. Це збирання, упорядкування і видання етнографічних матеріалів: «Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській і сусідніх з нею губерніях» у 3 томах, «Живі струни», «З вуст народу», «Думи

кобзарські», — чотиритомного «Словаря української мови», літературна, видавнича, організаційна та громадська робота протягом недовгого життя.

На початку 90-х років XIX ст. між Б. Грінченком і В. Кравченком зав'язалося листування, оскільки обидва займалися літературою і їх погляди були близькими. Приводом для початку листування була підготовка до друку Б. Грінченком двотомника творів передчасно померлого українського письменника Трохима Зіньківського (1861–1891), його цікавила біографія останнього. В. Кравченко з дитячих років був найкращим другом Т. Зіньківського (обидва походили з Бердянська), прекрасно знав його життєвий шлях, тож з ентузіазмом відгукнувся на пропозицію поділитися спогадами. Знайомство, очевидно, відбулося заочно лише через листи, хоча В. Кравченко знав Б. Грінченка ще з розповідей Т. Зіньківського, котрий раніше почав свій шлях у літературі, а потім цікавився творами Бориса Дмитровича. З листа від 9.02.1897 р довідуємося, що на прохання Б. Грінченка В. Кравченко обіцяв вислати свою фотографію: «...Ви просили фотографічну картку — в мене не було — я знявся — чекав, а бісів фотограф не дає й досі. Хутко буде — пришлю»².

Тут відзначимо, що майже всі листи В. Кравченка до Б. Грінченка зберігаються у фонді III Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Всього залишилося 17 листів до самого письменника і один лист до його вдови — Марії Миколаївни Грінченко (1863–1928). У 1910 р. В. Кравченко надіслав на її прохання 22 листи покійного чоловіка. Три з них теж наводимо нижче.

У першому посланні від 19.08.1891 р., написаному на маневрах поблизу м. Корнина (Житомирська обл.), Василь Григорович вибачався за затримку із написанням спогадів про товариша, оскільки військова служба не сприяла листуванню і не залишала вільного часу, обіцяв надіслати листи від Трохима до нього. Оскільки доля розвела друзів дитинства (після одруження Зіньківського контакти між ними зводилися

¹ Нині науковцями Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського (ІМФЕ) НАН України розпочато видання спадщини В.Г. Кравченка. Кравченко В. Зібрання творів / В. Кравченко. — Т. 1. Етнографічна спадщина Василя Кравченка. — К.: ІМФЕ, 2007. 254 с.; Т. 2. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. — К.: ІМФЕ, 2009. — 640 с.; Розпочато й публікацію його щоденника: Рубан О. Зі спогадів Василя Кравченка (сторінки щоденника) / О. Рубан // Народна творчість та етнографія. — К., 2004. — № 1–2. — С. 39–41; Нами були розглянуті листи В. Кравченка як джерела до історії Житомирщини: Мицик Ю. Листи В.Г. Кравченка в зібранні Інституту рукопису НБУВ як джерело до наукової і культурної історії Житомирщини / Ю. Мицик, І. Тарасенко // Волинь-Житомирщина. — 2016. — Т. 27. — С. 293–301. Див. також: Костриця М.Ю. Народознавець і ворог народу (В.Г. Кравченко) / М.Ю. Костриця, Г.П. Мокрицький // Репресоване краєзнавство (1920–30-ті роки). — К., 1991. — С. 84–93; Лобода Т. Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність / Т. Лобода. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. — 238 с.

² ІР НБУВ. — Ф. III. — Спр. 37645.

до листування), то прохав Бориса Дмитровича розповісти про останні часи життя товариша³. У своїй відповіді Грінченко дякував за надсилання листів, ділився спогадами про останній період життя Зіньківського, писав про публікацію некрологів та підготовку до видання його творів.

У листі від 2.12.1891 р. В. Кравченко ділився враженнями від деяких номерів «Зорі» за 1891 р. (весь комплект часопису за цей рік йому не вдалося отримати). Крім того Кравченко ділився своїм досвідом етнографічних записів в Чигиринському та Черкаському повітах, а його дружина випадково придбала важливі зошити вчителя Заблоцького, які містили записи в Поділлі українських пісень⁴. У відповіді від 5 січня 1892 р. Грінченко сповіщав про хід публікації творів Зіньківського. Тут же він схвально відгукнувся про збір Кравченком етнографічних матеріалів, але з жалем вказував на труднощі з їх підготовкою до друку через брак часу. Все ж таки частина зібраних етнографічних записів В. Кравченка увійшла до «Етнографічних матеріалів» Б. Грінченка.

³ Кіраль С. Спогади Василя Кравченка про Трохима Зіньківського / С. Кіраль // Київська старовина. — 1997. — № 3–4. — С. 157–175.

⁴ ІР НБУВ. — Ф. III. — Спр. 37658.

Листування між громадськими діячами урвалося в січні 1898 р. Тоді В. Кравченко написав щодо підготовлених до друку пісень і необережно торкнувся теми не тільки упорядкування (редакторства) III тому, але й гонорару. Це викликало бурхливу реакцію Грінченка. Листування припинилося на два з половиною роки. 25.08.1900 р. Кравченко написав листа, в котрому він переглядав свої вчинки і просив вибачення⁵. Борис Грінченко негайно відгукнувся, цілком сприйняв вибачення, висловив думку, яка не втратила своєї актуальності й сьогодні (про необхідність єдності українців), і таким чином відносини налагодились.

У додатках наводимо п'ять документів з кореспонденції Б. Грінченка і В. Кравченка. Листи засвідчують теплі стосунки між ними, проливають світло на життєвий шлях і світогляд обох, а також письменника Т. Зіньківського. Сподіваємось, що дана публікація послужить стимулом для видання всього листування між двома великими подвижниками української справи.

Ми дещо підправили правопис листів з метою наближення його до сучасного. Так, слова «шо», «люде» передаємо відповідно як «що», «люди» і т.д., але в цілому авторський правопис збережено.

⁵ ІР НБУВ. — Ф. III. — Спр. 37638.

ДЖЕРЕЛА

1. Кіраль С. Спогади Василя Кравченка про Трохима Зіньківського / С. Кіраль // Київська старовина. — 1997. — № 3–4. — С. 157–175.
2. Костриця М.Ю. Народознавець і ворог народу (В.Г.Кравченко) / М.Ю.Костриця, Г.П.Мокрицький // Репресоване краєзнавство (1920–30-ті роки). — К.: Рідний край, 1991. — С. 84–93.
3. Кравченко В. Зібрання творів / В. Кравченко. — Т. 1: Етнографічна спадщина Василя Кравченка. — К.: ІМФЕ, 2007. — 254 с.; Т. 2: Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. — К.: ІМФЕ, 2009. — 640 с.
4. Лобода Т. Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність / Т. Лобода. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 238 с.
5. Мицик Ю. Листи В.Г.Кравченка в зібранні Інституту рукопису НБУВ як джерело до наукової і культурної історії Житомирщини / Ю. Мицик, І. Тарасенко // Волинь-Житомирщина. — 2016. — Т. 27. — С. 293–301.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. — Ф. III. — Спр. 37638, 37645, 37658.
7. Рубан О. Зі спогадів Василя Кравченка (сторінки щоденника) / О. Рубан // Народна творчість та етнографія. — К., 2004. — № 1–2. — С. 39–41.

REFERENCES

1. Kiral, S. (1997). Spohady Vasylia Kravchenka pro Trokhyma Zinkivskoho. *Kyivska starovyna*, 3–4, 157–175 (in Ukrainian).
2. Kostrytsia, M. Yu., Mokrytskyi, H. P. (1991). Narodoznavets i voroh narodu (V. H. Kravchenko). *Represovane kraieznavstvo (1920–30-i roky)*. Kyiv, Ridnyi kraj, 84–93 (in Ukrainian).
3. Kravchenko, V. (2007, 2009). *Zibrannia tvoriv*. T. 1. Etnohrafichna spadshchyna Vasylia Kravchenka. Kyiv, IMFE, T. 2, 254 p. *Zibrannia tvoriv ta materialy z arkhivnoi spadshchyny*. Kyiv, IMFE, 640 p. (in Ukrainian).
4. Loboda, T. (2008). *Vasyl Kravchenko. Hromadska, naukova ta prosvitnytska diialnist*. Kyiv, IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 238 p. (in Ukrainian).

5. Mytsyk, Yurii, Tarasenko, Inna. (2016). Lysty V. H. Kravchenka v zibranni Instytutu rukopysu NBUV yak dzherelo do naukovoї i kulturnoi istorii Zhytomyrshchyny. Volyn-Zhytomyrshchyna, T. 27, pp. 293–301 (in Ukrainian).
6. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. Instytut rukopysu. F.III, Spr. 37638, 37645, 37658.
7. Ruban, O. (2004). Zi spohadiv Vasyliya Kravchenka (storinky shchodennyka). *Narodna tvorchista etnohrafii*, 1–2, 39–41 (in Ukrainian).

* * *

Листи Б. Грінченка до В. Кравченка

№ 1

1891, жовтня 25. — ст. Юр'ївка.

Високоповажний Добродію!

Тільки сьогодні міг одержати Вашого пакунка (в таких відносинах до почти!) і зараз же поспішаюся щиро Вам подякувати за все ж, що Ви прислали. Всі Ваші листи (себто Трохимові до Вас та до К[урила]-Сем[ентовського]) верну, як тільки вони стануть міні непотрібні, хоча заздалегідь перестерігаю, що це буде не так швидко, бо зробити можу це вже написавши життєпис, а сього я ще й не починав, бо дожидаю згадок з Одеси та Києва. С Петербургу маю тільки од Мордовця коротеньку звісточку; до Пипина, після відомого його виступу у «Вестн[ике] Евр[опы]» не маю чого вдаватися та й до Бернштама теж... Але й без цього, сподіваюся, життєпис буде досить повний.

Трохим приїхав до мене тяжко хворий, але він уперто казав міні, що хворий самим шлунок. Я в справі хвороб — цілком не'віж, тим і вірив йому, бо й справді в його шлунок був неможливий. Жити ж йому в мене було погано: я живу за 37 верстов од міста, в закиненій серед степу слобідці, де нічого не можна купити, і він жививсь увесь час самою з того юшкою курячою та молоком. До того весна вдалась надзвичайно холодна, і він увесь час за того не виходив с хати; а хати в мене малі і тісні, і воздух в їх робився просто неможливий, цей воздух видимо бивав його. Ось через віщо я навіть радий був, як він поїхав од мене; я сподівався, що дома йому краще буде. Він прожив у мене трохи більш місяця. Балакати з ім можна було тільки тоді, як його не трусила пропасниця, а вона його за того не покидала і тільки наприкінці, перед виїздом йому мовби полегшало. Але в ті часи, як з ім можна було балакати, він виявляв таку силу життя, так усім цікавився, такі укладав собі плани надалі, що і в мене одгонив усяку думку про його смерть: не знаючи його справжньої хвороби я, в купі з ім, сподівався, що він може одужати. Перший лист його з дому я одержав у Харкові (туди я зараз же після його виїзду мусів виїхати) — в йому він писав, що йому погіршало. Другий лист я одержав через два дні, здаєця, писання було твердіше, він писав, що дієта «дуже хороше впливає на його» і йому кращає, і прохав купити деякі книжки. Я одмовив йому на обидва листи двома листами, потім писав ще, але писав уже (не знаючи цього) до мертвого.

Ви пишете, що не читали його некрологів. Але ж «Зоря» дозволено у Росію — хіба Ви цього не знаєте? Її у всякому разі варто передплачувати — це єдиний український літературно-науковий орган, що його пущено в Росію. Тепер «Зоря» значно покращала, побільшала, друкуєця фонетичним правописом, матеріал літературний зробивсь живіший та добірніший і додались ще й портрети (у кожному числі) українських діячів (у ч. 20 буде, мабуть, Трохимів портрет).

Ціна їй 6 руб. на рік, адреса: Львів, улица Академічна, ч. 8 (Oesterreich — Galizien — Lemberg).

Я вже одіслав у «Пр[авду]» Трохимове оповідання «Моншер-козаче», тепер готую для «Зорі» його розправу «Молода Україна, її становище і шлях», далі підуть другі праці. Як видрукуєця все, по журналах, тоді все, вкупі з життєписом та с портретом, видастьця одним томом у Галичині (дещо, мабуть, можна бути надрукувати і в нас, хоча за се не ручусь).

Дуже дякуватиму, якщо Ваш знайомий пришле міні згадки про Трохима та його листи. Подякуйте од мене і добродієві Сементовському-Курилові, а Вам я сам ще раз вельми дякую. Тільки якщо присилатимеця що до мене, то вже по такій адресі: В г. Луганск (Екатерин[ославская губерния]), а оттуда на станцію Юрьевку Дон[ецкая(?)] [...] ж. д. міні, а на прості листи — стара адреса (ст. Юр'ївка).

Поки ж бувайте здорові!

Щирий та прихильний до Вас Б[орис] Грінченко

[18]91.X.25

ІР НБУВ. — Ф. III. — № 41225. — Автограф.

№ 2

1892, січня 5.

Відмова на лист з дня 2.XII.[18]91.

Шановний Добродію!

Беручи з Вас приклад, і я забарився з одмовою. Але ж то була робота, а святками хвороба. Так воно й сталося.

Ви даремне зробили так, що виписали собі саме 20 ч. «Зорі». Раз те, що про Трохима є ще у двох числах, а в третьому числі Трохимове оповідання (а Ви ж хочете мати його твори), а друге — «Зоря» тепер стала такою, що її повинен мати у себе кожен щирий Українець. Тим не погано зробите, якщо просто випишете її за увесь р. 1891 — це не політичний часопис, що має значіння тільки в свій час.

Трохимові твори друкуватимуться в «Зорі» і в «Правді». Останню в Росію заборонено. Окрім того всі його твори, вкупі з життєписом та с портретом думаю видати одним томом у Львові, але коли се буде — і сам не знаю. Найголовніша зачіпка — з життєписом. Не можу почати його, бо досі не одержував обіцяних згадок про його київське та петербурзьке життя. Окрім того його недруковані твори zostалися здебільшого невироблені, часом дещо з їх навіть позагублювалося (бо покійник мав звичай писати на клаптиках), — мороки з їми чимало. Особливо багато буде клопоту з найбільшою його працею про штунду і не знаю навіть, чи й доведу її до краю, бо вона більш матеріяли, ніж написаний вислід.

Дуже цікаві маєте Ви етнографічні матеріяли. Але ж мушу — хоч і з жалем великим сказати, що даремне покладали Ви на мене надію. У мене в самого лежить ціла купа такого добра, і я цілком вже кілька років уряд не маю часу торкнутися до їх. А особливо ще тепера, бо Трохимових творів стане на рік або й більш. Не подумайте, земляче, що викручуюсь, але щира правда, що завсіди стільки нагальної роботи, що за таку хоч і важливу, але не нагальну працю, як упорядкувати етнографічні матеріяли, не можу й думати. А чому б Вам самим не узятися до цього діла? Ви все ж живете у місті і Вам легше здобувати потрібні книжки (я ж де їх тут візьму? А без їх же неможливо!) Візьміть собі за зразок чию систему, звірте варіанти та й готуйте! А іншого кого — не знаю, чи знайдете...

Якщо маєте дітей, то презентуйте їм «Дзвінок» (Львів, ул. Чарнецького, ч. 26. Ціна 4 руб.). Часопис так собі, не дуже гарний, але як кращого нема, то й цей буде добрий. А знаєте, я недавненько лічив періодичні видання в Галичині та на Буковині. Року 1885 їх було 9 (лічучи «Бібліотеку наук[ового] Тов[ариства]» за нарізне видання), а тепер їх 18 (та в Америці одно).

Поки бувайте здорові! Щирий та прихильний до Вас В[асиль] Ч[айченко]

1892.I.5(17).

ІР НБУВ. — Ф. III. — № 41225. — Арк. 79–80. — Автограф.

№ 3

1900, серпня 31.

Шановний Добродію!

Так багато поминуло часу, відколи сталося проміж нами згадане у Вашому листі непорозуміння, що я вже звик його мало пам'ятати, а після Вашого щирого останнього листа і зовсім забув. І се мені ще й через те до вподоби було зробити, що надо мною завсіди (слова, набрані курсивом, закреслені Б. Грінченком. — Ю. М., І. Т.) Не покидає мене завсіди думка, що нами, свідомими українцями, не поле засіяно, щоб нам іще сваритися, витратити на особисті непорозуміння ту силу, яку наша невеличка інтелігенція всю повинна положити на громадську роботу. Хай же всяка сварка йде «на очерета та на болота», а в нас хай буде тихо та злагодо.

Стискаю Вашу руку.

З великим ушануванням Б[орис] Г[рінченко]

1900.VIII.31.

ІР НБУВ. — Ф. III. — № 37638. — Автограф.

Листи В. Кравченка до Б. Грінченка

№ 4

1901, березня 3.

Христос Воскресе, Високоповажний Добродію!

Одібрав від вас четвертого тома Ваших матеріалів, а не подякував за тим, що чекав деяких листів покійного Трохима і щоб потому сповістити Вас об цьому. Справді — листи дістав і хоч нема в них нічого особистого, але це листи його першого кохання. Не знаю, що зробити з ними? Колись, пам'ятаю, Ви брали його листи до мене, а чомусь вони ніде не надруковані. Може, ції теж заслати до Вас?

Сього року, рівно через місяць, кінчається десять літ з часу смерті Зінківського, варто було би по деяких часописах надрукувати згадки. Може, ми у своїй «Волині» теж щось змістимо.

Добродію, будьте такі ласкаві вволіть мою молю (мабуть, «волю». — М. Ю., І. Т.) — вона не велика для Вас, а мені ніяк без Вас не обійтись: колись, пам'ятаєте, як Ви у перше збирались складати, упорядковувать першого тома Зінківського — Ви звернулись до мене, щоб я деякі свої згадки про нього подав до Вас. Я тоді ж цеє зробив, одіслав до Вас кілька листів поштового паперу дрібненько пописаного, а собі дубліката з тих згадок не лишив.

Чи не будете ласкаві — пришліть міні ті мої папірки. Я знаю — вони Ваша власність, але позичте міні їх на якийся час — я Вам їх знову верну.

Зостаюсь щирий до Вас В. Кравченко

3.ІІІ.1901.

P. S. Моя адреса: Житомир, Банная, д. Вильке.

ІР НБУВ. — Ф. ІІІ. — № 37641. — Арк. 2 зв. — Автограф.

№ 5

1901, квітня 23.

Шановний Добродію!

Зовсім таки згоджуюсь на те, щоб тепера змістити згадки про Трохима у «Вістнику» або у К[иївській] Ст[аровині], тільки, власне, я не маю на це жадної вільної хвилини, і як сьогодні одібрав Вашого листа, то вже начорно скінчив статтю для «Волині». Пишучи її, я більш усього, звичайно, користувався Вашою працею, а по части і своєю. Коли де роблю виписки, то прямо вказую, що це Ваша праця. Я навіть не зачіплюю того, що мало не всі етнографічні матеріали нібито Трофимові у т. І-му Вашого видання не його, а моя власність. Слави собі тим не здобуду, а йому її не вмалю. Це ті матеріали, що я подав йому до його українського календаря. Свого нового до статі мало чого додаю, хіба там, де у Вас дещо було, на мій погляд, незрозуміле декотрим людям, як от через що то Трохима отставили від служби. Вашим виданням я найбільше скористався за тим, що воно вироблене Вами прекрасно, і у нас у Росії мало хто й знає як про Трохима, або й про його видання та про погляди, хіба опруч свідомих українців, та й то не всі.

Цєю статтею я хочу, щоб дехто з так званих «землячків» знали, що був Трохим і що навіть ідеї провадив такі, з котрими зовсім таки не страшно балакать прилюдно.

Згадайте, вернувшись назад, які обставини у націоналізму і особливо українському стояли літ десять-вісім тому назад — за них мало не на кожному крокові могли вас схопити, запакувати туди, де Макар телят не пасе, а от тепера, бачте, навіть можна по деяких часописах містити навіть статі про цеє, а коли цеє можна, то чому ж не писать? Хай прищеплюються погляди націоналізму більшій частині людей! На мій погляд, фанатизм деяких туполобих, щоб про все говорити тільки по-українськи — річ тяжка! Як ми самі до себе тільки говоритемем, то хто ж нас почує?

Уже давно добивався я у нашому повітовому комітеті народної тверезості, щоб просили міністра фінансів, а щоб він від себе просив міністра освіти про дозвіл 16 книжок для безплатних народних бібліотек. Звернулись до губер[н]ського комітету, там хвостом крутили, щоб були Юди, були й Пилати і т. і... Допіро таки добився, щоб прямо нам писати до міністра фінансів, минуючи губер[н]ського комітету, а наш повітовий предводитель має великого хвоста, довго ним виляв, а нарешті — мусив підписати. Тепер ми боїмось, щоб часом ні з того, ні з сього наш міністр фінансів не вернув, що от, мов, самі могли б звернутися до міністра освіти!

Що це так — ми без них знаємо, але нам треба скористатися з лібералізму міністра фінансів і за тим, щоб Ви або хтось з чернігівців зараз же звернувся до петербургських землячків, щоб вони направили цеє діло у канцелярії міністра фінансів як слід. На мій погляд — цеє діло найкраще міг би зробити Петро Іануарієвич Стебніцький, що його адреса й Вам відома. Тільки я боюсь, щоб часом ця людина не була з хвостиком, бо я уже писав до нього об цьому — він мені — а ніже не відписав!

А може, ще й теє для нього має значіння, ми, бачте, у одному міністерстві служимо, то я тільки «надворний», а він уже «колезький совітник»!

Щоб моя праця не пропала на вітер, нашого папера до міністра я прохав тут затримати до завтрього, а Ви тим часом, не гаючи хвилинки, мерщій пишіть коли можете — може, Вас хутчій послухають, бо як не кажіть, а коли, здорові, знаєте, Вас усе ж таки поважають генералом, хоч би й не великим.

У книжках, що просимо про їх дозвіл, є декілька Ваших та Вашої дружини.

Зостаюсь зовсім таки щирий до Вас В. Кравченко

23.IV.1901. Житомир.

Р. С. Листи Трохимові, що маю їх у себе — пришлю, а мені, коли Ваша ласка, мої згадки позичте — я хотів би дещо й з свого життя написати — воно в мене і особливо змалку було навіть цікавіше, ніж Трохимове.

Ваш В. Кравченко

ІР НБУВ. — Ф. III. — № 37640. — Арк. 2 зв. — Автограф.

КОМЕНТАРИ

№ 1

Сементовський-Курило Костянтин Максимович (псевдонім — Калайденський; (1823–1902) — український етнограф, фольклорист і літературний критик.

Мордовець Данило Лукич (Мордовцев) (1830–1905) — український письменник, історик, публіцист, писав українською і російською мовами. Походив зі старовинного українського козацького роду.

«...до Пипина» — Пипін Олександр Миколайович (1833–1904) — російський учений, літературознавець (історія літератури), етнограф, академік Петербурзької АН (1898), дійсний статський радник, почесний член НТШ (з 1903). Друкувався в «Современнике» і «Вестнике Европы».

«**Бернштама**» — Бернштам Вільям Людвігович (1839–1904) — український громадський діяч, упорядник творів Т.Г. Шевченка.

«**Правда**» — український народовецький літературно-науковий журнал, вперше надрукований 1 квітня 1867 р. Журнал виходив у Львові з перервами до 19 червня 1898 р. Тут друкувались статті історичного, етнографічного, літературного і мовного характеру та художні твори П. Куліша, М. Вовчка, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, В. Шашкевича та ін.

«**Зоря**» — літературно-науковий і громадсько-культурний часопис-двотижневик, що виходив протягом 1880–1897 рр. у Львові (Австро-Угорщина) «для руских родин». У 1880–1884 рр. видавався О. Партицьким. Від 1885 р. журнал належав Літературному товариству ім. Шевченка.

«**Моншер-козаче**» — гумористичне оповідання Т. Зіньківського, опубліковане у «Правді» (1892 р., ч. VI, VII, VIII).

«...тоді все, вкупі з життєписом та с портретом, видасться одним томом у Галичині» — у 1893 р. вийшло видання «Писання Трохима Зіньківського». Зредагував та життєпис надав Василь Чайченко. Книга перша. (З портретом авторовим). Друковано під наглядом К. Паньковського (Львів). У 1895 р. у другій книзі опубліковано етнографічні записи Т. Зіньківського, «Молода Україна, її становище і шлях», інші статті та бібліографічний покажчик творів Т. Зіньківського.

№ 2

«**Дзвінок**» (в оригіналі — «Дзвонок») — український ілюстрований двотижневик для дітей і молоді, видавався у Львові в 1890–1914 рр. Видання призначалося для дітей середнього і старшого шкільного віку. У журналі друкувалися матеріали з історії, літературознавства, етнографії, географії, природничих наук тощо. Багато уваги часопис приділяв художній літературі, яка була представлена творами як українських поетів, письменників, так і перекладами найкращих творів класиків іноземної літератури.

«...лічучи «Бібліотеку наук[ового] Тов[ариства]»» — очевидно, мається на увазі Наукове товариство ім. Шевченка.

№ 4

«**Одібрав від вас четвертого тома Ваших матеріалів**». Очевидно, В. Кравченко має на увазі свіже видання Б. Грінченка «Из уст народа. Малороссийские рассказы, сказки и пр.» (1900).

№ 5

«...декілька Ваших та Вашої дружини» — у 1894 р. у Чернігові Б. Грінченко організував «Видавництво Б.Д. Грінченка», яке в тяжких цензурних умовах з 1894 до 1900 р. видало 46 назв українських книжок для народу загальним накладом понад 170 тисяч примірників. Серед видань твори Т. Шевченка, Є. Гребінки, Л. Глібова, М. Коцюбинського, М. Грінченко. М. Грінченко також писала і робила переклади з іноземних мов під псевдонімом Марія Загірня.

Yurii Mytsyk, Inna Tarasenko

FROM BORYS GRINCHENKO'S CORRESPONDENCE WITH VASYL KRAVCHENKO

The article analyses some of Borys Grinchenko's correspondence with an ethnographer Vasyl Kravchenko. The letters contain information on the life and activities of two prominent public figures, the publication of ethnographic materials. The letters also reveals the last period of the life of the writer T. A. Zinkivskyi. The letters testify the common outlook, patriotism, the desire to serve the Ukrainian people, and the struggle for raising the level of education.

Key words: *correspondence, Vasyl Kravchenko, Borys Grinchenko, education.*

Дата надходження статті до редакції: 25.10.2017.

Георгий Анчабадзе

МАССОВЫЙ ТЕРРОР В СССР. ИСТОРИЯ ОДНОЙ СЕМЬИ

Публикация имеет форму мемуаров. Автор использует профессию историка для реконструкции судьбы своей семьи в историческом контексте первой половины XX в. Биографии отдельных лиц вписаны в историю Грузии от распада Российской империи до постепенного установления тоталитарного режима в период между двумя мировыми войнами. Особое внимание уделено судьбе интеллигенции Абхазии во времена массового террора 1930-х годов в Грузинской ССР и Автономной Республике Абхазия в ее составе. Сведения о трагической судьбе отдельных жертв государственного терроризма помогают глубже осознать масштабы и содержание политических репрессий в условиях тоталитаризма. Личный взгляд на события почти столетней давности приближает их к современности.

Ключевые слова: Грузинская ССР, Автономная республика Абхазия, семья Анчабадзе, тоталитарный режим, репрессии.

Пропонована читачеві стаття професора Державного університету Ілії (Тбілісі, Грузія) Георгія Анчабадзе присвячена трагічній долі великої родини його прадіда, яка потрапила в жорна «великого терору» в СРСР другої половини 1930-х рр. Хоча перебіг та наслідки цього жахливого експерименту Сталіна в масштабах всієї величезної країни висвітлені у великій кількості наукової та мемуарної літератури, поява цієї статті додає до її відтворення промовисті та дуже важливі деталі.

Автор статті хоч й народився у 1949 р., проте з розповідей своїх рідних та свідчень деяких мемуарних джерел знав про подробиці трагічної долі свого діда і бабці, інших представників колись численного роду Анчабадзе. Провина за їх загибель цілком лежить на тогочасному керівникові Радянського Союзу Йосифові Сталіні, який трансформував диктатуру більшовицької партії в країні у свою особисту, нічим не обмежену владу та прищепив до сьогодні репродукований у Росії та росіянах вірус рабської покори перед апріорі злочинною владою.

Звернення Г. Анчабадзе до драматичних колізій в житті його предків є тим більш цінним, бо дозволяє на прикладі однієї родини осмислити той невимовний жах, який охопив населення, напевно, цілої Країни Рад, без різниці соціального походження та статусу, національності, освітнього цензу та заслуг у минулому. Ця стаття ще раз переконує, що зусилля істориків у викритті злочинів сталінського режиму мають тривати й надалі, а ім'я його творця й очільника — віднесене до числа найбільших тиранів, не засуджених земним судом.

Ігор Срібняк

* * *

О массовом терроре как системе государственного управления в Советской России и СССР написано много, хотя основные исследования по этому вопросу, надо полагать, еще ждут своего часа. Беспрецедентные по масштабам репрессии, начавшиеся после прихода к власти большевиков в 1917 г., продолжались до 1953 г., охватив (в прямом или переносном смысле) практически все население Советского Союза. За огромным числом казненных и осужденных по политическим мотивам, погибших на этапе, в лагерях и ссылке от жестокого обращения, голода и лишения стоят судьбы конкретных людей и семей. Сведения о трагической судьбе отдельных жертв государственного террора помогают осмыслить характер

политических репрессий не в меньшей степени, чем сухие цифры статистических данных. Автор настоящей статьи на примере истории своей семьи рассказывает о массовом терроре 1930-х гг. в Грузинской ССР и входившей в ее состав Автономной Республике Абхазия.

* * *

Я родился в городе Тбилиси в 1949 г. Оба моих родителя были из незаконно репрессированных семей (впоследствии реабилитированных) и, наверное, поэтому я с ранних лет знал про злоеущий 1937 г.; слышал о ночных вторжениях чекистов в жилища мирных людей, арестах и пытках заключенных. Как в целом в Грузии, так и в Абхазии карательные органы действовали со всей жестокостью, фактически уничтожая передовые культурные

слои населения. Аналогичная ситуация была и в других частях Советского Союза. Удар, нанесенный государством своему народу в 20–30-е годы XX в., крайне негативно отразился на развитии общества. Его последствия сказываются на нас даже в настоящее время.

Большая семья моего прадеда, отставного подполковника царской армии Тараса Анчабадзе проживала в столице Абхазии, городе Сухуми. У Тараса Зурабовича и его супруги, Марии Николаевны Дадиани, известной своей неутомимой деятельностью в качестве организатора и бессменного председателя Сухумского отделения просветительно-благотворительной организации «Общество распространения грамотности среди грузин», было шесть сыновей и одна дочь. Старший сын Валериан, выпускник Елисаветградского кавалерийского училища в Украине, в русской армии дослужился до ротмистра, участвовал в Первой мировой войне, после которой продолжил службу в новосозданной грузинской армии. В грузинских войсках служили и младшие сыновья — Варлам (Чич), Владимир (Лади) и Николай (Коля) Анчабадзе.

Мой дед, Вианор Тарасович Анчабадзе, в 1908 г. окончил с золотой медалью 1-ю мужскую гимназию в Тифлисе, а высшее образование получил в Петербурге, в стенах Императорской военно-медицинской академии, по окончании которой (1914) был направлен в действующую армию и до конца 1917 г. находился на фронтах мировой войны. На войне началась врачебная практика Вианора Анчабадзе. Будучи старшим полковым врачом и главным врачом сводного лазарета, он добился образцового военно-медицинского обслуживания солдат и офицеров, отличался внимательным и заботливым отношением к больным воинам, проявлял личную храбрость. Был ранен, награжден тремя боевыми орденами.

После развала Кавказского фронта полк, в котором служил мой дед, был выведен в Карабах, где летом 1918 г. свирепствовала холера. Вианор Анчабадзе принимал участие в борьбе с эпидемией. За организацию холерных барачков он получил благодарность от азербайджанского правительства. В конце же года Вианор Тарасович вернулся в Абхазию и сразу включился в борьбу с эпидемией испанки в Гудаутском участке.

В феврале 1919 г. Вианор Анчабадзе был назначен окружным врачом Сухумского округа, а в апреле того же года — начальником медико-санитарного отдела Комиссариата Абхазии. В этот же период он женился на Вере Андреевне Шенгелая. У них родилось двое детей — сын Зураб (мой отец) и дочь Ирина.

Вианору Тарасовичу не была чужда и общественно-политическая деятельность: он сочувствовал эсэрам и был членом Абхазского народного совета. Как член абхазской конституционной

комиссии был делегирован в Тифлис, где имел встречи с Ноем Жордания — главой грузинского государства (1918–1921) и членами правительства.

В феврале 1921 г. в Грузинскую Республику вторглись войска Советской России. Четверо сыновей Тараса Анчабадзе участвовали в военных действиях против большевиков. Особо следует сказать о Валериане Анчабадзе, который был заместителем командующего грузинской группировкой в Абхазии. В арьергардных боях западнее Сухума он сдерживал натиск частей 51-й дивизии 9-й Красной армии, дав возможность основным силам группировки отойти к востоку, и погиб у гумистинского моста, где уже в наше время, в 1992–1993 гг., пролегал главный фронт грузино-абхазского вооруженного противостояния.

После советизации Абхазия была провозглашена самостоятельной советской социалистической республикой, которая несколько месяцев спустя на договорных началах вошла в состав Грузинской Советской Социалистической Республики. В 1931 г. статус «договорной» республики сменился автономным и уже не изменялся до развала Советского Союза.

Первые годы советской власти в Абхазии не были омрачены крупными драматическими событиями. В отношении представителей непролетарских слоев власти проводили «умеренно осторожную» политику. Абхазские руководители во главе с Нестором Лакобой по мере возможности оберегали абхазскую деревню от коллективизации и «раскулачивания». На фоне нэпа жизнь понемногу налаживалась. В таких условиях почти вся абхазская интеллигенция пошла на сотрудничество с новой властью в надежде на лучшее будущее. Вианор Анчабадзе, находясь с 1922 г. на посту начальника Главного курортного управления Абхазии, возглавлял работу по возрождению курортов республики. «Это было время разрухи, — говорится в книге профессора А. Куправа, — нехватки медицинских кадров, оборудования, медикаментов, и в этот сложный период В. Анчабадзе проявил деловитость и колоссальную энергию в работе по восстановлению и развитию санаторно-курортного дела. Благодаря его неутомимой деятельности... за короткий срок были достигнуты значительные успехи»¹. Дальнейшая деятельность Вианора Тарасовича протекала на посту наркома здравоохранения Абхазии, который он занимал дважды, в 1928–1930 и 1932–1937 гг. Как мне известно, он был тогда единственным беспартийным наркомом в Грузии.

Дом, в котором проживал со своей семьей Вианор Анчабадзе, стоял рядом с домом председателя ЦИК Абхазии Нестора Лакобы. Между Лакобой и Анчабадзе, насколько я знаю, особой

¹ Куправа А.Э. Люди: время и жизнь / А.Э. Куправа. — Сухум, 2010. — С. 397.

близости не было (видимо, сказывались различия в биографиях старого революционера и выходца из «бывших»), но отношения были нормальными. Вианор Анчабадзе был членом правительства, которое возглавлял Нестор Аполлонович Лакоба. К тому же их дети — Зураб Анчабадзе и Рауф Лакоба были неразлучными друзьями, учились в одной школе и большую часть дня проводили вместе, в большой компании сухумских ребят.

На сотрудничество с советской властью пошли и младшие братья Вианора Анчабадзе. В частности, уже упомянутые Варлам и Владимир служили в Абхазской красной армии («договорная» республика имела свои вооруженные формирования). В 20-х годах в Советском Союзе, как известно, еще не хватало профессиональных военных кадров и в вооруженные силы привлекались военные специалисты — бывшие офицеры и генералы. Кстати, конным полком Абхазской красной армии командовал родной брат моей бабушки — Варлам Шенгелая, бывший гвардейский офицер, в свое время воевавший против большевиков в рядах Добровольческой армии генерала Деникина, а потом — в грузинской армии.

Такая относительно мирная обстановка сохранялась, однако, недолго. В конце 20-х годов появились явные признаки приближающейся грозы. «Большой террор» в СССР, как назвали западные исследователи кровавые события 1937–1938 гг., своеобразный пик сталинских репрессий, фактически начался в конце 1920-х — начале 1930-х гг. на фоне свертывания нэпа, принудительной коллективизации и ускоренной индустриализации.

С этого времени ужесточение режима ощущалось и в Абхазии, а с начала 1937 г. политические репрессии в автономной республике приобрели систематический характер. Все началось с внезапной смерти Нестора Лакобы, наступившей в Тбилиси при загадочных обстоятельствах (декабрь 1936 г.).

Лакоба был с почестями похоронен в Сухуми, но примерно через месяц его объявили врагом народа, а тело вынесли из склепа и уничтожили. Одновременно стали хватать людей из его окружения — членов семьи (мать, жену, сына) и родственников, ближайших соратников, рядовых сотрудников... Маховик большого террора в Абхазии быстро набирал обороты.

Среди арестованных особую группу составляли несовершеннолетние подростки, дети репрессированных «лакобовцев». В их числе был сын Нестора, Рауф, а также другие друзья и товарищи моего отца — Тенгиз и Кукуша Лакоба, Кока Иналипа. Мальчикам, которым в начале 1937 г. было от 14 до 16 лет, инкриминировалось создание контрреволюционной, террористической молодежной группы, имевшей намерение совершить террористический акт против одного из руководителей ВКП(б).

В связи с делом молодых «террористов» в НКВД вызывали их друзей, школьных товарищей, учителей и др. На допрос был вызван и Зураб Анчабадзе.

Профессор Дж.А. Рухадзе в своих воспоминаниях о моем отце так описывает этот факт: «Перед допросом следователь вытащил из ящика стола маузер, многозначительно покрутил его в руке, положил на стол и начал допрос. Зураб удивительно смело отвечал на вопросы, заявил чекисту, что обвиняемые молодые люди — его друзья, и сказать что-нибудь об их антисоветской деятельности он ничего не может. Зураб особо подчеркнул, что считает недостоверным факт существования антисоветской молодежной организации. Такое поведение в стенах НКВД, тем более 17-летнего юноши, было равноценно героизму. Следователь все скрупулезно записывал, протокол допроса составил несколько страниц. На последней странице было написано всего несколько строк. Он предложил Зурабу подписаться в конце ее. Зураб сообразил, что если поставит подпись там, куда указал следователь, то на свободной части листа могут записать то, чего он не говорил, поэтому размашисто подписался на всю страницу. Следователь саркастически усмехнулся и спросил: “Что, очень опытный?”»².

Рауфа Лакобу и других ребят, обвиненных в терроризме, держали в тюрьмах до совершеннолетия, а потом судили за принадлежность к несуществующей организации и всех расстреляли.

В Абхазии же тем временем репрессии приняла ужасающие формы. В 1951 г. в Мюнхене были напечатаны воспоминания С. Данилова об Абхазии 20–30-х годов XX в., в которых он так описывает ситуацию 37–38-го годов: «После ареста руководителя того или иного учреждения “выяснялось”, что все учреждение или предприятие “засорено врагами народа”. Вполне понятно, что немедленно приступали к беспощадной чистке от “вредителей” и “врагов народа”. Аресту подлежали решительно все: члены партии, комсомольцы, беспартийные, специалисты, научные работники, журналисты, торговые работники (вплоть до продавцов); в селах аресту подвергалась вся местная интеллигенция — о бывших помещиках, зажиточных крестьянах и тех, кто имел какое-либо отношение к члену прежнего абхазского правительства, и говорить не приходится; все они были арестованы и в лучшем случае сосланы на север, в концлагеря, без права переписки.

Арестное помещение в Сухуме и тюрьма были переполнены. Арестованных, после окончания допросов “с пристрастием”, после того как они “сознавались” в совершенных ими преступлениях, ночью массами отправляли в Тифлис, где

² Рухадзе Дж.А. Вспоминая Зураба Анчабадзе / Дж.А. Рухадзе // Зураб Вианорович Анчабадзе (к 90-летию со дня рождения). — Сухум, 2010. — С. 156.

их в ужасающих условиях содержали в известном Метехском замке. Большинство арестованных были все же ликвидированы на месте, в Абхазии. Монастырь в Драндах был приспособлен для содержания в нем множества арестованных»³.

Далее С. Данилов останавливается на судьбе абхазской интеллигенции, сопрягая ее с личной судьбой моего деда: «Особенно сильно отразилась эта чистка на молодой немногочисленной абхазской интеллигенции, — пишет он, — почти вся она целиком была уничтожена. История с доктором Анчабадзе особенно показательна для всей этой эпохи...»⁴.

Вианор Анчабадзе был арестован органами НКВД 10 декабря 1937 г. Обыск, который учинили чекисты в квартире, вылился в тривиальный грабеж. Они собрали вещи, представляющие маломальскую ценность (включая бытовые предметы вроде швейной машинки), в одну комнату и опечатали ее. Потом приехала машина, забравшая «добычу». Насколько мне известно, конфискованные таким образом вещи затем за бросовые цены распределялись между сотрудниками органов. Впрочем, мелкие предметы присваивались и прямо во время «операции». Зураб заметил, как чекист по фамилии Кишмишев вытащил из стоявшего на кухонном столе стакана с медом серебряную ложку, подержал ее над стаканом, наблюдая, как мед стекает вниз, потом обтер ложку клочком газеты и положил ее себе в карман.

Вскоре после этого забрали и Веру Андреевну, а детей выселили из большой квартиры в центре города, предоставив взамен одну комнату в старом доме на окраине.

Моя тетя Ирина незадолго до своей смерти в 2005 г. написала воспоминания о пережитом: «Наше детство закончилось в 1937 году, в декабре, — пишет она. — Взяли отца, через несколько дней арестовали маму. Папу мы больше не видели. А маму отправляли с группой арестованных женщин по ее “крутому маршруту”. Слух о том, в какой день их будут вывозить, каким-то чудом дошел до родственников, поэтому у здания НКВД собралась довольно большая толпа. Двери открылись. Несчастных вывели на улицу. Там же стоял фургон, в который всех погрузили, и он проследовал на вокзал. Эти несколько минут были последними, когда можно было увидеть своих близких. Зураб, стоя за оцеплением, стал подпрыгивать и кричать: “Мама, мама!”

В маминых глазах не было ни слезинки, но что творилось в ее сердце, когда железные двери закрывали фигуру метущегося, зовущего ее, но оставляемого ею сына, я представлять не хочу,

³ Данилов С. Трагедия абхазского народа / С. Данилов // Материалы по истории Абхазии. Вып. 1. — Сухуми, 1990. — С. 13.

⁴ Там же.

не могу. Бессмысленно, но я часто задаю себе вопрос: “Почему? За что? По какому праву? Почему расстреляли отца, за что убили многих моих близких, на долгие годы разлучили с матерью”? Наша жизнь была раздавлена, нас вытряхнули из своих биографий — эти слова Осипа Манделштама обо всех нас, о тех, кто, так или иначе, попал под каток Большого террора.

Вианор Анчабадзе был расстрелян решением тройки в январе 1938 г. До этого, по сохранившимся свидетельствам, в застенках НКВД он подвергался чудовищным пыткам. Рассказывает об этом и С. Данилов: “Однажды я случайно встретил одного моего знакомого, недавно освобожденного после 7 месяцев предварительного заключения в НКВД. Я спросил его, не знает ли он что-либо относительно участи моего арестованного брата. Знакомый тревожно посмотрел по сторонам, покачал головой (“нет”), предложил пойти на бульвар, чтобы там, вдали от людей, он мог бы мне поведать о пережитом. Мы пошли... Ему было известно, что я был близко знаком с доктором Анчабадзе, и именно поэтому он мне передал следующее:

“Однажды ночью двое конвоиров, открыв дверь их камеры, внесли какого-то человека, находившегося без памяти, положили его в угол камеры и ушли, заперев дверь. Мы бросились к нашему новому товарищу по несчастью, но он был так обезображен избиением и пытками, что мы были не в состоянии различить черты его лица. По одежде, однако, можно было предположить, что он и не рабочий, и не крестьянин. Его лицо представляло собой одну сплошную страшную массу. Несчастный приоткрыл глаза и что-то замычал (говорить он не мог). Мы ничего не поняли. С большим трудом ему удалось пояснить нам, что он просит пить. Корчась от боли, с большим трудом, медленно он пил поданную нами воду. Утолив жажду, несчастный прилег на полу... Постепенно мы от него узнали, что он — доктор Анчабадзе. Вскоре его от нас увели. Куда — не знаю... вероятно, “списали”. В определенный час ночи мы слушали гул заведенных машин во дворе НКВД”⁵.

Однако официально о казни не было сообщено. На запросы родных в таких случаях, как правило, следовал стереотипный ответ: «Ваш муж (сын, брат, отец) осужден по 58-й статье, как враг народа, и приговорен к 10 годам лагерей без права переписки». Между тем останки людей, о которых так писали, уже давно лежали в безымянных могилах.

Несчастьем обманутых родственников пользовались разные проходимцы (зачастую бывшие зеки). Выведав адреса людей, родные которых числились высланными без права переписки, мошенники приходили к ним и рассказывали, что

⁵ Анчабадзе И.В. Брат / И.В. Анчабадзе // Зураб Вианорович Анчабадзе (к 90-летию со дня рождения). — Сухум, 2010. — С. 135–136.

в лагерях встретили их родственника, который просил сообщить о себе, что жив и здоров, скоро вернется домой. Обрадованные люди вознаграждали мошенников, чем могли, приглашали пожить у них. А те, приняв приглашение, нередко обкрадывали своих благодетелей и исчезали.

Вера Андреевна семь лет провела в женском лагере АЛЖИР, как сокращенно называли «Акмолинский лагерь жен изменников Родины». В этом огромном лагере сидели несчастные женщины, вся вина которых состояла в том, что они были женами и дочерьми репрессированных людей. Вероятно, бабушка выжила потому, что в заключении работала по своей специальности, была врачом в лагпункте. Однако здоровье свое она подорвала и умерла спустя несколько лет после освобождения.

Из сыновей Тараса Анчабадзе (прадед умер в 1935 г.) в 1937–1938 гг. кроме Вианора были расстреляны также Варлам и Георгий (самый младший из братьев). Владимир и Николай успели бежать из Абхазии и в течение ряда лет скрывались от органов госбезопасности в разных частях Советского Союза. Был расстрелян и муж тети моего отца, Татьяны Тарасовны, Николай Николаевич Акиртава, известный государственный и партийный деятель, участник гражданской войны, член ВКП(б) с дореволюционным стажем. В Тбилиси был арестован и расстрелян единственный брат бабушки, Варлам Андреевич Шенгелая, к тому времени уже уволенный из армии.

Я могу поведать также о бедствиях семьи моей матери в годы Большого террора, но это будет уже другая история.

ДЖЕРЕЛА

1. Анчабадзе И. В. Брат / И. В. Анчабадзе // Зураб Вианорович Анчабадзе (к 90-летию со дня рождения). — Сухум, 2010. — С. 131–145.
2. Данилов С. Трагедия абхазского народа / С. Данилов // Материалы по истории Абхазии. Вып. 1. — Сухуми, 1990. — 33 с.
3. Куправа А. Э. Люди: время и жизнь / А. Э. Куправа. — Сухум, 2010. — 456 с.
4. Рухадзе Дж. А. Вспоминая Зураба Анчабадзе / Дж. А. Рухадзе // Зураб Вианорович Анчабадзе (к 90-летию со дня рождения). — Сухум, 2010. — С. 152–164.

REFERENCES

1. Anchabadze, I. V. (2010). Brat. Zurab Vianorovich Anchabadze (k 90-letiiu so dnia rozhdenniia). Sukhum, S. 131–145 (in Georgian).
2. Danilov, S. (1990). Tragediia abkhazskogo naroda. Materialy po istorii Abkhazii. Vypusk 1, Sukhumi, 33p. (in Georgian).
3. Kuprava, A. E. (2010). Liudi: vremia i zhyzn. Sukhum, 456 p. (in Georgian).
4. Rukhadze, Dzh. A. (2010). Vspominaia Zuraba Anchabadze. Zurab Vianorovich Anchabadze (k 90-letiiu so dnia rozhdenniia). Sukhum, pp. 152–164 (in Georgian).

Georgii Anchabadze

TOTAL TERROR IN THE USSR. THE HISTORY OF ONE FAMILY

It is a kind of memoirs. The author, using his historical professional skills, presents the reconstruction his family's fate in the historic context of the first half of the 20th century. Personal biographies are inscribed in the history of Georgia from the collapse of the Russian Empire to the gradual establishment of a totalitarian regime between two world wars. Particular attention is paid to the fate of the intelligentsia of Abkhazia during the total terror of the 1930s in the Georgian SSR and its autonomous republic of Abkhazia. Information about the tragic fate of individual victims of state terrorism helps to grasp deeper the scope and content of political repression under totalitarianism. A personal view of the events almost a century ago has brought it closer to the present.

Key words: Georgian SSR, Autonomous Republic of Abkhazia, Anchabadze family, totalitarian regime, repression.

Дата надходження статті до редакції: 27.08.2017.

Віталій Щербак

**Брехуненко В., Синяк І. Адвокати в судочинстві
ранньомодерної Української держави — Гетьманщини.
— К. : КВІЦ, 2017. — 432 с.**

Проблематика українського судочинства Гетьманщини неодноразово ставала об'єктом історичних студій. Основна увага акцентувалася на правових нормах, зафіксованих у тогочасних юридичних кодексах — Литовському Статуті та Магдебурзькому праві. Водночас інші аспекти функціонування важливого суспільного інституту Української держави означувалися здебільшого лише коротко. До них належить і питання адвокатської діяльності, що стало предметом дослідження Віктора Брехуненка та Івана Синяка.

Актуальність наукового пошуку не викликає сумніву, адже саме в ранньомодерну добу шляхом урізноманітнення адвокатських практик відбувалося формування професійної адвокатури з високим суспільним статусом. Ліквідація російською імперською владою Гетьманщини зумовила припинення цього процесу, і лише в добу незалежності вітчизняна адвокатура відновила свою діяльність.

На підставі джерел з Центрального державного історичного архіву України у місті Києві, матеріалів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, відділів рукописів Національної бібліотеки у Варшаві та Бібліотеки Польської національної академії наук у Кракові вперше у вітчизняній історіографії представлена картина діяльності адвокатів Гетьманщини.

Витоки інституту адвокатури в Україні автори справедливо відносять до другої половини XVI ст., покликаючись на існуючі історичні дослідження. При цьому вони відзначають постання адвокатської діяльності в Гетьманщині на перетині успадкованої старовини та впровадження новацій, породжених радикальними змінами в українському суспільстві з середини XVII ст.

Законодавче поле адвокатської практики логічно окреслене на тлі правової системи Гетьманщини, яка не ревізувала правових норм, зафіксованих у Литовському Статуті та збірниках Магдебурзького права. Основні зусилля концентрувалися навколо упорядкування судового процесу. З часом виникла ідея кодифікації українського права, що мало б усунути розбіжності між правовими нормами та надати законності створеному в Гетьманщині судоустрою, а саме: сотенним, полковим судам та Генеральному військовому суду. Наголошують автори і на прагненні Російської імперії накинати Українській державі власну версію судового процесу, починаючи з діяльності І Малоросійської колегії.

Адвокатські практики в Гетьманщині проаналізовані на підставі положень Литовського Статуту із вказівкою на термінологію для означення «адвокатів» та окреслення кола осіб, які мали право працювати в даній царині. Детально розглянуто кодифікацію адвокатської справи у «Правах, за якими судиться малоросійський народ». Увага акцентується на змінах під нові умови функціонування Української держави. Зокрема, кодифікатори, упорядковуючи законодавчу базу, узгодили систематизовані норми для покриття поля адвокатської діяльності. Водночас вони були модифіковані під потреби, актуалізовані практикою судів Гетьманщини. Автори не обійшли увагою і спроби «московських втручань» у правове поле діяльності українських адвокатів.

Відтворення соціального портрету адвокатів XVI–XVII ст. здійснюється через тлумачення понятійного апарату судочинства Гетьманщини, з'ясування походження і соціального статусу адвокатів та кваліфікаційних вимог до них. Автори наводять характеристику різних категорій населення, з яких походили адвокати, — від урядової старшини до рядових козаків та міщан.

Окреслюючи поле адвокатської діяльності у судовому процесі, автори роблять аргументований висновок про те, що ці люди фактично утримували змагальність сторін і забезпечували високу вірогідність винесення судовими інстанціями вмотивованого вироку, амортизуючи вплив позаправових чинників.

Не останню роль у виборі адвокатської справи відігравала оплата праці. Незважаючи на брак джерел з чіткою фіксацією винагороди за роботу, дослідники зуміли віднайти такі цифри у справах про конфліктні

ситуації між адвокатом та клієнтом. У підсумку наголошується не лише на престижності адвокатських практик у Гетьманщині, але й на отриманні їх учасниками гідного доходу у грошовій та натуральній формах.

Яскравою демонстрацією «адвокатських буднів» став аналіз декількох судових справ різних рівнів: від протистояння ніжинського магістрату з чернігівською єпархією до спору селян і рядових козаків із старшиною. На логічне переконання авторів, саме інтенсифікація та урізноманітнення адвокатських практик зумовили стійку тенденцію до поступового формування професійної адвокатури у Гетьманщині.

Останню третину книги займають додатки, які містять нові джерельні матеріали з вітчизняних архівосховищ, що дасть змогу продовжити роботу над дослідженням проблематики. І до 135 прізвищ встановлених адвокатів, цілком ймовірно, буде додано не менший список.

Безумовно, висвітлення питання адвокатури в судочинстві Гетьманщини не може бути вичерпане однією працею. Разом з тим початок зроблено, а це відкриває широке поле для подальших досліджень.

Книга буде цікавою не лише для дослідників судочинства в Україні ранньомодерної доби, але й для сучасних адвокатів, тих, хто студіює даний фах у вишах та цікавиться історичним минулим своєї батьківщини.

Євген Ковальов

Ададуrow В. Война цивилизаций: Социокультурная история русского похода Наполеона. — Т. 1: Религия — язык. — К. : Лаурис, 2017. — 400 с.

Монографія Вадима Ададуrowа «Війна цивілізацій: Соціокультурна історія російського походу Наполеона» є вельми вагомим внеском у дослідження російсько-французької війни 1812 р., грандіозної за своїми масштабами та наслідками для європейської історії. Особливо велике значення мала ця війна для російської історичної культури. Пойменована в російській історіографії «Вітчизняною війною», вона стала одним з найважливіших складників російської історичної міфології, сильним засобом у політиці пам'яті, темою видатних творів літератури та мистецтва.

На репрезентацію російсько-французької війни 1812 р. значно вплинули і впливають досі пропагандистські стереотипи, створені сторонами конфлікту, що намагалися завдяки цьому виправдати власні дії та заручитися масовою підтримкою населення. В. Ададуrow зайнявся деконструкцією пропагандистських концептів і виявленням практик повсякдення військового часу. При цьому він з'ясує, як пропаганда зумовлювала вчинки людей, втягнутих у збройний конфлікт, військових і цивільних, що належали до різних суспільних верств і жили у різних системах соціокультурних координат. Крім того, автор показує, як попри пропагандистські стереотипи та істотні соціокультурні відмінності люди, котрі опинилися у вирі війни, мусили налагоджувати комунікацію, шукаючи порозуміння, від чого нерідко залежало їхнє виживання. Антропологічна парадигма дала змогу досліднику зануритися у світ «людей 1812 року», спробувати осягнути їхню ментальність, осмислити їхній триб життя в умовах війни.

Варто зазначити, що В. Ададуrow досліджує російсько-французьку війну 1812 р. з урахуванням регіонального контексту, бо характер контактів між завойовниками і тубільцями на теренах колишньої Речі Посполитої, загарбаних Російською імперією, себто у Литві, Білорусі та на Волині, суттєво різнився з тим, що відбувалося у «корінній Росії», тобто у Великоросії. До того ж автор зважає на національну строкатість ворожих збройних сил, насамперед Великої армії Наполеона. Тому, крім власне французів і росіян, автор приділяє чимало уваги іншим учасникам війни — німцям та особливо полякам. Тож війну 1812 р. висвітлено як багатосторонній, етнокультурний конфлікт. Культурна близькість чи віддаленість від місцевого населення, досвід попередніх контактів з ним, ступінь обізнаності з його традиціями — усе це визначало ставлення завойовників до мешканців Російської імперії. Зокрема, це стосується поляків, що вважали вторгнення наполеонівської армії до Російської імперії слушною нагодою для зведення історичних поррахунків з росіянами.

В. Ададуrow представив свою монографію як відгук на знамениту працю Семюела Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій». Нині серед українських науковців-гуманітаріїв є чимало прибічників цивілізаційного підходу до осягнення минувшини. Цивілізації претендують на те, щоб стати певним замінником марксистських «суспільно-економічних формацій», які були догмою радянської історіографії та дискредитували себе. Видається, однак, що Хантінгтонове «Зіткнення цивілізацій» є переважно

добіркою стереотипів, закорінених в американському інтелектуальному співтоваристві, аніж дослідницькою моделлю, що адекватно відображає сучасний світ і допомагає потрактувати його історію. Іншими словами, «Зіткнення цивілізацій» значно більше може сказати про самого С. Хантігтона, аніж про сучасне людство і всесвітню історію. Штучність його концепції можна довести одним простим прикладом: «конфлікт між росіянами та українцями є малоймовірним»¹, — вважав С. Хантігтон, оскільки, на його думку, вони належать до спільної цивілізації. Утім, як відомо, російська агресія проти України 2014 р. цю тезу цілковито спростувала. Тим не менш, зважаючи на впливовість серед українських істориків цивілізаційного дискурсу, полеміка з Хантігтоновими ідеями безперечно піде на користь вітчизняній гуманітаристиці.

Відтак В. Ададуrow на підставі ретельного аналізу численних джерел як російського, так і французького походження, з яких, до речі, чимало вперше введено до наукового обігу, спромігся довести, що війна між Францією і Росією 1812 р. аж ніяк не була зіткненням двох цивілізацій, європейської та російської, в Хантігтоновому розумінні. Цілком слушним є головний висновок В. Ададуrowа: ця війна стала не конфліктом між цивілізаціями, а зіткненням двох соціокультурних систем, які перебували на різних стадіях розвитку. Послугуючись теорією модернізації, можна сказати, що то було зіткнення породженого Просвітництвом і Революцією модерного французького суспільства та ще домодерного (традиційного) східноєвропейського соціокультурного масиву. Саме з такої точки зору перед дослідником відкривається в усій своїй композиційній складності картина того конфлікту, який постав у Східній Європі 1812 р., та стають очевидними мотиви людських вчинків, доти приховані за ідеологічними пропагандистськими конструктами.

В. Ададуrow зосередився на двох важливих соціокультурних аспектах російсько-французької війни 1812 р. — релігійному та мовному. Релігійному чиннику в цьому конфлікті присвячені перші чотири глави монографії. В них ідеться про значення для ворогуючих сторін зовнішніх і внутрішніх ознак релігійності — церковної обрядовості та інтенсивності віри, а також реконструюються уявлення вояків наполеонівської армії про релігійну культуру мешканців завойованих теренів, досліджується проблема ставлення завойовників до культових об'єктів — як православних, так і католицьких церков і монастирів, зокрема їх профанації та розграбування церковного майна. Крім того, порушено питання про взаємини вояків Великої армії та окупаційної влади з православним та католицьким духовенством (особливо цікавою, на наш погляд, є інтерпретація автором причин визнання наполеонівської влади православним моголівським архієпископом Варламом (Шишацьким) — цей вчинок слушно трактується як вимушений, спричинений надзвичайними умовами військового часу, що зовсім не був підступною зрадою, як вважала російська сторона, або ж виявом опозиційності владики до російського уряду через буцімто притаманний йому український автономізм, як прийнято було вважати у патріотично заангажованій українській історіографії). Загалом лейтмотивом цих глав монографії є теза про те, що війна Франції з Росією 1812 р. стала зіткненням секулярної, просякнутої деїзмом французької соціокультурної моделі з домодерними теоцентричними соціокультурними системами Східної Європи, в яких релігія усе ще залишалася найважливішим консолідуючим чинником суспільства, що дуже влучно йменується автором «парафіальною цивілізацією», коли саме церковна громада була базовим складником соціальної структури.

Остання, п'ята, глава монографії присвячена соціолінгвістичній проблематиці. Автор докладно охарактеризував вербальні комунікації як основний засіб налагодження взаємодії між сторонами конфлікту, приділивши увагу п'яти мовам, якими послуговувалися «люди 1812 року», — французькій, німецькій, польській, латинській та російській. Ідеться й про невербальні засоби комунікації — міміку та жести.

Монографія В. Ададуrowа матиме продовження. Автор пообіцяв, що у другому томі йтиметься про ставлення завойовників, що з'явилися у Російській імперії 1812 р., до її соціальної структури та державності. Сподіваємося, що другий том виявиться не менш цікавим за перший.

Не буде зайвим зауважити, що дослідження наполеонівських війн у соціокультурній парадигмі, звісно, не повинно обмежуватися російським походом Наполеона 1812 р. Дуже цікаво було б з'ясувати, як складалася комунікація між російськими вояками і мешканцями Польщі, Німеччини та Франції в антропологічному контексті під час Закордонних походів 1813–1814 рр. Як, зокрема, російські «нижні чини», вихідці з домодерного світу «парафіальної цивілізації», «селяни в мундирах» сприймали та уявляли французький модерний соціум? Гадаємо, що це вельми багатообіцяюче проблемне поле приверне до себе увагу дослідників.

Наостанок зазначимо, що антропологічно-соціокультурний метод, вжитий В. Ададуrowим для дослідження війни 1812 р. між Францією і Росією, вочевидь, можна доволі плідно використовувати для осягнення причин, ходу та наслідків інших збройних конфліктів, наприклад — обох світових війн або конфлікту на Сході України, що триває з 2014 р.

¹ Хантігтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003. — С. 257.

Руслан Пиріг і Віталій Тельвак є знайомими дослідниками життєвого та творчого шляху історика-державника, ідеолога українського національного відродження Михайла Грушевського. До написання біографічного нарису їх спонукала, вочевидь, не лише пам'ятна дата — 150 років з дня народження видатного українця, але й усвідомлення того, що історико-біографічні розвідки набувають в умовах сьогодення, з урахуванням актуалізації антропологічного вектора історичних досліджень, особливої значущості. Нагальною залишається також потреба популяризації постатей діячів України у свідомості серед громадськості. За свідченням самих авторів, вони прагли презентувати нову інтерпретацію феномена Великого Українця, уможливити поглиблений розгляд впливу цієї непересічної особистості на культурне, наукове й суспільно-політичне життя України у минулому й в умовах сьогодення.

У структурі нарису виділено дев'ять розділів: «Дитячі та юнацькі роки», «В Університеті Святого Володимира», «Львівське десятиліття», «У справі єднання України», «На засланні», «На шляхах творення держави», «В еміграції», «Останнє десятиліття», «Епілог долі родини Грушевських». Кожен з них є достеменним і детальним висвітленням однієї з важливих віх життєдіяльності М. Грушевського як науковця, суспільно-політичного та культурно-освітнього діяча і характеризується поглибленим аналізом формуючих впливів у ранні роки, які стали періодом становлення особистості, та світоглядних позицій у часи зрілих пошуків і роздумів, наукової, видавничої, організаційної роботи.

Дослідження значною мірою є людиноцентричним. Особливу увагу автори приділяють родині М. Грушевського як одному із визначальних факторів формування його особистості. Біографічний нарис розпочинається дослідженням коріння роду та етимології родового прізвища і завершується короткими біографічними описами рідних історика, зокрема Катерини й Олександра Грушевських, Сергія Шамрая. У такий спосіб автори унаочнюють тезу про спадковість і тісний взаємозв'язок поколінь в інтелектуальній історії України.

У розділі «Дитячі та юнацькі роки» автори розповідають про родину Грушевських, наголошуючи на тому, що уже в юнацькі роки формувалися особистісні принципи майбутнього науковця, визначалися його життєві орієнтири. У другому розділі, «В Університеті Святого Володимира», М. Грушевський постає як наполегливий, сильний духом чоловік, який здатен подолати ті перепони, що відділяють його від поставленої мети. Третій розділ «Львівське десятиліття» розповідає про його викладацьку роботу в Університеті Франца Йосифа, керівництво Науковим товариством імені Тараса Шевченка. Автори змальовують М. Грушевського як різнопланову особистість, науковця, просвітника, успішного організатора. У цьому і наступних розділах життєвий і творчий шлях М. Грушевського подано на ґрунтовному історичному тлі, у контексті значущих подій, які значною мірою формували майбутнє українського народу: утворення Наукового товариства ім. Т. Шевченка, становлення національних політичних партій, революція 1905–1907 рр., Визвольні змагання 1917–1921 рр., насичена подіями доба 1920–1930-х рр., водночас напрочуд плідна й трагічна для України. Постає М. Грушевського змальовано в оточенні інших ключових фігур української та світової історії першої половини ХХ ст. — політиків, вчених, військових, громадських діячів.

Зі сторінок книги постає величезна за обсягом наукова, видавнича й організаторська діяльність вченого. Автори змальовують його різнопланову громадську та політичну працю, запекле обстоювання своїх світоглядних позицій, вимушене балансування між історією та політикою.

Дослідження має ґрунтовну джерельну базу. Власні висновки та роздуми автори влучно ілюструють уривками з «Автобіографії», «Щоденників» і «Споминів» М. Грушевського, мемуарних творів його сучасників, листування, періодики тощо. Це допомагає зрозуміти глибину особистості історика.

Значну увагу Р.Я. Пиріг і В.В. Тельвак приділили творчій спадщині Михайла Грушевського, через призму якої ними окреслено його життєві прагнення й орієнтири, світоглядні й політичні позиції, висвітлено підґрунтя процесів, що розгорталися у політичному й науковому середовищі тогочасної України.

Історико-біографічний нарис супроводжено низкою візуальних матеріалів: особисті портрети М. Грушевського у різні роки, колективні родинні зображення, документи різного типу (табелі успішності, похвальний лист, титульні аркуші й обкладинки праць, світлини, що фіксують миті історії, сучасником, очевидцем і творцем яких був історик).

Праця Р. Пирога та В. Тельвака «Михайло Грушевський: біографічний нарис» є вагомим внеском у сучасну українську історіографію. Її наукова цінність не обмежується лише біографічним дискурсом. Автори змогли реконструювати складний портрет особистості на тлі епохи. Цим не в останню чергу зумовлюється практична значимість видання, яке може стати у пригоді викладачам та студентам, розширити історичні уявлення широкого кола поціновувачів вітчизняної історико-культурної спадщини.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Анчабадзе Георгій — професор Державного університету Ілії, доктор історичних наук (Тбілісі, Грузія).

Байталюк Ольга — аспірантка Київського університету імені Бориса Грінченка.

Бонь Олександр — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Будзар Марина — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Гедьо Анна — професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

Довжик Алла — аспірантка Київського університету імені Бориса Грінченка.

Драч Оксана — професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

Іванюк Олег — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Люк Тетяна — головний аналітик Центру інформаційно-аналітичної підтримки “vPress”, кандидат історичних наук.

Ковальов Євген — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Кравчук Олександра — науковий співробітник відділу наукового опрацювання документів і організації каталогів Державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова».

Лабур Ольга — доцент кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», кандидат історичних наук.

Мицик Юрій — провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, доктор історичних наук, професор.

Мусяченко Ольга — аспірантка Київського університету імені Бориса Грінченка.

Попенко Ярослав — доцент кафедри права Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, кандидат історичних наук.

Срібняк Ігор — професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

Тарасенко Інна — науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук.

Щербак Віталій — професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	3
<i>Драч О.</i> Освітній простір Європи доби Просвітництва: дискусії щодо гендерних параметрів навчання	3
<i>Попенко Я.</i> Румунська дипломатія у боротьбі за Бессарабію на Паризькій мирній конференції (січень — травень 1919 р.)	10
<i>Срібняк І.</i> Табір інтернованих Військ УНР у Пикуличах (Польща) (січень — лютий 1921 р.): умови перебування та моральний стан вояцтва	18
<i>Люк Т.</i> Публічна дипломатія України в Грецькій Республіці: становлення та історичні трансформації (1991–2011 рр.)	25
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	32
<i>Щербак В.</i> Українська держава на межі XVII–XVIII ст.	32
<i>Іванюк О.</i> Полкові музеї у Наддніпрянській Україні в XIX — на початку XX ст.	38
<i>Бонь О.</i> Київське театральне середовище першої половини 1920-х років у щоденниках Василя Василька	47
<i>Довжик А.</i> Жінки — викладачі педагогічних і мистецьких вишів Києва у 1920-ті роки.	53
<i>Байталюк О.</i> Діяльність пам'яткоохоронних органів на Шепетівщині у 1920–1930-х рр.	64
СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	71
<i>Мусіяченко О.</i> Історичні події як фактор впливу на розвій музичного середовища Києва другої половини XIX — початку XX ст.	71
<i>Лабур О.</i> Київська кінофабрика ВУФКУ та фільм О. Каплера «Право на жінку»: історія однієї заборони	78
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	88
<i>Гедьо А.</i> Особливості правового статусу греків Ніжина у XVIII — на початку XIX ст.: аналіз приватноправових актів	88
<i>Будзар М.</i> Смерть Миколи Гоголя у сприйнятті сучасників: есе Григорія Галагана «Друзям»	96
<i>Мицик Ю., Тарасенко І.</i> З листування Василя Кравченка і Бориса Грінченка	102
<i>Анчабадзе Г.</i> Массовый террор в СССР. История одной семьи	109
РЕЦЕНЗІЇ ТА ПРИМІТКИ	114
<i>Щербак В.</i> Брехуненко В., Синяк І. Адвокати в судочинстві ранньомодерної Української держави — Гетьманщини. — К. : КВЦ, 2017. — 432 с.	114
<i>Ковальов Є.</i> Ададуров В. Война цивилизаций: Социокультурная история русского похода Наполеона. — Т. 1: Религия — язык. — К. : Лаурис, 2017. — 400 с.	115
<i>Кравчук О.</i> Пиріг Р.Я., Тельвак В.В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. — К. : Либідь, 2016. — 576 с. : іл.	117
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	118

Наукове видання

Київські історичні студії

№ 2 (5), 2017

Kyiv Historical Studies

Науковий журнал

За зміст поданих матеріалів відповідають автори

Видання підготовлене до друку в НМЦ видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*

Над виданням працювали *Л.В. Потравка, Н.І. Гетьман, О.А. Марюхненко, Л.Ю. Столітня,*
Т.В. Нестерова, Н.В. Клименко

Підписано до друку 28.12.2017 р. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 13,95. Обл.-вид. арк. 16,35. Наклад 100 пр. Зам. № 7-161.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.